

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Issue 9

Випуск 9

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2014

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2014. Випуск 9. 282 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2014. Issue 9. 282 p.

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та давньої історії, історії археологічної науки, публікації нових матеріалів з теренів Прикарпаття і Західного Побужжя, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

The Proceeding contains the articles on the problems of archaeology and ancient history, history of the archaeological science, publications of new materials from the territories of Prycarpatia and Western Pobugia.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф. **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **М. Глушко**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **С. Макарчук**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Steblyi** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:

ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net
<http://www.lnu.edu.ua/institutes/archeology/visnyk.html>

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net

Відповідальний за випуск: М. Филипчук

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: Н. Гриців, О. Сілаєв

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол № 36/12 від 24.12.2014 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2014

СТАТТІ

УДК 903.4(477.8-17)“06/09”

**SLAVIC SETTLEMENT OF LUKA RAYKOVETSKA CULTURE IN UKRAINIAN
CARPATHIANS (CURRENT STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH)**

M. Fylypchuk

Lviv National University of Ivan Franko
Universytetska St.,1, Lviv, 79000, e - mail: archeofilip@ukr.net

The article focuses on the basic results of researching the Slavic settlements of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Carpathians at the end of 20th c. and the beginning of 21st c. The current state of the study of settlements and city-states (the so called “horodyshcha”) in the region is characterized. Theoretical and methodological aspect reveal the scholarly ideas within the time span of 1950s – 1980s. In this respect, highlighted is the methodology of formulating the basis for research and separate aspects of their interpretation. Traditional methods of scientific research were improved and modern methods were applied in the pro-active stage of formulating the basis for research and its interpretation. The achieved results served the grounds for analyzing a number of topical issues from new perspective, i.e. topographies of settlements, chronology and periodization of culture, planning of settlements and city-states, economic and social patterns, etc.

Key words: Ukrainian Carpathians, Luka Raykovetska culture, “Lowland” settlements, “High land” settlements, planning structure, short-term and long-term settlement, “closed” and “open” complexes, Plisnesko, Stilsko, Nezvysko, Kodyn I, II, Hanachivka, Solonsko.

The significance of the last quarter of the 1st millennium AD for the historical development of the Slavic population in Central and South-Eastern Europe can hardly be overestimated. The period witnessed formation of states, which constituted the political map of the continent in the early Middle Ages. The political unities of Eastern Slavs and the Kyiv Rus that emerged on their grounds in the middle of IX–X c. played an important role in this process. In the opinion of many historians, archeologists, and linguists, the foundation for recreating economical, social, and political processes unfolding in the society was laid by the analysis of national and foreign written sources.

In the 2nd half of XX c., scientists started to use archaeological data in the search of certain answers and soon those became the full-fledged sources. The basis was constituted by objects of the elicited and stationary researched settlements, city-states (the so called “horodyshcha”) and burial mounds of the Raykovetska culture [11. P. 7–13; 12. P. 263–15], which functioned in the last quarter of the 1st millennium AD. Such change is absolutely reasonable, since only profound analysis of the results obtained from the excavation provides us with the maximum objective insight into those aspects of ancient Slavs live, which were omitted by the chroniclers because of different unknown reasons. At first, researchers in their works on early medieval period covered different aspects of material and spiritual culture of Slavs, but limited themselves to data deduced either from separate settlements and micro regions [19; 20; 21; 22; 30; 36], or from considerably vaster territories [2. P. 125–136; 9; 13. P. 22–125;

15; 16; 17; 18; 23; 26; 32; 33], inhabited, as the authors reported, by two or more tribal groups.

In the end of XX c., there appeared many summarizing research works, the most fundamental out of which are the following: the collective monograph “*Slavs of South-Eastern Europe in Pre-governmental period*” [7], which summarizes the ideas of national and foreign researches carried out over the last 50 years and, in particular, characterizes the history of research and the settlement topography, provides description of residential dwellings and farming facilities, conducts analysis of movable material (age determination and chronology), and highlights the farming system and social relations; “*Ancient Slavs*” [4] and “*Origin of the Ukrainian Nation*” [6], the authors of which focus on ethno-cultural and state formation processes in Eastern Slavonic communities during the second half of the 1st millennium AD as described from the new conceptual standpoints; “*Ethnic History of Ukraine*” [34] – the collective work on ethno-cultural and ethical aspects starting from the ancient times and till the end of Middle Ages, and “*Ancient History of Ukraine*” [35], reflecting on the stages of ethno-genetic and socio-political development of Eastern Slavonic tribes.

Important for finding the answer to early medieval Slavonic issue is the southwestern region of Raykovetska culture settlement, located in the Ukrainian Subcarpathians. Firstly, the most ancient and authentically Slavonic settlements of the late V–VII c. AD were found in the Upper Poprutia and the Upper and Middle Podnistrovyia [1; 3; 5; 22]. They served as a foundation of Raykovetska culture in the indicated region. Secondly, the number of cultural heritage objects today is over 500 units, the major part of which is represented by unfortified settlements researched within stationary and exploratory works. Thirdly, comparing to other Eastern Slavonic regions in the Subcarpathians, the abovementioned culture developed autonomously for the longest period of time. The region was one of the last to become the constituent part of the Kyiv Rus [14. P. 68]. What is more, these lands have always been in the centre of scientific attention and currently constitute the best researched Eastern Slavonic territory. In 40–50’s of XX c., I. D. Starchuk [27. P. 76–85; 28. P. 379–394; 29. P. 32–35] and H. I. Smirnova [24. P. 98–101; 25. P. 222–238] conducted the large-scale excavation works of the settlements in Plisnesk (Lviv region) and Nezvysk (Ivano-Frankivsk region). The extant remains of residential dwellings, farming and production facilities together with the archaeological artifacts composed the general idea about economic and social order of settlements and city-states. The obtained results laid the profound basis for further explorative researches.

The targeted study of settlements continued in the follow-up decades. During 60–80’s of the XX c., V. D. Baran [1; 3], B. O. Tymoshchuk [30; 31], I. P. Rusanova [21; 22], Ya. V. Baran [8], and other scientists investigated numerous famous heritage objects of the last quarter of the 1st millennium AD. The enriched source base helped researchers to enhance their generalizing assumptions. The research reports, publications, articles, and monograph works focused on the wide range of questions, like relative chronology and periodization of antiquities; level of economic and social order of micro region and its inhabitants, which was researched mainly through exploratory works, and its characteristic features within the location areas of the

Raykovetska culture, etc. Such approach has fully proven its value. It was aligned with the demands of the second period of archaeological science development.

In our opinion, complex analysis ensures the possibility to conduct the profound analysis of such overlooked aspects as topography, planning structure, peri-odization and chronology of Raykovetska culture settlements in the Subcarpathians, etc.

The study of the settlements of the last quarter of the 1st millennium AD provoked an attempt to theoretically substantiate new research methods and improve traditional ones, and on this basis show future innovations for further scientific research to the topic under discussion.

The broadened concept of topography, introduced into the scientific circulation, allows to divide the famous sights into two subgroups: the “lowland” – these occupying lower positions, and “high land” – which are located in the upper reaches of springs and streams at the middle and upper tiers of terraces above the floodplain and also in oval hollows of hill plateau [38. P. 308–318; 43. P. 225–238; 47. P. 12–24]. “Lowland” settlements dominated during the first period (8th – beg. 9th c.) of before researched antiquities functioning. This subgroup includes such well known sights as Kodyn I and Kodyn II (period IIIA, IIIB), the second phase of settlements Nezvysko and Rashkiv I [47. P. 15–18]. The topography of settlements has been gradually changing since the boundary of the 8th – 9th centuries. Slavs settle down on the upper reaches of small springs and streams, rivers and occupy primarily oval hollows of terraces and hill plateau. In this concern the environment is undergoing changes too. The middle and the upper small water currents, covered with meadow herbs and wide forests (beeches prevailing), which grow on the turf easy loamy soils, light grey and grey podzolic soils are occupied instead of flowing rivers with the wide floodplains rich in various herbs on meadow marsh soils and turf easy loamy and sabulous soils prevailing in the first tier of terraces. Not a single case of settlement localization within the distribution of heavy loamy black soils was recorded. The abovementioned is corroborated by the fact that there are no Slavs sights of 8th – 10th centuries in the steppe region (steppe karst region of Zastavna, the northern part of Pryprutsk terraced forest-steppe region, steppe regions of Dniester Pokuttya) found – the places where total investigation has been conducted. Systematic positioning of Slavic sights of 8th – 10th centuries of the Ukrainian Carpathian as contrasted to its chaotic location within different landscape is an important aspect of the broadened topography of Slavs sights of the 8th – 10th centuries.

Approximately one hundred “high land” settlements, having traces of deepened and ground-based objects preserved [47. P. 18–24], are located in forest-covered massifs; this resulted in the development and introduction of geodesic and topographic researches. GTR (geodesic-topographic research) including a lot of primary study on the level of source formation: the analysis of objects remains on the basis of results obtained from the excavation of short-term settlements in forest-covered areas; searches of missing medieval settlements, taking into account preserved surface features of objects; geodesic plans survey of newly opened sights [48; 49. P. 668–674; 50. P. 618–625; 51. P. 63–68; 52. P. 71–76; 53. P. 417–485; 54. P. 655–656; 55. P. 395; 56. P. 396–397; 57. P. 416–458]. As to the modern surface, its extant

remains are divided into “concave”, “flat” and “convex”. In each separate case, their modern shape and size represent objects of different purpose. For example, a considerable place among convex remains is occupied by earthen mounds, which, depending on the shape, parameters and location, may be defensive facilities, dams, boundaries, artificially erected earthen walls, deepened dwellings and farming/trade buildings, etc. All in all, eleven groups of objects were marked out on the basis of two short-term archeological complexes of the second part of 10th c. [47. P. 33–45] (Korostovata and Stilsko [47. P. 220–273]). The analysis and theoretical argumentation of objects of different categories (“concave”, “flat”, and “convex”) and groups (walls, ditches, scarps, ground-based additions to the walls, defensive facilities, entrances, connection ways, boundaries, deepened dwellings and farming facilities, ground-based buildings with cellars, household pits, ground-based farming buildings) allow conducting before excavation projection of geodesic settlement plans and identify different types of buildings.

Concerning the complexes, the best option of database formation is the combination of topographic-geodesic and purely archaeological (excavated) research. The importance of this combination lies in the necessity to study the “mechanism” and “content” of destruction formation of different category objects, and “concave”-categorized objects in particular. The basis of latter is the infill not properly studied before.

The process of objects infill forming is influenced by numerous factors that can be subdivided into natural (objective) and human (subjective). The natural factors include: nature, thickness and sequence of bedding of soil upper layers; the level of modern surface; the environmental influence on the object trench while leveling the micro landscape. The group of factors caused by humans includes the depth of earthen trench and constructional features of the bottom part of buildings; conditions of stoppage of objects functioning and its probable reuse; leveling the platforms for new buildings, etc [47. P. 49–51].

Since the remains of objects with short-term settlements, overgrown with forest after the termination of their functioning, were influenced by natural factors exclusively, the comparative analysis of the stratigraphic column outside the settlements as well as the stratification in trenches permit to state that the process of “Object Filling (OF)” formation in this category is the delayed and reverse, to some extent, sediment of destruction of soil upper layers caused by building and farming activities. The natural way of forming leads to sedimentation in the crossing layers of soil in the underground trenches of lenticular and curved form. “Sterility” is observed in fillings under the condition of complete absence of cultivation layer outside the trench. The material of earlier time may occur in the fillings of objects in cases when the closed complex appeared on the place of previous settlement.

Thus, in the course of the studies an important information about the planning of settlements in the static section is obtained as well as valuable data about the design features of deepened homes and industrial structures/farming facilities; besides, confirmed is the viewpoints of the researchers who consider the materials found on the floor, in the oven or on the working platform of a building and on the bottom of farming pits and ditches as being directly related to this or that object.

Different principles are used in the forming of filling “concave” category of objects on the “open” – long-term settlements. From theoretical considerations “open” complexes can be viewed as a set of asynchronous “closed” complexes, related or not related amongst them by the continuity of development. However, such a combination appears to be extremely difficult. The destruction of objects of each building phase will undergo the influence of a large number of factors; the factors, however, will differ from those occurring in the formation of “Object Filling (OF) closed” complexes. Under these circumstances the effect of natural factors comes to its minimum, since the nature, thickness and sequence of deposition of the upper layers of soil and the level of daily surface demonstrate the traces of anthropogenic impact of previous times. In other words, natural factors “overgrow” into the indirect anthropogenic ones. This also includes the depth of a trench and design features of the objects. Thus, each following construction phase is characterized by the increased thickness of the cultural layer, enlarging the level of daily surface and gradual decrease of depth of the lower part of deepened infrastructural facilities regarding the modern surface, which, in its turn, leads to soil modification in fillings. This conclusion is confirmed by the materials of Kodyn I and II, Bukivna, Nezvysko, Plisnesk and many other sights of early Middle Ages. Moreover, the abovementioned principles laid the foundation for phased segmentation of the sights. Of certain, not only characterized indirect factors were taken into account, but also human’s direct effect on destruction, which, actually, determines the way of creation of stratification in trenches [47. P. 54–91].

The highlighted approach of stratigraphic observations is a certain base not only for defining periods or stages or determining chronological gaps in the existence of settlements, but also advances the indispensability of division of movable material into reliable (found on the floor, in the oven or on the working platform of a building and on the bottom of farming pits and ditches, cellar) and doubtful (from objects fillings); the division is of prior importance for the process of systematization.

Generally known, the systematization of the most numerous category of findings – cooking pots – based on formal and typological methods being bound to specific chronological indicators – serves as date identification material for professionals. The illustrated approach, when applied to the study of villages provided the grounds for systematization of kitchen pots following the scheme proposed by J. K. Garden, which takes into account not only the evolution of forms, but the texture of the clay, construction techniques, firing mode, ornament trends, and this [10. P. 120–122], in its turn, together with the stratigraphic data serves the basis for phased division of researched sights, and thus facilitates the identification of synchronous development of these settlements [41. P. 290–295].

Comparison of synchronous phases of “closed” and “open” complexes, topographic and written data show that the upper limit of Raykovetska culture in the Carpathian region reaches the end of the 10th century: its early period (8th – beg. 9th c.) is represented by the second phase of the settlement Nezvysko, by the stage of B-town Rashkiv II, and III-A and III-B villages Kodyn I and Kodyn II, etc.; and late period – I–III stages of Bukivnyanskoho village, I–II stage of the city-state Plisnesko and short-

term “closed” archaeological complexes of Stilsko, Korostovata, Solonsk, Holohirky, Pidhoroddyia, and many others [39. P. 36–46; 42. P. 110–131; 44. P. 68–135].

Comparison of the main features of the three asynchronous, genetically-related cultures (such as Praha-Korchak, Raykovetska Meadow and Old Russ) suggested an idea of the existence of one Slavic archaeological culture. In no way does this approach diminish the achievements of our predecessors, on the contrary – it develops the theoretical and methodological approaches in the history writing of archaeological sources, makes the data of early periods of our history being collected by experts accessible to historians and the general public.

Theoretical study and implementation of new and improved traditional methods of researching the sights of 8th – 10th centuries in the Carpathians fostered the examination of certain debatable aspects which need extensive study in the sphere agricultural, social and historical reconstruction in the region. The review of agricultural and farming activity and the social order was made possible due to the examination of planning structure, eco- and artifacts.

Planning structure of the studied villages presented different combinations of five settlements and four city-state types of buildings (so called horodyshcha – sites of ancient settlements). During Period I, which is represented by settlements of “lowland” group exclusively, buildings of Type I and II dominate, present are groupings of dwellings located around comfortably placed farming pits and the disposition of residential buildings by little groups, namely 3–5 buildings in each. The area of settlements is comparatively small – from 1 to 2 hectares. Such settlements could simultaneously accommodate from 15 to 20 objects, including about 10–15 residential buildings [41. P. 290–295; 47. P. 187–188].

The “highland” group (Period II) is represented not only by settlements but also by city-states. Settlements show the coexistence of Type II–V buildings (Type II – grouping of dwellings by 3–5 houses in each of them; Type III – isolated location of guard buildings distanced from settlements; Type IV – compact placement of residential houses and production objects; Type V – grouping of residential houses and agricultural facilities on separately chosen areas of the settlement outskirts) [41. P. 290–295; 47. P. 188–198], and this does not depict the types of settlements, as proved by B. O. Tymoshchuk but the character of planning of its individual parts.

The type of building of sites of ancient settlement that occur during Period II (beg. of the 9th – 10th c.) are the elements of crucial importance for characteristics of the studied antiquities and settlements in particular. Residential dwellings or farming buildings are absent in extraversion fortifications, also interpreted as the first store-city. Such settlements form Type I. Type II, as well as the following types, are typical for intraversion cities. Here, the terrestrial facilities for public use – long buildings-temples extend next to the inside perimeter of the swell. The emergence of fortified residential sites and craft objects (Dobrynivtsi, Revno II), which B. O. Tymoshchuk interprets as economic and administrative centers, affirms the structures of Type III. The study is needed in the planning structure for large area cities with many fortified platforms (Stilsko, Plisnesko, Revno I-B, Pidhoroddyia, Solonsko, etc.), operating in the final stages in the region. Private fenced areas indicate the probability of different

housing systems. Therefore, the available data allow considering them in light of polis structure [41. P. 290–295; 47. P. 196–198].

Heterogeneity planning structure of villages and cities reflects the complexity of economic and social order. Comparison of landscape environment that embodies the data of geomorphology, topography, soils, fossil resources, vegetative covering with planning structure and movable material on the level of grouping objects, sights, nests-settlements, settlements of “lowland” or “highland” groups in general, allows claiming the existence of landscape type of farming. Landscape farming is the absolute differentiation and maximum possible technology of farming that can be achieved only on a basic level – at the level of concrete nests-settlements.

The main field of landscape farming for the “lowland” towns was agriculture, which was based on fallow processing system of meadow and bog soil as well as peat soil of lower layers of flood plain land; this assumption is supported by the structure of the settlements, cereals prints on rough stucco fragments of ceramics, etc. Dominant (fallow) system of land usage generated the opportunities for the development of near-city settled cattle breeding, the level of which was determined by domestic demand of the settlers, besides the condition (potential) of resource areas also defined trades and crafts practices. This type of farming indicates that two or three adjacent villages formed agricultural community, ownership of which were circumscribed by the natural boundaries of the landscape [40. P. 220–238; 47. P. 198–203].

Significant changes in the farming took place at the turn of the 8th – 9th centuries, the period when “highland” location of settlements occurred. First and foremost, this process was advanced by climate change and, as a consequence, the population was increased, thus the need for extensive forms of farming arose. Under these circumstances, the structure of farming is determined by the potential of a resource area, a small difference between them was still present. However, the substitution in the form of land processing did not supervene, as that was a long process which involved breaking many traditions having been developed in agro-technology, improvement of agricultural tools and methods of soil cultivation, growing of winter crops. Moreover, the transition of this kind would not give immediate significant increase in commodity products. Such circumstances caused the transformation of the above-described fallow into “Bukovyna hew-fallow”, i.e. the system of farming characterized by reclaiming of forest massifs with turf, turf-podzolic, and podzolic soils. “Bukovyna hew-fallow” stimulated the development of near city cattle breeding – a sector where the individualization of farming is observed at the earliest stages. The evidence to this is the appearance of individual homestead and farmstead on the outskirts of towns of Period II; the cattle sheds for the maintenance of the neat and small cattle in winter periods dominated in the planning structure of the farmsteads. The intensive development of near city cattle breeding facilitated the spread of variety of craft: leather dressing, boot making, saddler making, etc. In addition to this, the mapping of settlements and their resource zones make possible to express an opinion concerning the origin of landowning – private or large family (alongside with dominant communal) – illustrated by the sketch map of Korostovatskyi nest-settlements [40. P. 220–238; 47. P. 203–207].

Thus, Period II of antiquities that is represented by “highland” settlements is characterized by the absence of one dominant sphere of farming, and is essentially multi-directed and fully dependent on the natural niche (resource area of a specific landscape) being settled by the inhabitants of different location focuses – nest-settlements.

The intensive development of landscape management led to complications of its own structures and became the catalyst for the emergence of excessive product, which, in its turn, caused changes in social sphere [37. P. 99–106; 40. P. 230–238; 45. P. 74–75; 46. P. 3–21; 47. P. 207–212].

The smallest unit of a social organism (i.e. the spouse family) gradually separates from the extensive family community of dynasty type and starts functioning as an independent economic and legal structural unit; although, the old structures of the unit’s relatives continue conducting entrenched lifestyle. In general, the community obtains all the features of territorial neighborhood, with its nuclei – communal centers being their administrative, agricultural, law, and maybe religious heart.

Despite the fact the problem of the origin and functioning of early medieval sites of settlements in the Carpathian region is not thoroughly studied as yet, the data and materials received provide grounds for the hypothesis of the city-state model of the sites and the model considered provokes tackling three main issues: 1) socio-economic basis present in the society at an early stage, 2) the main factors and trends of this process development, and 3) the formation of a city-state as a structural unit of the Slavic community and elements of its semblance in the archaeological sources. Unfortunately, the questions can not be given definitive answers today, only prior judgments can be expressed, the essence of which is as follows:

1) In the 5th – 6th centuries in Slavic society certain regression is noticed as compared with Cherniakhivska culture being located in the same areas in 2nd – 4th c. BC;

2) During the 7th – 8th centuries the decline stops, the economic situation stabilizes the reconstruction of agricultural and farming structure with its reorientation to the internal (local) markets of bartering craft products and farm produce comes to its end. Bartering and re-distribution occurred in the villages that occupied central position in the settlements, which simultaneously served as the political-administrative and craft centers of neighboring community, namely created viable social organisms which gradually developed into city-states;

3) In the 9th – 10th centuries all the major factors that led to the city-state structure of contemporary society are traced, although their large-scale manifestation occurred in its final stages.

The introduction of new methods and improved traditional ones into the formation of source base and interpretations allowed comprehending the issue of settling the region during Slavic period from new angle, and showing the economic and social development of the Carpathian population in 8th – 10th centuries. This approach opens broad prospects in the study of Early Slavic period not only for Ukrainian Carpathian Mountains, but also for the adjacent regions.

REFERENCES

1. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
2. *Баран В. Д.* Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. (Західна Волинь, Верхнє Подністров'я і Закарпаття // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 125–136.
3. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К. – 1988.
4. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998.
5. *Баран В. Д.* Походження українського народу. – К., 2008.
6. *Баран В. Д., Баран Я. В.* Походження українського народу. – К., 2002.
7. *Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
8. *Баран Я. В.* Слов'янська община. – Чернівці., 2004.
9. *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
10. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
11. *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950.
12. *Гончаров В. К.* Лука Райковецкая // МИА. – 1963. – № 108. – С. 263–315.
13. *Гончаров В. К.* Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. Східна Волинь. Пам'ятки типу Корчак та Луки Райковецької // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 122–125.
14. *Літопис Руський* (За Іпатським списком переклав Л. Махновець). – К., 1990.
15. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Историко-археологические очерки // МИА. – 1968. – № 152.
16. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці., 1997.
17. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами – К., 2007.
18. *Петров В. П.* Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972.
19. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – К., 1980.
20. *Рафалович И. А.* Славяне VI–IX вв. в Молдавии. – Кишинев, 1972.
21. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом – М., 1973.
22. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н.э на р. Прут. – М., 1984.
23. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
24. *Смирнова Г. И.* Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 98–101.
25. *Смирнова Г. И.* Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – 1960. – Р. LI–1. – С. 222–238.
26. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975.
27. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 76–85ю.
28. *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
29. *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32–35.

30. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К., 1976.
31. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
32. Тимошук Б. О. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
33. Тимошук Б. О. Восточные славяне: от общины к городам – М., 1995.
34. Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П. та ін. Етнічна історія України. – К., 2000.
35. Толочко П. П., Баран В. Д., Бібіков С. М. та ін. Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
36. Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – 1960. – № 82.
37. Филипчук М. А. Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – 1999. – № 1 (3). – С. 99–106.
38. Филипчук М. А. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ; Львів, 1999. – С. 308–318.
39. Филипчук М. Проблема хронології і періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матер. наук. конф. – Чернівці, 2000 – С. 36–46.
40. Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матер. міжн. наук. конф. – Львів, 2001. – С. 220–238.
41. Филипчук М. А. Планувальна структура поселень Райковецької культури в Прикарпатті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 290–295.
42. Филипчук М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica – Карпатика (Давнина і сучасність). – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
43. Филипчук М. А. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – 2008. – Вип. 4. – С. 225–238.
44. Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
45. Филипчук М. До питання про роль і місце слов'янських городищ в системі заселення українського Прикарпаття // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжн. наук. конф. – Чернівці., 2009. – С. 74–75.
46. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології ЛНУ. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
47. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
48. Beresford M. and Hurst J. C. Deserted Medieval Villages // Lutterwath Press. – London, 1971.
49. Smetánka Z. Povrchovy průzkum zaniklých osad v okolí Sezimova // AR. – 1965. – R. XVII-5. – S. 668–674.
50. Smetánka Z. Průzkum zanikle středověke osady Svidna u Slaneho // AR. – 1969. – R. XXI-5. – S. 618–625.
51. Smetánka Z. Zur methodik von Feldforschungen an mittellalterlichen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM-VS. – 1970. – R. LV. – S. 63–68.
52. Smetánka Z. Archäologische Untersuchungen mittellalterlichen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM-VS. – 1970. – R. LV. – S. 71–76.
53. Smetánka Z. Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v L. 1965–71 // AR. – 1972. – R. XXI-4. – S. 417–485.
54. Smetánka Z. Středověka vsnice ve svetle archeologického výzkumu // AR. – 1976. – R. XXVIII-6. – S. 655–666.

55. *Smetánkau Z., Venclu Sl. Kolonizační sídliště ve středním údolí u Sykoris. (o. Ra-kownik) // AR. – 1969. – R. XXI-3. – S. 395.*

56. *Smetánka Z., Vencl Sl. Zanikla středověka osada Litožnice. // AR. – 1969. – R. XXI-3. – S. 396–397.*

57. *Smetánka Z., Klapšté J. Geodeticko-Topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokosteleckú // PA. – 1981. – R. LXXII-2. – S. 416–458.*

**СЛОВ'ЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЛУКА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ
(СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

М. А. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Висвітлено основні результати дослідження слов'янських поселень Луки Райковецької культури в українському Прикарпатті наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Охарактеризовано стан вивчення селищ і городищ у регіоні впродовж 50–80-х рр. минулого століття, зокрема, методику формування джерельної бази та окремі аспекти їх інтерпретації. Вдосконалення традиційних та обґрунтування і застосування нових методів наукового пошуку під час формування джерельної бази та її інтерпретації дало підстави з нових позицій вирішити низку актуальних питань: топографії поселень, хронології і періодизації культури, планування селищ і городищ, економічної і соціальної структур населення тощо.

Ключові слова: українське Прикарпаття, Лука Райковецька культура, “низинні” поселення, “височинні” поселення, планувальна структура, короткотривалі та довготривалі поселення, “закриті” і “відкриті” комплекси, Пліснесько, Стільсько, Незвисько, Кодин I, II, Ганачівка, Солонсько.

**СЛАВЯНСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЛУКА РАЙКОВЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ
В УКРАИНСКОМ ПРИКАРПАТЬЕ
(СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ)**

М. А. Фыльпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Освещены главные результаты исследований славянских поселений Луки Райковецкой культуры в украинском Прикарпатье конца ХХ – начала ХХІ вв. Дана характеристика состояния изучения селищ и городищ в регионе на протяжении 50–80-х гг. прошлого века, в частности, методики формирования источниковедческой базы и отдельных аспектов их интерпретации. Совершенствование традиционных, обоснование и применение новых методов научного поиска во время формирования источниковедческой базы и ее интерпретации способствовало с новых позиций решить целый ряд актуальных вопросов: топографии поселений, хронологии и периодизации культуры, планирования селищ и городищ, экономической и социальной структур населения и т.д. и т.п.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье, Лука Райковецкая культура, “низменные” поселения, “высотные” поселения, планировочная структура, кратковременные и долговременные поселения, “закрытые” и “открытые” комплексы, Плиснеско, Стильско, Незвиско, Кодын I, II, Ганачивка, Солонско.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2014

Прийнята до друку 14.09.2014

УДК 904(477.83)“06/09”

**КУЛЬТОВИЙ ЦЕНТР
ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
У СТРУКТУРІ ГОРОДИЩА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ**

Г. В. Филипчук

*Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

Розглянуто місце культового язичницького центру (середини – другої половини VII–X ст.) у структурі Пліснеського археологічного комплексу. Автор звертає увагу на те, що культовий центр передуює появі укріплень слов'янського городища. На основі аналізу археологічних матеріалів у загальноісторичному контексті підтримано думку М. Филипчука про надзвичайно важливу роль культового місця у поліській моделі Пліснеського городища IX–X ст.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, слов'янський період, культовий центр, язичництво.

Нові наукові пошуки на археологічних пам'ятках сприяють не лише нагромадженню кількісного матеріалу, але й часто послугують до якісного переосмислення існуючих у тій чи іншій сфері побудов. Стосується сказане й тих старожитностей, вивчення яких відбувається не один десяток років. Яскравим цьому прикладом є ситуація довкола дослідження культового центру Пліснеського археологічного комплексу (знаходиться на території та в околицях хутора Пліснесько, поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.)*.

Перші польові роботи на городищі слов'яно-руського часу Пліснеськ (рис. 1), (який власне й є висхідним і центральним елементом цілого комплексу) мали місце ще 1810 р., тобто в період скарбошукацького етапу розвитку археологічної науки [45]. З того часу розпочалася доволі прозаїчна віха у вивченні окремих, найбільш привабливих у сенсі унікальності, сенсаційності та речовій цінності, певних частин городища [42; 43; 46–48]. Перші ж систематичні роботи на пам'ятці проводилися Я. Пастернаком та І. Старчуком у 1940 та І. Старчуком у 1946–1949 рр. [8–10]. Зі смертю І. Старчука послідовний характер польових робіт був надовго втраченим. Це, звісно ж, не сприяло з'ясуванню характеру окремих елементів слов'янського й давньоруського міст, а також уточненню загальної моделі городища протягом обох періодів його функціонування. Місце центральної частини укріплення, що розташовується на мисоподібній площадці викінчення т. зв. “високого плато” (ур. “Оленин Парк”), (див. рис. 1), визначалося наступними дослідниками у загальноприйнятому на той час руслі феодального трактування розвитку давньоруського Пліснеська [4. С. 54–56]. Подібні судження, нерідко, висловлювалися попри відсутність

© Филипчук Г., 2014

* Висловлюємо щиро подяку М. Филипчуку за представлені матеріали, а також цінні рекомендації і зауваги, отримані під час написання статті.

належної для цього джерельної бази, з чим, до речі, маємо справу й сьогодні.

Починаючи з 1990 р. вивчення Плісеського археологічного комплексу проводиться під керівництвом М. Филипчука [14]. Відтоді і до сих пір науковець намагався досліджувати старожитності Плісеська планомірно, опираючись на удосконалені методи польового пошуку. Мисоподібна площадка ур. “Оленин Парк” вперше привернула увагу археолога ще під час робіт сезону 1993 р. Правда, приводом для цього були не стільки наукові інтереси, скільки жахливий стан консерваційних робіт на цій частині городища, місця розкопів на якій, чомусь попередніми дослідниками пам’ятки не закидувалися. Того сезону М. Филипчук провів рекультиваційні роботи на місці колишнього незасипаного розкопу І. Старчука у північно-західній частині мисоподібної площадки [16]. Чергові наукові пошуки в ур. “Оленин Парк” вчений відклав на довгий термін, у зв’язку із нагальною потребою дослідити головні оборонні лінії слов’янського й давньоруського городищ та встановити характер забудови на окремих площадках укріплення. І лише 2007 р. зазначена частина городища знову привернула увагу М. Филипчука*. Закладені розкопи (І та VI) також були спрямовані більше на рекультивацію робіт К. Гадачека та І. Старчука [25]. І хоча вони принесли багато цінної інформації, якогось висновку про конкретний характер цієї частини городища у слов’янський час, не впливало. Наступного сезону з’ясування цих питань не передбачалися. Тому, справжньою сенсацією для більшості членів колективу Плісеської археологічної експедиції стали роботи на мисоподібній площадці, проведені М. Филипчуком 2009 р. У закладеному тоді розкопі III (знаходився поруч з розкопом VI 2007 р.) пощастило натрапити на два об’єкти оборонного (слов’янські й давньоруські укріплення) та чотири – культового призначення (кут храмової споруди, т. зв. “жертвний пояс” і два ряди асинхронних контин) [28]. З того часу урочище стало прискіпливим об’єктом уваги археологів. Цього року виповнився вже шостий сезон послідовного вивчення культового центру Плісеського археологічного комплексу. Загалом, матеріали розкопок 2009–2014 рр. [27; 29; 30; 32; 33] не лише підтвердили міркування М. Филипчука про полісну модель слов’янського Плісеська, але й суттєво перевернули наші уявлення про характер, а також місце й роль язичницьких осередків у структурі давньо-слов’янських городищ.

Питання планування й конкретного характеру культового місця Плісеська, звісно ж, потребують обширної публікації, яка на основі ретельного аналізу у подальшому буде здійснена нинішнім дослідником пам’ятки. Подібних завдань у цій статті перед собою не ставимо, однак на окремих аспектах цієї проблематики, все ж, наголосимо. Так, найбільш вагомими результатами польового вивчення культового центру, на наш погляд, принесли саме роботи 2009–2010 рр.

*Виходячи з полісної моделі слов’янського Плісеська, М. Филипчук дійшов до висновку про важливу роль мисоподібної площадки урочища та ймовірну локалізацію тут осередку духовного центру давньослов’янського населення. Зрештою, саме це завдання, як стверджує вчений, й повинно було з’ясуватися у польовому сезоні 2007 р.

Тоді вдалося встановити, що розвиток сакрального місця Пліснеська розпочався із функціонування “жертвних ям” (середина – кінець VII ст.), поверх яких збудували “жертвний пояс” (сукупність ритуальних поховань). Останні займали особливе місце на культовому центрі взагалі та у “жертвному поясі”, зокрема. Вони представлені “типовими” кремаціями та рідкісними фрагментованими інгумаційними рештками [7; 34; 35]. До “жертвного поясу” у різний час прилягали дерев’яні (VIII/IX – перша половина IX ст.), а згодом і дерев’яні із кам’яними фундаментами (IX/X – перша половина X ст.) контини. У період IX–X ст. на площадці урочища з’являється і функціонує язичницький храм, котрий навіть переживав зміни у динаміці розвитку городища на початку X ст. Тоді припиняє функціонувати “жертвний пояс”, а поверх нього, через півстоліття споруджуються оборонні конструкції. Культовий центр проіснував ще близько 40–50 років, після чого був знищений, як і решта об’єктів на пам’ятці, внаслідок киево-хорватської війни 992 р. (993 р.) [27. С. 20–28, 30; 28; 29. С. 5–19].

Уявлення про структуру культового центру певним чином розширили роботи 2011–2014 рр. У результаті цілеспрямованого вивчення прилеглих до розкопів попередніх років ділянок урочища, стали відомими низка ритуальних кам’яних вимосток, ям, інших культових будівель не завжди зрозумілого призначення [30. С. 21–35; 32. С. 120–127; 33. С. 16–20; 29–38]. А нижче, на південному схилі “Олениного Парку”, розкопали ще й ритуальну лінію захисту, представлену насипом ґрунту і ровоподібним заглибленням, що було вимощене переважно з обробленого каміння.

Загалом, хронологія культового місця Пліснеська вкладається у межі середини – другої половини VII – кінця X ст. Нижня хронологічна межа, як бачимо, сягає ще фіналу празької культури. Тоді, очевидно, Пліснеськ ще не існував, як укріплене поселення [13. С. 73]. Багаторічні роботи, проведені на лініях захисту городища, дозволяють стверджувати, що найбільш ранні укріплення функціонували лише з IX ст. Принаймні, мова може йти про лінії захисту високого плато Пліснеська [24. С. 220–222], на викінченні якого розташований сам культовий центр. Проблематичним, правда, є визначення часу будівництва внутрішніх оборонних рубежів слов’янського міста. Хоча, складається враження, що вони не могли бути спорудженими раніше за початок цього століття. Водночас датувати IX ст. зовнішні лінії захисту, що обмежували т. зв. “нижнє місто” не можна. Саме тому виходить, що культове місце з середини – другої половини VII ст. – VIII ст. передувало укріпленому поселенню, очевидно, виступаючи у IX ст. вже як *центральної або висхідний елемент* городища, тобто слов’янського міста на високому місцевому плато. На це, до речі, вказує як його топографія, так і відсутність на пам’ятці відомих на сьогодні інших синхронних більш важливих об’єктів політичного чи духовного характеру. Протягом IX ст. північну та західну частини сакрального місця уже

*Див. публікацію: Филипчук А. М., Филипчук Г. В. Попередні результати дослідження ритуального валу на схилі ур. “Оленин Парк” (Пліснеський археологічний комплекс) у 2013 р. у цьому номері журналу.

відгороджувала лінія захисту, що зазнала перебудови у першій половині X ст. [24. С. 220–229]. Укріпленнь цього часу довкола південної та східної сторін площадки святилища простежено не було.

Особливе місце в історії Пліснеська взагалі та культового центру зокрема, займає період X ст. У цей час функціонували зовнішні лінії захисту, що обмежували нижнє місто [24. С. 220–224]. Сакральний центр в ур. “Оленин Парк” і надалі знаходився у важливому, з огляду на географічну локалізацію, місці. До речі, з позицій фортифікованості, ця ділянка городища була найбільш захищеною, адже з боку високого плато (з півночі) культовому центру передували шість внутрішніх ліній захисту, а з решти сторін його обмежувала система зовнішніх рубежів (з іншого боку, на захід, південь та південний схід від мисоподібної площадки ур. “Оленин Парк” розташовується крутий схил, що простягається у нижнє місто; перепад між верхнім і нижнім містом сягає 60–80 м). На важливість сакрального язичницького центру у X ст., як і раніше, вказує також відсутність інших стратегічних осередків на території городища. Наразі дослідникам Пліснеська не відомо ані палаців ймовірної військової верхівки суспільства, ані центрів публічної чи інших осередків духовної влади, окрім самого святилища.

Протягом IX–X ст. до культового центру були синхронними житлово-господарська забудова та два ґрунтові кремаційні некрополі райковецької культури. Один з них розташований у південно-західній частині т. зв. “Дитинця” (ур. “Замчисько”), на північ, недалеко від самого культового центру [19. С. 12]. Так, зазначений могильник знаходився всього лиш за 65 м на північ від північно-західної сторони святилища та за 35 м на схід від західного краю площадки займаного урочища (це свідчить про важливість давньослов’янського “місця мертвих” у духовній культурі мешканців Пліснеського городища та вказує на існування певних зв’язків між культовим місцем і некрополем). У процесі польових робіт 2001 і 2003 рр. М. Филипчуку пощастило не лише натрапити на рештки ґрунтових ямних кремаційних поховань, але й виявити значною мірою уцілілий давньослов’янський крематорій (!) [21; 22]. Керамічні матеріали, віднайдені поруч з крематорієм, а також в його заповненні, відносяться до X ст. [19. С. 12–13; 22. С. 333]. Загалом, час функціонування цього об’єкту, а також самого могильника віднесено до кінця IX–X ст. [36. С. 72].

Другий слов’янський некрополь, який віднайдено у підніжжі лінії захисту № 4 в 2007 р. представлений двома ґрунтовими кремаційними похованнями в ямках. За уламками кружальної кераміки, віднайдені поруч першого поховання і стратиграфічними спостереженнями, обидва захоронення віднесені до кінця IX – початку X ст. Попри невелику кількість слов’янських поховань є підстави вважати, що це всього лише складова цілого некрополя [25. С. 21–22].

Цікавими видаються спостереження над динамікою розбудови оборонних рубежів пам’ятки та розвитком культового місця. Вони дозволяють висловити наступні судження. Перш за все, як зауважує М. Филипчук, на початку – у другій половині X ст. відбуваються важливі зрушення у структурі культового центру. Зокрема, як було зазначено вище, у цей час припиняє

функціонувати т. зв. “жертвний пояс”, а на його місці споруджуються невеликі захисні конструкції, що простягаються по західному та південному краю ур. “Оленин Парк” [28]. Важливість у минулому цієї складової язичницького центру, сумнівів не викликає. Тому, стає не зовсім зрозумілим, чому поверх нього будують лінію захисту, якщо до цього часу у цьому потреби не було (у IX ст. укріплення розташовувалися лише на протилежному краю мисоподібної площадки городища, з боку від внутрішніх ліній захисту). Зрештою, привертає увагу й те, у який спосіб поверх “жертвного поясу” насипали невеликий насип та спорудили дерев’яні прибудови: сам елемент культового місця пошкоджено не було. Це вказує на його сакральну роль навіть тоді, коли комплекси “жертвного поясу” припиняють функціонування у плані жертвоприношень. Окрім цього, очевидно мала місце перебудова деяких ланок культового центру, із певною видозміною його структури та функції.

Перебудови у тогочасі спостерігаються й у внутрішніх оборонних лініях. На період першої половини X ст. припадає заміна старих примітивних дерев’яно-захисних рубежів на нові більш потужні захисні рубежі. Це, зокрема, стосується одних з найбільш масивних ліній захисту №5 та 4, а також укріплень західної й північної частин ур. “Оленин Парк” [11; 12; 37–40].

Загалом, все вище викладене настановує нас на думку, що культовий центр відігравав ключову роль у структурі Плісеського городища. При цьому, він повністю вписувався в полісну модель останнього, яка обґрунтована у працях М. Филипчука [15; 18; 23; 26. С. 5, 7, 12 та ін.]. І справді, місто слов’янського часу суттєво відрізнялося від укріплення давньоруського періоду. Трактуючи першого за схемою городища бургівського типу виглядає не те що малопереконливим, але й бездоказовим. Підосновою до визначення полісної моделі городища IX–X ст. послугували спостереження над внутрішніми закономірностями суспільного розвитку у слов’ян останньої чверті I тисячоліття н.е., які вказували на його полісну структуру [16; 20]. В цілому ж, варто зазначити, що перебіг суспільних і державотворчих процесів на теренах Прикарпаття у VIII–X ст. мав багато спільного з подібними процесами, які проходили у інших куточках світу. Мова, насамперед, йде про Давню Грецію. Тут, як і на Прикарпатті, формування ранніх полісів проходило далеко не за простою схемою, однак, як правило, в її основу було закладене явище синоїкізму. Зрештою, багато спільних рис можна простежити у структурах городищ останньої чверті I тисячоліття н.е. Прикарпаття (зокрема й Плісеська) та багатьох ранньогрецьких міст-держав (Спарти, Афіні, Мілету та ін.). Оскільки це є темою окремої статті, зацентруємо лише на найголовнішому.

Перш за все зауважимо, що прямих паралелей між полісами райковецької культури і ранньогрецькими містами-державами відшукати важко. Але слід пам’ятати, що й самі грецькі міста були далеко не “стандартними”, а радше індивідуальними організаціями, і все ж мали такі загальні риси, які дозволяють говорити про них, як про полісні організми [3. С. 290–296]. Прикметним є те, що і грецькі [1. С. 9] і слов’янські поліси склалися з двох основних елементів: політико-адміністративного і економічного осередку

(самого міста) та сільськогосподарської округи (хори). Зокрема й для Пліснеська можемо відзначити велику кількість синхронних неукріплених селищ, віднайдених в результаті цілеспрямованих пошуків на території близької і далекої округи городища, які й складали своєрідну хору [41]. Практично кожен грецький поліс у вузькому значенні (тобто саме місто) мав два елементи – акрополь та агору [1. С. 10–11], що у принципі перегукується з високим плато і нижнім городищем слов'янського Пліснеська. Агора (нижнє місто), на ранніх етапах грецького міста-держави не завжди була укріпленою. Такою вона часто ставала у більш пізні часи існування полісу. Аналогічно й у Пліснеську, оборонні лінії внутрішнього плато городища виявилися набагато ранішими за ті, що обгороджували нижнє місто. Надзвичайно важливим елементом грецького та слов'янського міста був культовий центр, або теменос. В Ольвії, до речі, спорудження перших будівель на теменосі (храму, скарбниці) припадає саме на кінець VI – початок V ст. до н. е., тобто в час остаточного формування античного міста [6]. Можливо, як аналогію тут слід навести співпадіння часу будівництва храму на культовому центрі Пліснеська з будівництвом оборонних ліній високого плато городища.

З наведеного випливає, що розвиток грецьких міст-держав і слов'янських городищ останньої чверті I тисячоліття н. е. мав певні спільні закономірності і проходив за загальною моделлю, притаманною для народів з полісною структурою суспільства. Центральним і висхідним елементом Пліснеська, як бачимо, був саме культовий центр, навколо якого й відбувалося зародження та розростання ранньосередньовічного міста. Пліснеськ, як і інші полісні городища Прикарпаття, на кшталт грецьких міст [1. С. 10] являв собою самостійну у економічному та господарському плані одиницю. Разом з іншими полісами Прикарпаття наприкінці I тисячоліття н. е. Пліснеськ ввійшов у державне утворення додавньоруського часу, відоме під назвою Великої Хорватії [5]. І хоча нині подібні міркування не є загальноприйнятими, а будь-котрі державотворчі процеси на теренах Східної Європи перед утворенням Київської Русі, у напрацюваннях вчених не виходять за рамки становлення прото- чи переддержавних утворень, спростувати матеріали Пліснеська і решти городищ українського Прикарпаття доволі важко. Чомусь, для грецьких полісів і давньогрецької держави подібне питання не ставиться. А ось спроба висвітлити античне місто-державу, як “недержавний” інститут [2], наштовхнулася на доволі жорстку критику у сучасному середовищі антикознавців [44].

У будь-якому випадку, ці та інші питання слов'янської археології регіону матимуть дискусійний характер. Спростування чи конкретизація окреслених питань і проблем, пов'язаних з державотворенням і формуванням ранньо-слов'янських городищ ще чекає на своє вирішення. Важливо, що у цих процесах надзвичайно велику роль відігравали культові осередки, які, на думку М. Филипчука, фактично являються своєрідними ембріонами городищ полісного типу.

Подальші ж дослідження сакрального місця Пліснеська, ліній його захисту, площадок верхнього і нижнього плато та ін., дозволять більше сказати

про структуру самого городища, а також порівняти його з рештою укріплених поселень райковецької культури Прикарпаття.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Блаватский В. Д.* Античный город. – М., 1963.
2. *Берент М.* Безгосударственный полис: раннее государство и древнегреческое общество // *Альтернативные пути к цивилизации.* – М., 2000. – С. 235–238.
3. *Винничук Л.* Люди, звичаї, звичаї Древньої Греції і Риму. – М., 1988.
4. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ // *АП УРСР.* – 1962. – Т. XII. – С. 3–56.
5. *Овчинников О.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідомл. Міжн. наук. конф.* – Львів, 1993. – С. 19–21.
6. *Русяева А. С., Русяева М. В.* Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. – К., 2004.
7. *Соловій Г.* Ритуальні поховання культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009–2010 рр.) // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XI Міжн. студ. наук. археол. конф.* – Чернігів, 2012. – С. 174–176.
8. *Старчук І.* Розкопки на городищі Пліснесько // *АП УРСР.* – 1949. – Т. I. – С. 76–85.
9. *Старчук І.* Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 рр. // *АП УРСР.* – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
10. *Старчук І.* Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // *АП УРСР.* – 1955. – Т. V. – С. 32–35.
11. *Филипчук А.* До питання про один конструктивний тип слов'янських ліній захисту (за матеріалами Пліснеська) // *Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжн. наук. конф.* – Чернівці, 2009. – С. 73–74.
12. *Филипчук А.* Про попередні результати дослідження валу №5 Пліснеського городища у 2008 р. // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII Міжн. студ. наук. археол. конф.* – Чернігів, 2009. – С. 216–220.
13. *Филипчук А. М.* До питання про городища празької культури // *Карпатика.* – 2012. – Вип. 41. – С. 59–84.
14. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Госпдоговірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // *Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.*
15. *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідомл. Міжн. наук. конф.* – Львів, 1993. – С. 22–23.
16. *Филипчук М. А.* Генезис Прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Тези міжн. конф.* – Львів, 1994. – С. 9–11.
17. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження госпдоговірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // *Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.*
18. *Филипчук М.* Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // *Галицько-Буковинський хронограф.* – 1999. № 1(3). – С. 99–106.
19. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2000 році. // *Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.*

20. *Филипчук М. А.* Про соціальну структуру населення Українського Прикарпаття у VIII–X ст. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 220–238.
21. *Филипчук М. А.* Дослідження літописного Плісеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197–221.
22. *Филипчук М.* Рятівні археологічні роботи в літописному Плісеську протягом 2001, 2003 рр. // Археологічні дослідження в Україні. 2002–2003 рр. – 2004. – С. 328–334.
23. *Филипчук М.* Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 58–70.
24. *Филипчук М.* Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Том. 2. – С. 220–222.
25. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Плісеська у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
26. *Филипчук М. А.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
27. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
28. *Филипчук М. А.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
29. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
30. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2011 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
31. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
32. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2012 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
33. *Филипчук М.* Звіт про результати дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2013 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
34. *Филипчук М. А., Соловій Г. В.* До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Плісеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 62–95.
35. *Филипчук М. А., Соловій Г. В.* До питання про ритуальні поховання в межах “жертвовного поясу” культового місця Плісеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 15. – 2012. – С. 24–41.
36. *Филипчук М., Шуй Н.* Могильники Плісеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
37. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. Оленин Парк на території Плісеського археологічного комплексу // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 172–200.
38. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження четвертої лінії захисту (валу № 5) Плісеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник Інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 128–156.
39. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Плісеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.

40. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Основні підсумки дослідження валу №5 Пліснеського городища (сезони 2007–2009, 2012 рр.) // Карпатика. – 2013. – Вип. 42. – (у друці).
41. Филипчук М. А., Филипчук А. М., Завітій Б. І. Результати суцільних розвідкових робіт Пліснеської археологічної експедиції на території Золочівського району у 2011 році // Вісник інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 107–127.
42. Gadaczek K. Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej. – Lwów, 1905. – N 30. – S. 9.
43. Gadaczek K. Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej. – Lwów, 1907. – N 32. – S. 5.
44. Hansen M. H. Was the Polis a State or a Stateless Society? // Even More Studies in the Ancient Greek Polis Centre 6. Historia: Einzelschriften. H. 162. – Stuttgart, 2002. S. 17–47.
45. Kompaniewicz B. Wiadomości o Podhorcach i klacztore bazylianskim // Lwówianin III, 1838. – S. 27–29.
46. Ziemęński T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej v roku 1881 dokonanej // ZWAK. – 1883. – T.VI. – S. 58–61.
47. Ziemęński T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorec w r.1882 dokonanej // ZWAK. – 1883. – T.VII. – S. 41–50.
48. Ziemęński T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorec w r. 1883 dokonanej // ZWAK. – 1884. – T.VIII. – S. 87–99.

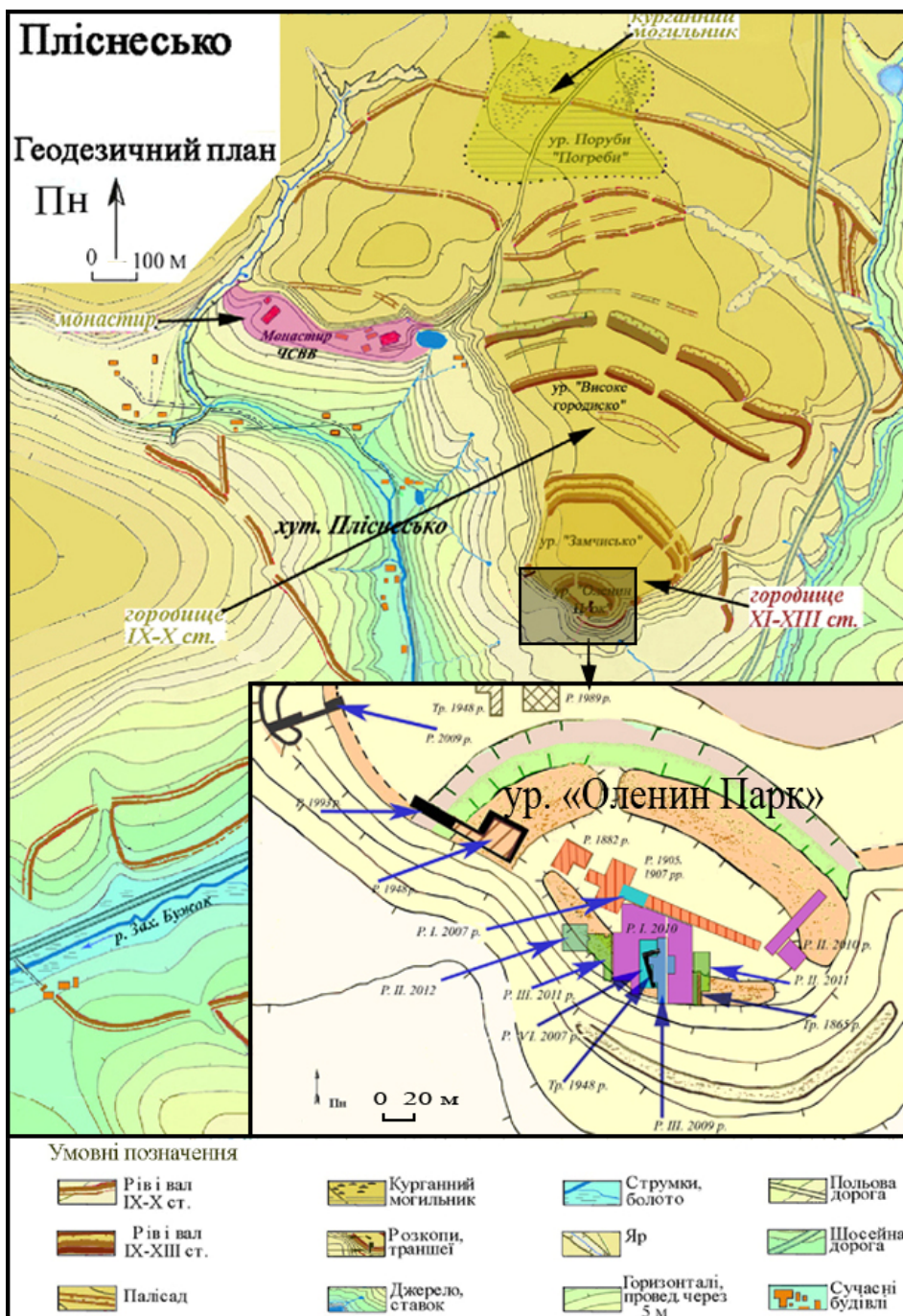

Рис. 1. План Плісеського археологічного комплексу та культового місця (за М. Филипчуком, доопрацьовано автором).

КУЛЬТОВЫЙ ЦЕНТР ПЛИСНЕСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В СТРУКТУРЕ ГОРОДИЩА СЛАВЯНСКОГО ВРЕМЕНИ

Г. В. Фылыпчук

*Институт этнологии НАН Украины
пр. Свободы 15, 1, г. Львов, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

В статье рассматривается место культового языческого центра (середины – второй половины VII – X вв.) в структуре Плиснеского археологического комплекса. Автор обращает внимание на то, что культовый центр предшествует появлению укреплений славянского городища. На основе анализа археологических материалов в общеисторическом контексте, поддерживается мнение М. Фылыпчука о чрезвычайно важной роли культового места в полисной модели Плиснеского городища IX–X вв.

Ключевые слова: Плиснеский археологический комплекс, Плиснеск, славянский период, культовый центр, язычество.

RITUAL CENTRE OF THE PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX IN THE HILL-FORT STRUCTURE OF SLAVIC PERIOD

G. Fylypchuk

*The Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine
Svobody Av. 15, Lviv, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

The article determines the position of the pagan ritual place (mid-7th – 10th centuries) in the structure of Plisnesko archaeological complex.

Ritual centre of Plisnesko was discovered in 2009 after explorations in the locality “Olenyn Park”. In 2009–2014 the place was systematically explored. This resulted in the discovery of valuable data meant to enlighten the structure and contents of ritual site during the Slavic period of Plisnesko town.

Author strengthens opinion of ritual center being preceding the Slavic hill-fort itself. The temple arose circa middle or late 7th century. While the earliest defense lines in the locality “Olenyn park” and in other parts of Plisnesko has been erected only in 9th century. In the 9th and 10th century’s ritual site existed alongside with several dwellings and household structures as well as two cremation necropolises of Luka Raykovetska culture. Both the first necropolis and the Slavic crematorium were situated in locality “Zamchysko” which is quite close to the ritual site.

Interesting are the dynamics of the development of defense lines in parallel with the evolution of ritual site. At the beginning and in the second half of 10th centuries ritual site largely improves. So called “sacrificial belt” cease existing while been replaced by the small defense constructions. That time is corresponding with the rebuilding of the hill-fort fortifications. In second half of 10th century primitive earthen constructions were replaced by more strong fortifications. The latest fortification ceases existence at the end of 10th century simultaneously with the ritual site.

Altogether the analysis of archaeological materials supported the opinion of M. Fylypchuk concerning the important role of ritual centre in the polis structure of Plisnesko hill-fort of 9th – 10th centuries.

Key words: Plisnesko archaeological complex, hill-fort, ritual centre, “Olenyn park”, defense line, polis model.

Стаття надійшла до редколегії 13. 03. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904:393.1 (=511.14)-057.66 "11"

WHO WERE "DANUBIAN TENANTS" OF 12TH CENTURY?

O. Silayev

*Resque archaeological service, Scientific-research center
of Institute of archaeology of Ukrainian Studies
of the National Science Academy of Ukraine,
Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026, e-mail: ras91@ukr.net*

The article is an attempt to uncover the ethnic structure of the population which inhabited steppe regions north of the Lower Danube at the late 11th – 12th centuries – so-called "Danubian tenants". Alongside it attempts to take apart the prevailing theory concerning the Cuman dominance over that area starting from the mid-11th century. Based on the comparative analysis of written and archaeological sources the major assumption is procured about the persisting presence of the undersized remains of the Turkoman nomadic peoples Pechenegs, Torks and relative to them who had sporadically appeared under different names in Old Rus', Byzantine and Hungarian chronicles in late 11th – 12th centuries. Their genetic relation is strengthened towards the similar much more evident group of Turkoman peoples – Chorni Klobuky which was settled along river Ros' in Kievan Principality.

Large amount of the evidence from the history of nomadic incursions in the neighboring territories of Byzantium, Rus' and Hungary was reviewed in order to reveal real ethnic situation apart from the prevailing idea of the Cumans dominating whole Pontic steppe.

It was attempted on the basis of existing sources to reconstruct possible ways of coexistence of nomadic peoples with the local settled population. This consequently led to the assumption of the possible processes among the nomad leadin to sedentarization.

Key words: Lower Danube, Danubian tenants ("Podunaytsi"), nomadic tribes, Cumans, Pechenegs, Guzzes (Torks), Rus', Western Pontic steppe, Cumania.

One short incident remained unnoticed by the historians among the episodes of the continuous military strife of the Rus' principalities with Polovtsians (Cumans). In 1190 sworn allies of Kiev Chorni Klobuky tempted prince of Torchesk Rostislav son of the Kievan Prince Ryuryk to support their vengeance on the latest raids of Polovtsians by the military campaign in return. Among other arguments they exclaimed in a complaint whether they are indeed equals to Danubian tenants ("Podunaytsi") or should they finally strike back [27. P. 323]. These strange people (Danubian tenants) appear only once under such circumstances in the Rus' chronicle. It mentions meanwhile the preceding large invasion of the Polovtsian on the Danube at winter 1188/89 which is possibly the reason of the Chorni Klobuky complains [27. P. 321]. The question however remains why the Turkoman people of Chorni Klobuky were so interested in the destiny of some distant population? Could there be some links between these two peoples?

Those questions actually hoist a compound discussion concerning the ethnic and political history of the local population of Western Pontic steppes in 11th – 12th centuries. And this history cannot be seen simply as a bewildering procession of nomad hordes which every few centuries succeeded one another, sweeping each other

off the map. Unfortunately, most historians tend to follow the thesis firstly proposed by P. P. Golubovskij [5. P. 57–110], who asserted that the newcomer Cuman horde in the mid 11th century dispersed and assimilated the other Turkic tribes – the Pechenegs and the Ghuzzes – in the region and began their 150-year occupation of this territory (later known as Cumania) which became the part of the larger region possessed by the Cumans in the extensive area of eastern European steppes [55. P. 26–27; 13. P. 36–38; 15. P. 134]. Thus, the term “Polovetskaja Zemlja” (The Polovtsians Land), used in the Rus’ chronicles for the geographical and political definition of the Cumans territory, in historical reconstruction was often applied to the whole area of the East European steppes between the Volga and Danube rivers. Moreover, when creating the model of the political structure of Cuman federation, scholars usually indentified among other groupings those placed in the steppes north of the Danube and along the north-western coast of the Black Sea (so called Lukomor’e) [52. P. 342–367; 23. P. 262–281].

The aim of the following discussion will be to find out on the basis of both written and archaeological sources which peoples exactly inhabited steppes north of the Lower Danube and whether the “western” group of Cumans ever existed or played any role in the history of local population.

The ethnic history of that area 11th and 12th century still circles around the incursions of nomadic tribes. Since the written sources still create a solid grounding for the study of the history of nomads, a review of their information must help to revise this old concept and find support for the new archaeological evidence.

The history of Pechenegs in that area expands as deep as 9th century whereas the appearance of Guzzes (Torks) and Cumans on the Lower Dnieper is dated to the mid- eleventh century. According to the Rus’ chronicles, the first encounter between Rus’ and the Cumans in 1055 was related with the last pursuing the Turk people across the Pontic steppes. In 1061 and in 1068, the Cumans already invaded Rus’, causing destruction and devastating the land [26. P. 163, 167–170]. The objects of their attacks were mainly situated on the Left Bank of the Dnieper in Perejaslav and Chernigovian principalities. All data indicate that all the great Cuman expeditions on the territory of the Rus’ principalities from the last decades of the 11th century and until the end of the 12th century were initiated from the steppes east of the river Dnieper [13. P. 69–72]. It is enough to mention that there was no single invasion of the Cumans on the territory of Galician principality, except as the allies of some hostile princes coalition, during whole the history of the Rus’ – Cuman wars.

In the year 1078, the Cumans (*Komanoi*) together with the Pechenegs were firstly mentioned by the Byzantine sources on the Balkans as participants in the revolt of Nicephore Basilakes [36. P. 300–301; 39. P. 741]. Though their appearance on the Lower Danube beginning from this event is undoubted, the fact must be stressed that they were not acting independently, but accompanied the Pechenegs. Since given region was densely populated by various nomadic peoples who appeared here after the series of migrations in the middle of the eleventh century, this did not allow the Cumans to conquer them immediately. In spite, the local nomadic groups were often inviting the Cumans from the Dniiper region to participate in their expeditions across the Danube.

Another activity of the Cumans on the Lower Danube in the last decades of

the eleventh century was connected with their participation in the political dissension or in the wars between the neighboring states. Thus, around the years 1085–1086, a certain group of Cumans, under the leadership of khan Kutesk, being invited by the dethroned King Salomon, penetrated in Hungary [41. P. 408]. The evidence that the invaders had advanced as far as *Ung* and *Borsua* (Uzhgorod and Borsova situated north-west of Maramuresh) shows that their path to Hungary was probably made through Veretski Pass in the northern Carpathians, known in the Middle Ages as the “Gate of Rus’”, thus, from the territory of Rus’. This, probably, imply an alliance existing between the Cumans and the Rus’ princes of Galicia [20. P. 52–53]. In the conflicts with the Hungarian Kingdom, the Galician princes from Rostislavichi dynasty often used the help of the Cumans, invited from the Dnieper region. The invasion of the Cumans of Kopoluch in Transylvania made around the years 1091–1092 was directly instigated by these princes, and it provoked the raid of King Laszlo I against the Galich, as it is indicated in the Hungarian chronicles [41. P. 414–415].

Shortly after Solomon was defeated by his opponents in Hungary, he together with the Cumans of Kutesk invaded Byzantium. Anna Comnena says that the invasion was accomplished by a large army under the command of Scythian Tzelgu made up of Sarmatians, Scythians and Dacians, the latter being headed by Salomon [43. P. 87]. The ethnonyms above designated the Cumans, the Pechenegs and the Hungarians. Their army was defeated, but the Cumans continued to penetrate into the Balkans using the help of the Pechenegs. The alliance with the Pechenegs has been broken only in 1089. Being requested by Tatos, the ruler of Dristra, to provide help against the Byzantium, the Cumans switched sides and in the famous battle at Lebunion in 1091 they contributed to the total defeat of the Pechenegs.

The major encampments of the Cumans, from where they were starting attacks on Rus’, Hungary or Byzantium, were situated to the east of the Dniepre. Thus, the Cumans, who were participating in the battle at Lebunion, were coming from the basin of the Dnieper. Their two chieftains called in Anna Comnena’s work Togortak and Moniak are known in the Rus’ chronicles as Tugorkan and Bonjak, the leaders of the Cumans from Don and Dniepre regions, who inflicted the gravest losses on the borders of Rus’ in the end of the eleventh century. Even in 1094–1095 the pretender to the imperial throne Pseudo-Diogen used the nomadic tribes not from the Danubian region, but rather those living in the vicinity of the Crimea with whom he contacted during his exile in Chersones [43. P. 191–192].

After the battle at Lebunion some groups of the Pecheneg and Ghuzz tribes escaped on the territories of the neighboring states, were pacified and settled, like the so called Chorni Klobuky in Kievan Rus’, or other groups in the Byzantine empire and in Hungary, all mentioned in the written sources. Partly they were subjugated by the Cumans, the power of whom arose significantly on the Danube in the last decade of the eleventh century. However, the majority of these peoples remained living in the steppes between the Danube and Dnieper.

The remnants of the Pechenegs and Ghuzzes appeared to be very important for the military policy of the Cumans as a potential source of the manpower. Most of the military conflicts which arose between the Rus’ and the Cumans in the last decades of

the eleventh century were connected with the subjugation of these tribes. For example, Volodimir Monomakh, prince of the Perejaslav and later Grand Prince of Kiev, mentioned in his “Sermon”, preserved in Rus’ Primal chronicle, several attempts of the Cumans in 1083–1085 to seize the towns placed in the basin of the river Ros’, which were giving refuge Pechenegs and Ghuzzes settled in this region. In 1092–1093, they seized the largest town belonging to Chorni Clobuky, called Torchesk, and forcefully led away all its citizens to the steppes [26. P. 225].

When the Rjurikovichi princes were united, they were able to inflict crushing blows on the Cumans, and, indeed, they did this on a number of occasions. Volodimir Monomakh was the first to organise counter-attack against the Cumans. After an agreement made at the council in Dolobsk, united armies of Rus’ princes made several joint campaigns into the steppes along the Dnieper and Don rivers, in 1103, 1109, and 1111, pushing the Cumans back to Volga and Caucasus [26. P. 277].

During these campaigns one of the major concern of the Russian princes were those about the groups of the Pechenegs and the Ghuzzes which appeared under the Cuman power. Many of them were driven from the places where they were living among the Cumans on the Lower Dniepre and on the Don to their relatives on the river Ros’. Probably, they were not so happy with the policy of the Russian princes, because in the year 1120 they revolted and escaped to the Danube [26. P. 392]. Here, they organized their last attack against the Byzantine empire in 1123, were defeated and escaped to Hungary [42. P. 7–8].

After the death of Monomakh’s son Mstyslav (1132), who had successfully continued the policies of his father, the Cumans again became a threat for the Rus’. The Cuman encampments moved up to the borders of the principalities, and Cuman incursions reached a peak in the 1180s under the leadership of Khan Konchak. However, as it was attested by the Rus’ chronicles, the westernmost limits of the “Polovtsian Land” in the twelfth century were placed in the Dniiper’s basin [27. P. 455]. Therefore, the Cumans usually passed through the river Dnieper during their raids into the Kievan principality, and the expeditions of the Rus’ princes against the Cumans were also aimed in the steppes to the east of the Dnieper [27. P. 277–278, 292, 357–358, 395–396].

Only in few cases, the chronicles mentioned clashes between the Rus’ troops and the Cumans in the Western Pontic steppes – once in 1106, when a detachment lead by three captains (*vojevody*) of the Kiev Grand Prince chased the Cumans and defeated them near the Danube returning the people captured by the Cumans in Kievan principality, and again in 1171, under the same circumstances, the Cuman were overrun and attacked beyond the river Southern Bug [27. P. 363]. There are, however, no reasons to see in these pillaging raids of the Cumans any evidence for the existence of their population near the Danube or Southern Bug. The sources never mention about the seizure by the princely troops of the “felt houses” (Old Rus’ *vezhi*) of Cumans in the Western Pontic steppes that was the usual case in all other descriptions by the Rus’ chronicles of the successful expeditions against the Cumans.

The only logical supposition which can be made is that in the eleventh and twelfth centuries the steppes between the Dnieper and the Danube remained opened

for the penetration of the Cumans' troops however not inhabited by them.

The presence of the various Turkic peoples both on the territories to the south and to the north of the Lower Danube is attested by archaeological findings. These are mostly funerary complexes – relatively large number of graves found usually in earlier “kurghan” (tumulus) of the Bronze or the Sarmatian era. They are ascribed to the different nomadic Turkic tribes, which had been leaving in these steppes from the tenth until the end of the fourteenth centuries [10. P. 23–26; 55. P.12; 35. P. 13–15].

The discovery of some complexes was made by chance, others, especially those investigated in the early excavations, were not accurately recorded with the indication of the respective funerary ritual, or simply they had no material which could help to identify them. Only the burials of the nobles and the warrior classes, which had placed in them horses, harness and weapons, can be used for the reconstruction of nomadic society. Therefore, the image we have of these peoples, as it appears from the findings, is rather one-sided.

There are still some doubts as to the ethnic attribution of the findings, which is due to the large similarity of the archaeological material of nomads in Eurasian steppes, caused by the permanent mixture and contacts between them [11. P. 39–41]. The results obtained in extensive research aimed at defining the general characteristics of the archaeological culture of the Cumans were based mainly on the analysis of the materials found in the extremely extended area of their traditional dwelling, namely in the steppe region between Dnieper river and the steppes of nowadays Kazakhstan. Such an analysis allows indeed only the minor differentiation. Certain archaeologists in their attempts to reconstruct local nomadic society have avoided the question of ethnic interpretation. Following the tendency resulting from historical analysis, they applied the above mentioned methods of chronological classification in order to establish the time particular monuments belonged to. In their opinion this automatically defined also the ethnic origin of this material [46. P. 14–21; 31. P. 218–220]. In such a way, all nomadic complexes in the steppes between Danube and Volga dated from the end of the twelfth until the middle of the thirteenth century, without concern for their particular characteristics, were ascribed to the Cumans, who were considered to be the main component of the nomadic population.

Whereas in the secluded region the analysis of nomadic archaeological culture introduces more firm instruments of the cultural definition which is certainly due to the ethnic characteristics. Thus, S. A. Pletneva, when examining the large group of nomadic funeral complexes in the basin of the river Ros' demonstrated clearly the possibility not only to date but also to classify the nomadic finds according to their ethnic origin [22]. The region near river Ros', on the southern confines of Kievan principality, was populated in the late eleventh and in the twelfth centuries by the remains of the Pecheneg and Ghuzzes tribes which became vassals of the Grand Prince of Kiev. Together they composed the political unit of Chorni Klobuky (Black Caps), often mentioned in the Rus' chronicles in the wars with the Cumans [28. P. 93; 51. P. 38].

According to S. A. Pletneva, some distinct features could be identified in the funerary practices of this local nomad population of the river Ros', similar to that of the Turks (Ghuzz) and different from that of the Cumans', which include: placing a buried

man with his head oriented to the west, the remains of his riding horse sacrificed during the funeral feast and represented by the stripped hide with the skull and lower limb-bones (while the Cumans used placed the whole horse in a grave), specific dress accessories, jewelry, pieces of harness (typical of the Pechenegs were uncurved bridle-bits made of a single iron rod), vessels and weapons [44. P. 168–170; 51. P. 108–111].

Thus, the comparative study of features in the burial ritual and of the material from discovered burial mounds made it possible to make a description and chronological classification of the funerary complexes belonging to the medieval nomads, including that of the Pechenegs, Ghuzzes and the Cumans. Nowadays, the comparative and absolute chronology of the particular objects is established and the typological and chronological sequence of artifact types and burial customs has been reconstructed in order that each particular grave can be ascribed to a corresponding time.

The most important for our research, however, is the evidence coming from the analysis of nomadic funerary complexes in the steppes, situated between the Lower Danube and Dniestre, which destroyed view of this region as populated by the Cumans. Here, the materials were found undoubtedly belonging to the same ethnocultural conglomerate as the Pecheneg and Ghuzz tribes dated from the end of the eleventh until the end of the twelfth centuries [10. P. 80–82]. According to this research, made by A. O. Dobrolubskij, from the number of nomad tombs found in the north-western Pontic steppes belonging to the same period only a few could be ascribed clearly to the Cumans (or to their influence) and the rest are different variations of the “Pecheneg” ritual [10. P. 54–58]. Many of them correspond with the complexes from the same period found in the territories occupied by the Chorni Klobuky, both in the elements of ritual practice and in the forms of artifacts. This is probably an indication of the connection existing between the two areas.

For instance, a nomadic funerary complex discovered near the village of Suvorovo (Odessa region, Ukraine) in the vicinity of Lake Katlabukh, which is one in the series of lakes adjacent from the north to the delta of the Danube, was made in accordance with the above mentioned “Pecheneg” ritual: the head of the buried oriented to the west, skinned horse-hide with the skull and forelimb bones placed to the left of the man’s body. Also a bow and quiver with arrows were found on the left and a saber on the right side of the body as well as 13 byzantine coins were also found from which 10 were of the Emperor Manuel I Comnenos (1143–1180), one of Andronic Comnenos (1183–1185), and two of Isaac Andelos (1185–1195), that allowed the burial to be dated to the end of the twelfth or beginning of the thirteenth centuries [12. P. 71–75]. Both the burial ritual and the objects found in the grave have many analogies in whole area of the north Pontic steppes, where they are usually dated by the tenth and eleventh century and ascribed to the Pechenegs [31. P. 139–142].

For this example is not isolated, but represent a typical feature of the whole of the archaeological material belonging to the nomadic population in the steppe area between the Dnipro and Danube rivers, it testify evidently the survival of the various mixed Pecheneg and Ghuzz groups here until the end of the twelfth century [55. P. 453–461].

Alongside with this there still exists an issue concerning the native sedentary population. Only in the beginning of the thirteenth century did the population structure

north of the Lower Danube become more apparent thanks to the documents and other sources. By that time, we find this territory inhabited by a mixed population of Romanians, Magyars, and Saxons together with large groups of the Cumans and Brodniks. That however depicted totally altered condition which illustrate the visible success of the expansion of the Hungarian kingdom towards the east Carpathian region [58. P. 98; 34. P. 40–41; 59]. Even if there was an obvious and significant demographic increase of the population resulting from the transfer of some groups of settlers from over the Carpathians or from the right side of the Danube in this period, we must suppose the survival of certain native population in the Carpatho-Danubian lands from earlier time.

In fact, most of the historians who were dealing with this question agree in the continuity of settled forms of life in the region. The paucity of direct written sources and other data caused, however, the contradictory interpretations concerning the ethnic structure of the local population, defined differently as the Romanians, Bulgarians or Old Rus' [37. P. 64–66]. In these reconstructions the nomads usually were not taken into the consideration or were defined as “peripheral” and external to the history of neighboring peoples. This is perhaps understandable from the perspective of the sedentary states to which nomadic peoples historically represented a permanent danger.

Nomadic tribes and their economic organization definitely contradicted with the way of life of indigenous communities. Being engaged in extensive livestock herding, they were continuously moving with their families and herds, and this seasonal movement brought frequent calamities to the sedentary states [16. P. 169–173; 38. P. 97–119]. Hence, for example, all the territories of Rus', neighboring the steppes, were depopulated after the breakdown of Kievan hegemony by the immediate devastation and slaughter of conquest by the Cumans [13. P. 45–62; 30. P. 8–9]. A long series of annual raids, directed against the bordering agricultural populations far to the north and west, had pushed the fringes of agricultural settlement back behind the forest limit and had produced something approaching a desert across the entire Pontic steppe.

The same process happened in the steppes located between the lower courses of the Danube and the Dniester, namely in the Bugeac and Bărăgan plains, where the natural conditions were quite suitable for the nomadic inhabitants. The penetration of the nomads in the Danubian and Western Pontic steppes indeed produced serious disturbance in the development of the local population and also in the neighboring countries. This was especially evident after the steppes became the place of refuge for defeated hordes escaping from the Cumans in the mid-eleventh century. The devastation of this region by the invasions of the Turkic tribes no later than the beginning of the eleventh century is attested both in written sources and in archaeological material. Agricultural population which might have penetrated into the plains previously was thereby annihilated. Refugees crowded into the mountain valleys or fled northward to take cover in forested lands where nomad horsemen lost most of their effectiveness.

The monuments and materials belonging to local sedentary population is generally prescribed to two archaeological culture: Balkano-Danubian (in Rumanian

literature known as culture Dridu) dated from the tenth – beginning of the eleventh century, and, posterior to this one, Raducăneni culture of the eleventh and twelfth centuries [32. P. 86–105]. Although the last one to some extent continued the cultural tradition of the previous, there exists a visible contrast between them in their settlement structures and in the distribution of the population.

The area of the Balkano-Danubian culture (current number of discovered settlements is over 400) included the whole region between the Danube and the Dniester together with the southern steppes. In contrast, the area of the Raducăneni culture was much smaller and its settlements (around 100) were placed mainly in the north-western territories closer to the mountains and protected by the forest [56. P. 61]. Thus, the settlement area of the local population was in obvious decrease from the second half of the eleventh and until the thirteenth centuries. The settlements in the southern steppes of Bugeac and Bărăgan plains entirely disappeared replaced by the tombs of the steppe nomad tribes [55. P. 97–99].

This was a typical characteristic of the beginning of relations between the nomads and the sedentary population during the conquest of the new territories. The hostility of the nomads to the sedentary population resulted from the fact that their economy, although capable of producing wealth for individual nomads, has a limited capacity determined by amount of grazing lands. Therefore, nomadic society has to interact with the sedentary world to gain access to foodstuffs, handcrafts, and other desired goods – sometimes by trade, but more usually by a successful parasitism on the neighboring population [50. P. 69–72]. Ability to seize their neighbors' wealth was great temptation, and for nomads predatory wars became usual. As this occurred, the nomads became a species of landlord, exacting goods and services from an alien peasantry.

In the course of time, however, relations between both sides tended to stabilize themselves. In the Western Pontic steppes situated between the Lower Danube and the Dnieper, the ethnic and political conditions were very complicated. From the mid-eleventh century, large groups of closely related Turkic tribes of Pechenegs and Ghuzzes were fleeing the Cuman invasion [11; 3. P. 56–65]. Long time, the rest of the Pecheneg and Ghuzz tribes were wandering in the Western Pontic steppes, trying to restore their power and independence while opposing the Cuman expansion. Rus' chronicles often mention these tribes and related ethnic groups (Berendei, Kovui, Turpei, Kajepichi and so on), which by the end of the eleventh and in the twelfth century were living on the southern confines of the Kievan Rus'. They formed here a distinct ethnic and political formation, tribal unit Chorni Klobuky (Black Caps), which was directly subject to Great Prince of Kiev and strongly opposed and hostile to the Cumans [28. P. 90].

The nomad populations were concentrated mainly on the southern plains close to the Danube and to the coast of the Black Sea as this can be suggested from the distribution of their tombs [10. P. 24–27]. Routes of their seasonal migrations were determined by the presence of pastures suitable for livestock grazing. A very limited number of funerary complexes have been found to the north in the vicinity of local water courses, especially along the Prut and Dniester rivers. The movement of the

nomads, therefore, was limited by the forest area.

Some remains of the sedentary population survived on the territories situated close to the Western Pontic steppes. Thus, the distribution of the settlements of Raducăneni culture shows their significant concentration in the area transitional between zone of the forest and zone of the steppe, particularly in the basin of the Lower Dniester and on river Bîrlad. The presence in the twelfth century of so called Berladniks on the territories close to the Lower Danube was mentioned. The information about this population, without any explanations about its origin, appears twice in Rus' chronicles. In 1159, a group of them (near 6000), together with the Cumans, participated in the expedition of the pretender to the throne of the Galician principality, the prince Ivan Rostislavich, also called Berladnik [27. P. 383–384]. And in the next year they made an attack on the Rus' port-town Oleshje at the mouth of the Dnieper, but an army sent from Kiev by the Grand Prince Rostislav pursued and defeated them near a certain locality called Dtzin [27. P. 386].

Regarding the Berladniks, the opinion exists, that they were a kind of half nomadic – half settled population of Southern Moldova, composed of different ethnic elements. Their name was identified with the Moldavian town Bîrlad or with the river by the same name [4. P. 130–131; 6. P. 519–520]. That population was probably composed of the pastoral Wallachians (Romanians) and of the different remains of Old Slavic colonization. They were not subjected to the political control of any significant state formation of this period [48. P. 28–30].

The studies in the historical geography of Galician principality, supplied by the evidence of the written sources and the archaeology, had already shown that the southern limits of the area with the permanent settlements of the Rus' population do not go beyond the towns Bakota, Ushitsa, and Kuchelmin on the middle Dniester [14. P. 99; 29. P. 192–197].

However, the local population remained in the contact with the neighboring territories of Kievan Rus', Hungarian Kingdom and with the provinces of Byzantine Empire [30. P. 85–91]. It is interesting that in the eleventh – twelfth century there was a significant growth in the circulation of the Byzantine coins on the territories situated to the north of the Lower Danube, especially during the reign of the Comneni dynasty, which was stopped almost abruptly at the end of the twelfth century [18. P. 78–80].

Some examples of the archaeological findings from the settlements of the Raducăneni culture and from the nomadic funeral complexes of the southern steppes attested to existing connections between these groups, particularly in the exchange of cultural elements [56. P. 18–19, 22–23; 30. P. 12–15]. It is interesting to notice that one group of the settlements on Lower Dniester was situated very close to the area with relatively high concentration of the nomad tombs of eleventh – twelfth centuries near town Tiraspol [56. P. 54]. The contacts of the local population with the nomads were attested here by the discovery of the numerous objects of nomad culture on given settlements. Such was the *yurt* (felt house), excavated on the settlement Hanska (Kutuzov district, Republica Moldova). G. F. Chebotarenko, who was investigating the local group of settlements, have asserted that archaeological material not only proves existing close contacts between the sedentary population and the neighboring

nomads but also shows example of the gradual process of sedentarization among last ones [33. P. 107–112].

In this respect, the most characteristic type of object found on the settlements of the Radučăneni culture is the big clay cauldron with inside loops for suspension, the development of which is generally attributed to the way of life of the nomads, who began to settle down. The cauldrons found in the area as well as that from the settlements of Dobrogea were usually interpreted as the material remains of the Pecheneg tribes, though the question of exact typology and dating of these objects remain unsolved [9. P. 249–264; 47. P. 323–344; 57. P. 128–135]. Their distribution on the territories situated close to the steppe provide an evidence of the gradual process of sedentarization among the nomads.

The form of the potential transformation of nomadic groups, leading to the gradual sedentarization, is one of the most complicated questions in the anthropologist's studies [1. P. 41–50]. Based on the extensive ethnographic investigations and on the comparative analysis of examples from the history of different nomadic peoples, they tried to propose certain models and basic principles as being applicable to all the nomadic societies. It has been constantly asserted that no “pure” nomads ever existed in history. The opinion prevail that the nomad environment was exposed to the processes that led some communities to acceptance of the sedentary way of life [17. P. 293–301; 25. P. 145–148]. All known state formations of the Eurasian steppes tended to form a common economy with the sedentary peoples.

There can be different reasons for such changes. Indeed, nomads never lived in isolation without economic ties to sedentary peoples. The advantages of sedentary society in administration, trade, and craft were clear for them along with the fascination of the urban style of life. Whenever the nomads conquered agricultural area, they settled in large numbers among the local population and became sedentary or semi-sedentary. This was true with the Seljuk Turks, with the Mongols and with many other steppe conquerors [54. P. 1–20].

Often the nomads themselves became dependent on the policy of the powerful states, especially after being expelled from the steppes by other tribes. Virtually all the states bordering the Eurasian steppes had nomad warriors in their service as mercenaries or vassals. Chorni Klobuki of the Kievan Rus' is a clear example of such a case. Also certain groups of the Cumans, while remaining independent in their homeland, were soon brought into the Rus' system of political balance, serving as mercenaries and allies to the various branches of the Rjurikovichi dynasty [24. P. 111–118; 7. P. 312].

In the Western Pontic steppes a long period of acclimatization and extensive cultural exchanges was necessary for the nomads to become settled. Trade, warfare, and varying forms of political mastery and subjugation linked different communities of mountain valleys with the nomads of the bottom in a fluctuating balance. This balance maintained itself until the end of the twelfth century and not influenced by the irregular actions of the Byzantine Empire, the principalities of Kiev and Galich and of the Cumans.

At the end of the twelfth – in the beginning of the thirteenth centuries, however,

the important and effective changes appeared in the political conditions of the area to the north of the Lower Danube largely influenced by the intensive movements and perturbations within the neighboring political formations.

REFERENCES

1. *Андреанов Б. В.* Неоседлое население мира (историко-этнографическое исследование). – М., 1985.
2. *Бибиков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1981. – С. 5–151.
3. *Васильевский В. Г.* Византия и печенеги (1048–1094) // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1908. – Т. I. – С. 2–117.
4. *Васильевский В. Г.* Русские на Дунае в XI веке // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1908. – Т. I. – С. 122–134.
5. *Голубовский П.* Печенѣги, торки и половцы до нашествія татарь. Исторія южно-русскихъ степей IX–XIII вв. – К., 1884.
6. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 томах і 12 книгах. – К., 1992. – Т. II: XI–XIII вік.
7. *Гумилёв Л. Н.* Поиски вымышленного царства. – М., 1970.
8. *Гуркин С.* К вопросу об исторической географии половецких земель // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1990. – С. 82–92.
9. *Диакону П.* К вопросу о глиняных котлах на территории РНР // *Dacia*. – 1964. – Vol. 9. – P. 249–264.
10. *Добролюбский А. О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986.
11. *Добролюбский А. О., Субботин Л. В.* Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в X–XIV вв. // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1982. – С. 28–39.
12. *Добролюбський А. О., Столярик О. С.* Візантійські монети в кочівницькому похованні XII ст. в міжріччі Дністра та Дунаю // Археологія. – 1983. – Вип. 4. – С. 71–75.
13. *Каргалов В. В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967.
14. *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985.
15. *Кудряшов К. В.* Половецкая степь. – М., 1948.
16. *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987.
17. *Марков Г. Е.* Кочевники Азии. – М., 1976.
18. *Нудельман А. А.* Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе (С древнейших времен до образования феодального Молдавского государства). – Кишинёв, 1985.
19. *Параска П. Ф.* Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства – Кишинёв, 1981.
20. *Пацуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968.
21. *Плетнёва С. А.* Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62.
22. *Плетнёва С. А.* Древности черных клобуков. – М., 1973.
23. *Плетнёва С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 260–300.
24. *Плетнёва С. А.* Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. // Степи Евразии

- в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 213–222.
25. *Плетнёва С. А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
26. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 1: Лаврентьевская летопись.
27. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись.
28. *Расовский Д.* О роли черных клобуков в истории Древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. – 1927. – Vol. 1. – P. 78–93.
29. *Тимоцук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
30. *Фёдоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф.* Памятники древних славян (VI–XIII вв.) – Кишинёв, 1974.
31. *Фёдоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
32. *Чеботаренко Г. Ф.* К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // *Этническая история восточных романцев (древность и средние века)*. – М., 1979. – С. 86–105.
33. *Чеботаренко Г. Ф.* Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X–XII вв. – Кишинёв, 1982.
34. *Шушарин В. П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // *История СССР*. – 1978. – № 2. – С. 38–53.
35. *Angelov D.* Die Bulgarische Slawen und die Nomaden (VI–XII Jahrhundert) // *Плиска – Преслав*. – София. – 1981. – Т. 3: Славяни и нормади. VI–XII в.: Междунар. симп. по славянска археология. – С. 7–15.
36. *Attaliates M.* Historia. – Bonn, 1853.
37. *Baker R.* Magyars, Mongols, Romanians and Saxons: population mix and density in Moldavia, from 1230 to 1365 // *Balkan Studies*. – Vol. 37. – 1996. – P. 63–76.
38. *Barnea I., Ștefănescu Șt.* Din Istoria Dobrogei. – București, 1971. – Vol. 3: Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos. – P. 97–119.
39. *Cedrenus G., Skylitza I.* Compendium historiarum. – Bonn, 1839.
40. *Choniate N.* Historia – Bonn, 1838.
41. *Chronici Hungarici composito saeculi XIV.* – Budapest. – 1937.
42. *Cinnami I.* Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum – Bonn, 1836.
43. *Comnene A.* Alexiade. ed. Bernard Leib. – Paris, 1967. – Vol. 1.
44. *Dąbrowska E.* Kurhany Rassawskie // *Archeologia*. – 1956. – Vol. 8. – S. 122–158.
45. *Diaconu P.* Les Petchenegues au Bas-Danube – Bucharest, 1970.
46. *Diaconu P.* Les Coumans au Bas Danube aux XI-e et XII-e siècles. – Bucharest, 1978.
47. *Fodor I.* Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel // *Acte Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1977. – Vol. 29. – P. 323–344.
48. *Giurescu C.* Țiguri sau orașe și cetăți Moldovene (The targs or towns and the castles of Moldova) – Bucharest, 1967.
49. *Göckenjan H.* Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. – Wiesbaden, 1972.
50. *Khazanov A.* Nomads and the Outside World. – Cambridge, 1985.
51. *Nagrodzka-Majchrzyk T.* Czarni Klobucy. – Warszawa, 1985.
52. *Pritsak O.* “The Polovcians and Rus” // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – 1982. – Vol. 2 – P. 342–367.
53. *Sâmpetru M.* În mormintri pecenege din Cîmpia Dunării // *Studii și cercetări de istorie veche*. – 1973. – Vol. 24. – P. 453–461.
54. *Seaman G.* World Systems and State Formation on the Inner Eurasian Periphery // *Rulers from the Steppe: State Formation of the Eurasian Periphery*. – Los Angeles, 1991. – P. 1–20.

55. *Spinei V.* Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români ei Turanici – Iași, 1985.
56. *Spinei V.* Moldavia in the 11th-14th centuries. – Bucharest, 1986.
57. *Takács M.* Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken // *Varia Archaeologica Hungarica*. – 1986. – Vol. 1. – P. 128–135.
58. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.*, ed. F. Zimmermann and C. Werner – Sibiu, 1892. – Vol. 1.
59. *Weczerka H.* Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau – Munich, 1960.

КИМ БУЛИ “ПОДУНАЙЦІ” XII СТ.?

О. М. Сілаєв

Науково-дослідний центр Інституту археології

Національної академії наук України

“Рятивна археологічна служба”

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008, e-mail: ras91@ukr.net

Ця стаття є спробою вирішити деякі питання етнічного складу населення степових регіонів на північ від Нижнього Дунаю наприкінці XI ст. і у XII ст., зокрема так званих “подунайців”. Одночасно зроблено кроки до розв’язання теорії щодо домінування половців у цьому регіоні, починаючи з середини XII ст. На підставі порівняльного аналізу письмових та археологічних джерел зроблено висновок про довготривале перебування невеликих решток тюркомовних печенігів, торків та споріднених з ними кочових племен, які спорадично згадуються під різними назвами у давньоруських, візантійських й угорських літописах та хроніках наприкінці XI – XII ст. Продемонстровано докази їх етнічної спорідненості зі схожою, але набагато відомішою групою тюркомовних племен – союзом чорних клобуків, що був оселений в долині р. Рось у межах Київського князівства.

Значну кількість згадок з історії нападів кочівників на сусідні землі Русі, Візантії та Угорського королівства переглянуто з метою визначення справжньої етнічної ситуації в регіоні, на спростування домінуючої ідеї про панування половців у всьому ареалі чорноморських степів.

Зроблено також спробу на підставі наявних джерел встановити можливі шляхи розвитку взаємин кочівних племен з місцевим осілим населенням. Це, своєю чергу, привело до відновлення можливих процесів серед кочівників, що могли призвести до осідання.

Ключові слова: Нижній Дунай, “подунайці”, кочові племена, половці, печеніги, торки, чорні клобуки, Русь, Західнопонтійський степ, Половецький степ.

КЕМ БЫЛИ “ПОДУНАЙЦЫ” XII В.?

О. Н. Силаев

Научно-исследовательский центр Института археологии

Национальной академии наук Украины

“Спасательная археологическая служба”

ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008, e-mail: ras91@ukr.net

В этой статье сделана попытка решить некоторые вопросы этнического состава регионов на север от Нижнего Дуная в конце XI в. и в XII в., в том числе так называемых “подунайцев”. В то же время сделаны шаги к развенчанию теории о доминировании половцев, начиная от середины XII в. На основании сравнительного анализа письменных и археологических источников сделаны выводы о длительном пребывании тюркоязычных печенегов, торков и родственных к ним кочевых племён, о которых спорадически упоминают под разными названиями древнерусские, византийские и венгерские летописи и хроники конца XI – XII в. Продемонстрированы доказательства их этнического родства с похожей, но более известной группой тюркоязычных

племён – союзом черных клобуков, который был поселён в низовьях р. Рось в пределах Киевского княжества.

Большое количество сообщений о набегах кочевников на соседние земли Руси, Византии и Венгерского королевства пересмотрены с целью определения настоящей этнической ситуации в регионе, на опровержение доминирующей идеи о господстве половцев в ареале черноморских степей.

На основании имеющихся источников, сделана также попытка установить возможные пути развития взаимоотношений между кочевыми племенами и местным оседлым населением. Это, в свою очередь, привело к возрождению возможных процессов среди кочевников, которые могли привести к их оседанию.

Ключевые слова: Нижний Дунай, “подунайцы”, кочевые племена, половцы, печенеги, торки, черные клобуки, Русь, Западнопонтийская степь, Половецкая степь.

Стаття надійшла до редколегії 03. 03. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904(477.86-21):[(477.83/86)“12”]:739.2.071.1

МАЙСТЕРНЯ ГАЛИЦЬКИХ ЮВЕЛІРІВ XIII СТОЛІТТЯ

О. В. Білик

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76025

Проаналізовано науково-мистецьке значення одного відкриття Галицької археологічної експедиції під керівництвом Вітольда Ауліха влітку 1981 р. на Крилоському городищі. У той археологічний сезон, в районі дитинця княжого Галича, було знайдено і досліджено комору-сховище галицьких ювелірів XIII ст. Автор статті намагається встановити точне число спеціалізацій галицької корпорації майстрів-ювелірів, а також заглибитись у світ таємниць їхніх виробничих технологій, пізнати секрети художньої творчості.

Ключові слова: археологія, бронза, Галич, іконка, корпорація, матриця, мистецтво, сховище, тигельки, ювелір.

Влітку 1981 р. Галицька археологічна експедиція під керівництвом В. Ауліха зробила наукове відкриття, яке не має аналогів ні у давноруській археології, ані в історії середньовічного ювелірного і декоративно-прикладного мистецтва. Тоді, майже на самому схилі на північ від Крилоського городища, неподалік легендарної Княжої криниці, було відкрито господарську яму, або комору-сховище галицьких ювелірів, яка загинула внаслідок Батієвого нашествия 1241 р. Багатий і різноманітний виробничий інвентар, виявлений у процесі розкопок об'єкта, вказує на його зв'язок з діяльністю корпорації літописних “ковалів золота, срібла і міді” княжого Галича в одному з бронзоліварних ремісничих центрів.

На жаль, сталося так, що під прицілом наукової уваги археологів і мистецтвознавців перебувала тільки колекція бронзових і кам'яних іконок XIII ст., знайдених у сховищі (рис. 4–8). Цій проблемі присвятили свої дослідження В. Ауліх [3], В. Жишкович [9], В. Пуцко [19] і М. Фіголь [22].

Завданнями нашої статті є вивчення значно ширшого кола питань, а насамперед, якими спеціалізаціями оперували галицькі ремісники-ювелірники і якими вони володіли технологіями та художніми прийомами. На цій основі ми намагаємося показати місцевий характер ювелірного виробництва, його археологічний зв'язок з декоративно-прикладною традицією давнього Києва, простежуємо процес зародження найраніших ремісничих корпорацій у містах Південно-Західної Русі.

Перед лицем смертельної небезпеки, яка на початку 1241 р. витала над Галичем, корпорація галицьких майстрів-бронзоліварників попросила у когось з родичів чи побратимів, що проживали на міському дитинці поблизу північних оборонних укріплень, дати їм земельну ділянку. Тут, нашвидкоруч, вони викопали котлован глибиною 1,7 м і площею 2×2 м, для тимчасового приміщення, стіни якого обшили дерев'яними брусами, а дах перекрыли бронзовою бляхою. На по-

лички сховища було складено найцінніший інвентар з майстерні. Двері замкнули на замок однієї з найкращих конструкцій епохи Давньої Русі.

Про те, що у сховищі була власність не одного майстра, а цілої корпорації ремісників, у першу чергу, свідчить наймасовіша група знахідок – невеликі, сильно випалені тигельки, на яких залишилися сліди бронзи у вигляді зелених плям окисів. У заповненні ями знайдено 140 цілих таких посудин і близько 12–15 фрагментів. Ще два тигельки виявлено під час засипання розкопу. Всі тигельки виготовлено ліпним способом з чистої глини з домішками дуже дрібного піску. Малесенькі посудинки мають грушевидну форму з випуклим дном, кулястим тулубом і високою шийкою, яка з одного боку стиснута і утворює виразний “литок”. Край шийки горизонтально зрізаний, висота тигельків сягає 4,0–6,9 см, діаметр максимальної випуклості тулуба – 3,5–5,9 см.

Дискусія про наявність у давньоруських містах ремісничих цехів має уже майже 150-літню традицію. Рішучими прихильниками існування ремісничих об'єднань у великих містах Київської Русі були російські вчені М. Тіхоміров та Б. Рібаков. Концентрація ремісників, які займалися обробкою кольорових металів, прослідковується у Вишгороді, Новгороді і Полоцьку. Археолог Ф. Гуревич, яка у 1957–1967 рр. розкопувала посад давньоруського міста Новогрудка, встановила сліди діяльності ремісничої корпорації [8. С. 32–33].

Тільки археологічні джерела можуть виявити дослідникам ознаки, притаманні раннім ремісничим об'єднанням. Якщо із всієї території Давньої Русі ми знаємо про знахідки трохи більше, як двох десятків тигельків, то у галицькій коморі-сховищі їх знайдено майже 160.

На щастя, у цьому археологічному відкритті присутні ще ціла низка інших ознак. Кваліфікувавши бронзові предмети з ями № 6 за спорідненими характеристиками, ми встановили декілька спеціалізацій майстрів галицької бронзолivarної корпорації. На першу з них вказують три аналогічні знахідки – матриці. Найбільша з них має довжину 3,4 см, ширину – 1 см, товщину – 0,5 см. За формою – це довгаста бронзова пластина із заокругленими кінцями, півкругла у розрізі. Поверхню центральної частини прикрашено поперечними пружками, а заокруглені кінці – стилізованими зображеннями людського обличчя, зверненого назовні. Друга матриця тотожна, правда, її розміри дещо менші: довжина – 3,1 см, ширина – 0,9 см, товщина – 0,5 см. Ідентична до двох попередніх й третя матриця, що має довжину 3 см, ширину – 0,8 см, товщину – 0,4 см.

Під час розкопок Я. Пастернака на Золотому Тоці було знайдено абсолютно ідентичний бронзовий штамп для виготовлення ланок рясен з личинами [15. С. 234. Рис. 70, 22]. Понад 50 років тому російська дослідниця Г. Корзухіна вказувала, що срібні бляшки-колодочки, відомі з давньоруського скарбу XII–XIII ст., знайденого у с. Вербова Тернопільської обл., були карбовані на тонкій матриці, такій самій, як знайшов Я. Пастернак [12. С. 136].

Оскільки численні знахідки матриць на території Галича, свідчать про масштабне виробництво цього виду ювелірної продукції, то маємо можливість скласти уявлення про географію збуту рідкісної продукції. Набір рясен із двох низок (Болохівський скарб 1970 р.), знайдений археологом В. Якубовським у

с. Городище Деражнянського р-ну Хмельницької обл., налічує 122 тонкі срібні ланки – колодочки у вигляді напівциліндрів [23. С. 96].

Тиснені срібні рясна зі стилізованими личинами на кінцях колодочок (32 серединних та чотирьох кінцевих із петлями та разом із двома замочними кінцями) були в Ізяславському скарбі 1958 р. [17. С. 18]. Нагадаємо, що літописний Ізяслав дослідники ототожнюють з давньоруською пам'яткою біля с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Крім того, колодочки і рясна було знайдено в Дорогобузькому скарбі 1975 р. [18. С. 29] на Рівненщині.

Ще п'ять інших матриць, що мають форму овалу, півкулі, рівнораменного хрестика, також застосовували у ювелірному виробництві при складанні комплексів прикрас із окремих деталей. Звернемо увагу тільки на матрицю видовженої овальної форми із загостреними кінцями. На центральній частині вона має чотири поздовжні рельєфні пружки. На розкопках Я. Пастернака було знайдено такий бронзовий штамп. Матриця слугувала для виготовлення половинок, з яких спаювали великі (довжиною 3,2 см) порожнисті намистинки, як, наприклад, із знайденого у 1949 р. скарбу біля Десятинної церкви в Києві [10. С. 110–111].

Уламок бронзової сережки з ажурними прикрасами свідчить про те, що цехове об'єднання галицьких ювелірів виготовляло високохудожні вироби декоративно-прикладного мистецтва. Основу ювелірного твору утворює каблучок з бронзового дроту, на який було нанизано дві намистини тонкої ажурної роботи із акуратно спаяних кілець з горошинками зерні. Намистинки на каблучку відділено одну від одної намотаними спіральками тонкого дроту. Довжина фрагмента сережки – 4,5 см, діаметр намистинок – 1,45 см.

Третю спеціалізацію корпорації бронзоліварників репрезентує чисельніша група знахідок із бронзи – пряжки, нашивні бляшки, привіски. Усі вони складали елементи давньоруського одягу.

Випуск продукції, який забезпечували умільці четвертої спеціалізації, дає привід для багатьох історико-наукових спостережень. Виявляється, до складу корпорації входили і майстри, які виготовляли прикраси для оздоблення книг. За знахідками фігурних і мечеподібних застібок, частиною від оправи можна скласти портрет давньоруської книги. Оправи в старовинних рукописах було зроблено з міцних тонких колотих дошок, до яких кріпились на ремінцях зошити з аркушами книги. Дошки ззовні обтягувалися шкірою чи тканиною. Найнеобхіднішою приналежністю палітурки виступали застібки, які зберігали книги від псування. Застібки склалися з двох ремінців, прибитих до нижньої дошки з бронзовими чи мідними петлями. На верхній дошці були металеві гудзики (верхня частина так званих мечиків), на які надівалася петля (бронзова пряжка), щоб застібнути книгу. До нижньої частини оправи, аби вона зберігалася від пошкодження, кріпились металеві з голівками, які називалися жуками (жуковинами). Жуковини часто виготовлялися з міді чи бронзи, а в розкішних політурках – зі срібла чи золота. На титульній палітурці її середину прикрашали хрести чи хрести з розп'яттям із міді або срібла. Орнаментальними мотивами з нашивних бляшок прикрашалася шкіра оправи. Зокрема, у галицькій

майстерні виготовляли фігурні бляшки трикутної форми, що склалися з мотивів “криня” – дерева життя. Подібні до галицьких пам’яток книжного мистецтва археологи знайшли у Києві, Новогрудку, Мінську, Бересті, Старій Рязані. Можемо припустити, що виробами умільців із Галича оздоблювалися книги, залишки яких дослідники виявили під час розкопок міст Галицько-Волинської Русі – Бакоти і Теревовлі [5. С. 19].

Давньоруська археологія знає приклади, коли у стародавніх майстернях було відкрито кам’яні ливарні формочки для сережок, колтів, браслетів-наручнів, хрестів-енколпіїв. Але тільки в єдиному, галицькому бронзоливарному комплексі, було знайдено дві виконаних з бронзи іконки і ще три кам’яні образочки, які очевидно, слугували формочками для відливу іконографічної продукції.

У процесі дослідження ями № 6 першу іконку “Розп’яття”, виготовлену з пірофілотового рожево-сірого стеатиту, було виявлено на самому дні сховища. Її розміри 5,30×7,05 см і товщина 0,7 см. Задня стінка вигладжена, а передня оточена тоненьким пружком. На обмеженому рамкою полі невисоким рельєфом зображено сцена “Розп’яття Ісуса Христа”. Посередині однорамений хрест з постаттю розп’ятого Спасителя у хрещатому ореолі над головою. На вершині є табличка з невиразним прорисованим різцем написом, в якому розшифровується: “Ісус Назаритянин Цар Іудейський”. Внизу по боках знаходяться стоячі постаті Богородиці (зліва) та Йоана Богослова (справа) з священною книгою у лівій руці. У верхніх кутах є погрудні зображення двох ангелів.

Хоча галицька іконка була в археологічному комплексі 1241 р., мистецтвознавець В. Жишкович датує її за характером трактування одягу, моделюванням ликів Христа та при стоячих, диспропорцією приземкуватих фігур з великими головами XI – серединою XII ст. [9. С. 198]. Науковець також вважає, що за іконографічними ознаками, галицьке “Розп’яття” частково перегукується із зображенням Спасителя на масивному бронзовому воздвижальному хресті XII ст. з білокам’яного храму в давньоруському м. Василеві на Буковині [21. С. 24. Рис. на с. 19]. Уцерковному мистецтві княжого Галича іконо-графічний мотив “Розп’яття” став найпоширенішим сюжетом, про що свідчать його зображення у символічному оформленні численних хрестів-енколпіїв.

На цій же глибині знайдено подібного типу кам’яну стеатитову іконку з дашкоподібною вигнутою верхньою гранню. Її розміри 4,6×6,9 см, товщина 0,85 см. Іконка пошкоджена, внаслідок перебування у сильному вогні – втрачено лівий нижній кут, злущена задня стінка. Іконка має неприродний чорний колір. Передня поверхня оточена пружком-рамкою, а на всьому полі представлена сцена “Зішестя в ад”. Посередині композиції зображено постать Христа в парадному одязі, з хрещатим німбом та з великим трираменним хрестом у лівій руці. Спаситель в ореолі слави стоїть над темною безоднею на зруйнованих воротах пекла. По обидва боки від Христа – визволені душі праведників. Зліва – затерті постаті Адама і Єви, руку якого держить Месія, виводячи їх з гробу. Справа маленькі постаті Давида і царя Соломона, а за ними – голова Йоана Предтечі у німбі. На іконці писано монограму ІС ХС.

Іконографія “Зішестя в ад” складається у візантійському іконописі від VII ст. на підставі Другого соборного послання апостола Петра, Псалтиря і, особливо, під впливом апокрифічних творів: “Євангелія Никодима” і “Слова Євсевія”. Розвинулась в поіконоборчий період, коли увійшла до стінопису храму. З XII ст. “Зішестя в ад” зустрічається на окремих іконах [6. С. 103].

Згідно з “Євангелієм Никодима” (гл. 18, 21) сходження Христа до пекла після смерті на Голгофі та воскресіння передбачали старозавітні царі Соломон і Давид, а проголосив у пеклі явлення Христове Йоан Предтеча.

На днищі комори віднайшла ще одна кам’яна іконка, круглої форми, діаметром 4,9 см і товщиною 1,05 см. У її верхній частині є слід кам’яного вушка. По периметру зроблений рельєфний пружок, а по центру погрудне зображення Богоматері з Дидятком на руках, по боках зроблено написи: МС ОУ та ІС ХС. Внизу полоска геометричного орнаменту. Дослідники відзначають, що подібний тип Одигітрії особливо поширився в західноукраїнському малярстві післямонгольського періоду, зокрема на Галичині та Волині [20. Іл. 22, 25, 77, 94, 114].

Рельєфне зображення Богоматері сильно затерте, очевидно іконку носили на грудях, як медальйон.

Бронзова іконка “Христа-Пантократора” була сильно пошкоджена корозією, що утруднювало можливість її повної художньої характеристики. Вона має розміри 8,2×6,7 см та товщину 1,15 см. Вседержителя зображено на троні з піднятою правою рукою, якою Він благословить весь християнський люд. Лівою рукою Христос підтримує Євангелію. Обабіч нього розміщено монограму ІС ХС.

Образ “Христа-Пантократора” став основним в системі зображень візантійських храмів у поіконоборчий період, “Розміщений у середині купола, – пише мистецтвознавець Роман Василик, – він увіччував усі церковні образи і сюжети, символізував реальні переживання важкої зустрічі з ним, уособлював суддю світу. Таку іконографію має склепіння купола Софії Київської, церкви монастиря Дафні біля Афін XI ст.” [7. С. 174].

Подібний варіант у металопластиці зустрічається у візантійському мистецтві в XII–XIII ст. Професор Прикарпатського університету М. Фіголь відзначив у своєму монографічному дослідженні, що: “Надзвичайно майстерно вирішено орнаментальне обрамлення. Тут є три мотиви, і кожен з них цікавий по-своєму. Рослинний орнамент обабіч створює заокруглені стебла, які закінчуються трьома–п’ятьма пальметками і гілочками у вигляді пагінців, що переходять у листочок, та восьмипелюстковими квіточками посередині. Орнаментальні смуги зверху і знизу складаються з двох своєрідних плетінок. Іконографічну схему такого орнаменту необхідно шукати у сасанідському мистецтві, де вона сформувалася під впливом грецьких зразків. Такі мотиви характерні й для візантійського, романського та давньоруського мистецтва” [22. С. 194].

Друга парна бронзова іконка із зображенням Богородиці-Елеуси, яка має розміри 8,4×6,2 см, пригадує нам історію пошанування Богородичного культу у Візантійській імперії. Візантія всеціло сприйняла пієтичне ставлення віруючих до Богоматері, яке встановилось на грецькому Сході, в

Сирії, Малій Азії і Єгипті ще в древній період Східної Римської імперії, у V–VIII ст. На зорі художнього розквіту Візантії як церковна ієрархія, так і державна влада віддала перевагу монументальному образу Спасо-Вседержителя в куполах храмів і Богородиці з Дитятком на престолі у вівтарній ніші. Так, при Василію Македонському вівтар святої Софії був прикрашений образом Божої Матері, що тримає біля грудей свого Сина.

Богородиця-Замилування вперше з'явилася у візантійській іконографії XI ст. (мініатюри грецьких рукописів). Ця іконографія розвинулася із типу Одигітрія, в результаті тіснішого зближення голів Богоматері і Дитятка. Маленького Ісусика, що сидів на колінах Богородиці, середньовічні художники стали зображувати дещо припіднятим. Це дозволяло Йому обхопити шию Своєї Матері і притулитися до Неї Своєю щічкою. В образі, де Богородиця і Дитятко ніжно притулилися одне до одного лицями, материнське начало отримало найбільш емоційне забарвлення.

Богородицю-Замилування на повний зріст зображено на фресках візантійських розписів XI–XII ст. в Чарикли Кіліссі і в одній з каплиць в Геремі у Каппадокії, на мініатюрах грецького Псалтиря 1084 р., грецького Євангелія другої половини XII ст. із збірки фрік, на французькій мініатюрі коментарів святого Ієроніма на Ісайю (перша половина XII ст.) [13. С. 282].

Як слушно відзначає сучасний український дослідник В. Жишкович, “Глибоко ліричний мотив Елеуси, в якому уособлювався народний ідеал самовідданої материнської любові, набув поширення у давньоруському мистецтві і, зокрема, у різьбленій іконі” [9. С. 174].

Таким чином, можемо зробити висновок, що іконографічні образи Христа-Пантократора і Богородиці-Замилування на двох бронзових іконках, були запозичені з живописних творів домонгольського періоду. На наш погляд, ці оригінали-ікони знаходились у вівтарній перегородці Успенського кафедрального собору княжого Галича, обабіч Царських воріт. Окремі відомості з Галицько-Волинського літопису із середини XIII ст. дають інформацію, за якою прочитується процес переродження вівтарної перегородки в іконостас з намісним рядом [11. С. 229].

Першим літописним свідченням про зародження іконостаса є розповідь, присвячена історії будівництва кафедрального собору Йоана Золотоустого в Холмі, яке проходило при безпосередній участі Данила Галицького. Галицько-Волинський літописець повідомляє, що володар країни справив для собору новообраної столиці “образ Спасо і Пресвятої Богородиці” [14. С. 418], тобто дві головні ікони з намісного ряду іконостаса. Описуючи інтер'єр Богородичної церкви в Холмі, автор літописання прямо говорить про “двері церковні, що їх називають Царськими” [14. С. 420]. Цілий корпус документальних джерел, які ілюструють еволюцію становлення класичного іконостаса, дають сторінки життєпису волинського князя Володимира Васильковича, племінника Данила Галицького. В епоху його правління (помер у 1288 р.) було споруджено іконостаси у Володимирському Успенському кафедральному соборі і храмі Дмитрія Солунського [14. С. 447]. А в церкві великого мученика і святого Христового Георгія Побідоносця в Любомлі замовив

майстрам намалювати “Ікони на золоті, намісну, святого Георгія., і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і розписав на неї намисто золоте з камінням дорогим” [14. С. 449]. Далі літописець уточнює, що Царські ворота в храмі були вилиті з міді [14. С. 449].

Напрошується ще одне цікаве припущення. Можливо, автор іконок використав в орнаментальному обрамленні своїх творів різьбу із колонок (дерев'яних чи кам'яних), поміж якими в намісному ряді перебували ікони Успенського собору.

Дві бронзові іконки присвячені найбільш шанованим християнським Галичем Ісусові Христові та Його Божій Матері, пригадали нам, як із розвитком державного життя Галицького князівства, її володарі, вищі класи столиці, все населення молитовно поклонялися Богородиці, на честь котрої було споруджено величний Успенський собор. Особливістю цього пошанування, як ми переконалися з попереднього розділу книги, стало звеличення чудотворних, найбільш улюблених серцю давніх галичан ікон з образом Пресвятої Марії.

Після того, як В. Ауліх частково опублікував матеріали з розкопок ями № 6, розгорілася дискусія щодо походження творів сакрального мистецтва – кам'яних і бронзових іконок. На думку Л. Пекарської і В. Пуцка, рельєфні іконки, знайдені в Галичі, пов'язані з експансією візантійської культури на Русь, що відбулася невдовзі після захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р. [16. С. 137]. Відповідно, мистецтвознавець В. Пуцко датує ікони першою третинною XIII ст. і відносить їх до кола виробів, різьблених грецькими майстрами, що знайшли притулок у Києві та Галичі. Правда, дослідник зауважує, що галицькі іконографічні твори можна віднести до місцевого виробництва лише при умові, що їх у Галичі створив грецький майстер, бо “за стилем і засобами вони не показують майже нічого спеціального з давньоруськими творами, але мають певні аналогії стилізованих рельєфів візантійського походження” [19. С. 113].

Діаметрально протилежну позицію зайняв львівський мистецтвознавець В. Жишкович, який стверджує, що “за стильовими ознаками, принаймі іконка “Зішестя до пекла”, більш тяжіє до кола романського, ніж візантійського мистецтва” [9. С. 200], хоча “не виключено, що саме з галицьким мистецтвом пов'язана романізована різьблена іконка” [9. С. 201].

У науковому ставленні до даної проблеми, професор М. Фіголь зайняв компромісну позицію, припускаючи, “що вони виконані в Галичі, а майстер міг користуватися відповідно і візантійськими, і романськими взірцями” [22. С. 195].

Сам автор визначного археологічного відкриття, В. Ауліх вважав, що більшість речей, знайдених в комплексі бронзоліварного і ювелірного ремесла “зроблена на місці руками місцевих умільців” [3. С. 100]. Комора-сховище, на думку археолога, могло належати вотчинній майстерні, що безпосередньо обслуговувала княжу сім'ю і придворних. Очевидно, поблизу княздвора на Золотому Тоці, проживали представники міської верхівки, до якої належав ювелір, який володів великою майстернею. Розвиваючи свої висновки, В. Ауліх у кінцевому результаті, розширює горизонти до істини. Значна кількість

тигельків, знайдених у розкопі, безперечно, ілюструє масштаби бронзолivarного виробництва. А таке виробництво, справедливо підкреслює визначний археолог, було розраховане на широкий круг споживачів, яких цікавили більш “демократичні” бронзові прикраси [4. С. 101].

Крім наведених фактів, ми можемо говорити про диференціацію праці в рамках тільки однієї спеціалізації галицької ювелірної Корпорації, а саме на прикладі виробництва хрестів-енколпіїнів. Вони були представлені в ямі № 6 сімнадцятьма фрагментами [1. С. 26]. Галицькі умільці-ливарники також виготовляли священні речі для повсякденного і урочистого церковного вжитку.

Своєю багатогранною творчістю, вмінням застосовувати різноманітні технології свого часу – литво, тиснення, карбування, різьблення, скань, зернь, чернь, інкрустацію – Корпорація ювелірів вписала золоті рядки до анналів декоративно-прикладного мистецтва Галицько-Волинської Русі XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ауліх В. В.* Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1981 р. – Львів, 1982.
2. *Ауліх В. В.* О детинце древнего Галича // Древнерусский город: Матер. Всесоюз. археолог. конф., посвященной 1500-летию города Киева. – К., 1984. – С. 12–14.
3. *Ауліх В.* Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. – 1987. – №6. – С. 96–100.
4. *Ауліх В.* Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 97–102.
5. *Боровський Я. Е., Мовчан І. І.* Книга на Русі (за археологічними знахідками) // Галич і Галицька земля. Зб. наук. праць. – Київ; Галич, 1998. – С. 18–24.
6. *Василик Р.* Зішестя в ад // Словник українського сакрального мистецтва. – Львів, 2006. – С. 103.
7. *Василик Р.* Пантократор // Словник українського сакрального мистецтва. – Львів, 2006. – С. 174–175.
8. *Гуревич Ф. Д.* Ремесленна корпорація древнерусского города по археологическим данным // КСИА АН СССР. – 1972. – Вып. 129. – С. 31–36.
9. *Жишківчя В.* Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. – Львів, 1999.
10. *Кишчевич С. Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. – К., 1982.
11. *Коваль І.* Джерела до вивчення найдавніших іконостасів та іконографії Галицько-Волинської Русі // Добрий Пастир. – 2007. – №1. – С. 228–237.
12. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. // М.; Л., 1954.
13. *Лазарев В. Н.* Византийская живопись. – М., 1971.
14. *Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
15. *Пастернак Я.* Старий Галич, Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998.
16. *Пекарская Л. В., Пуцко В. Г.* Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 135–137.
17. *Пискова Г. О.* Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – №6. – С. 16–36.
18. *Прищепя Б.* Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
19. *Пуцко В.* Мистецтво давнього Галича // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 109–113.
20. *Свенціцька В. І., Сидор О. Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XVI–XVIII ст. у музеях Львова. – Львів, 1990.
21. *Тимошук Б. О.* Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1992.

22. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997.

23. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – №16. – С. 87–104.

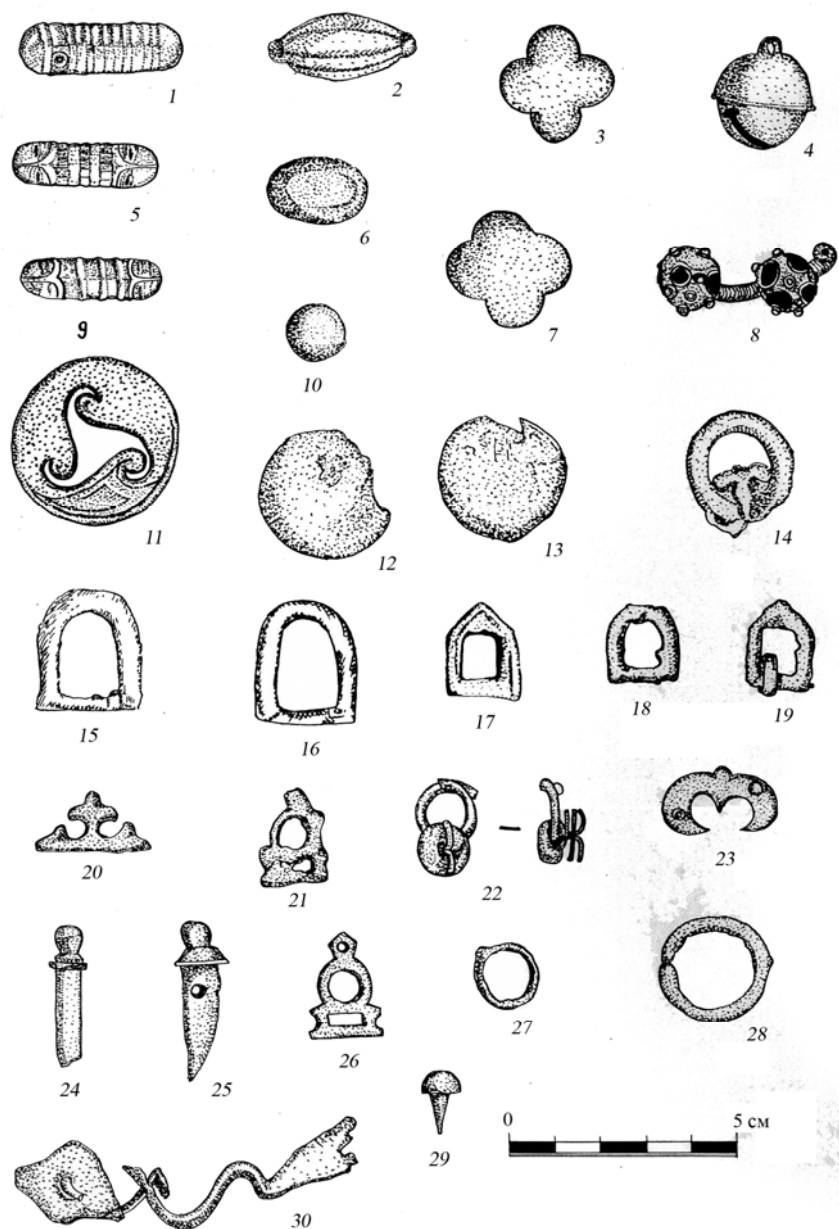

Рис. 1. Знахідки з ями-сховища №6 галицьких ювелірів XIII ст.

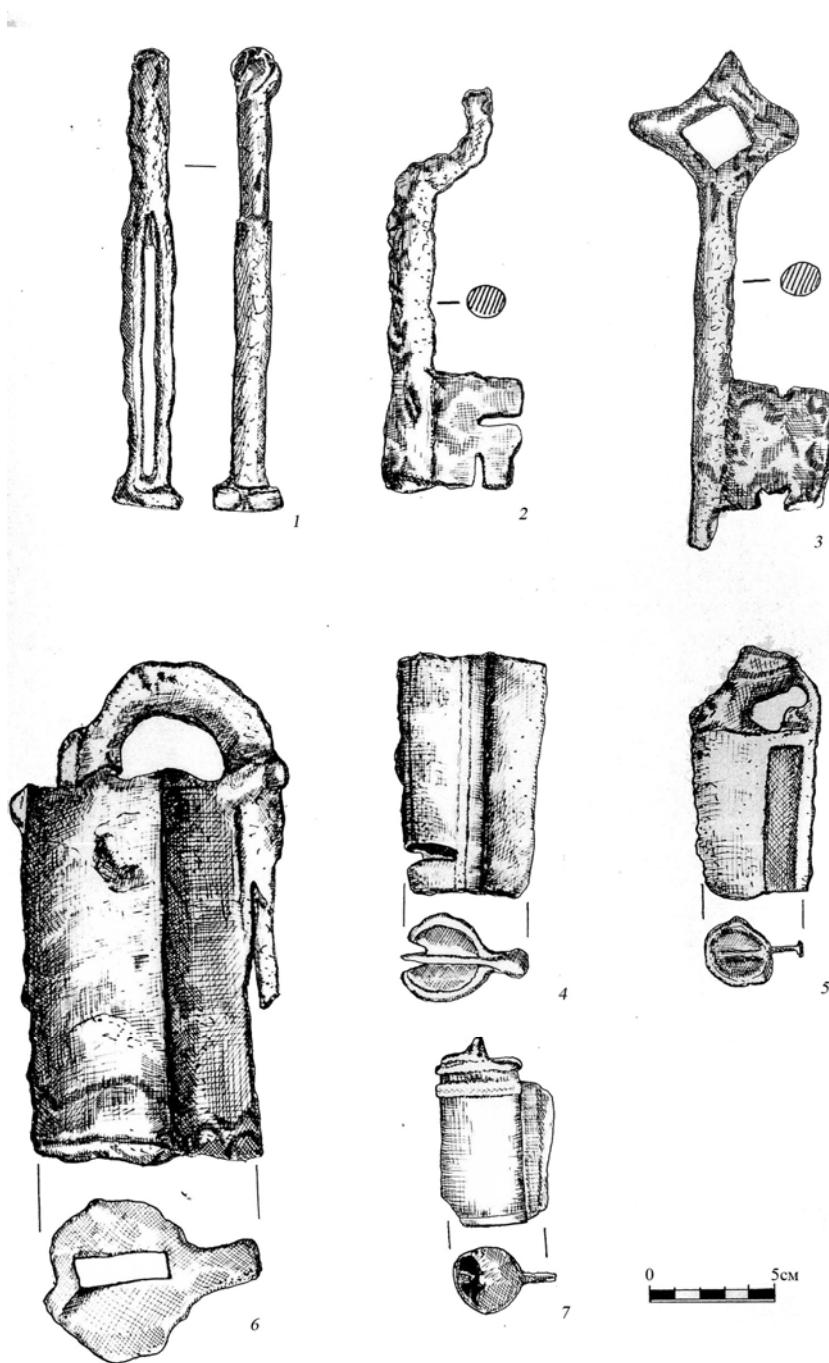

Рис. 2. Знахідки з ями-сховища №6 галицьких ювелірів XIII ст.

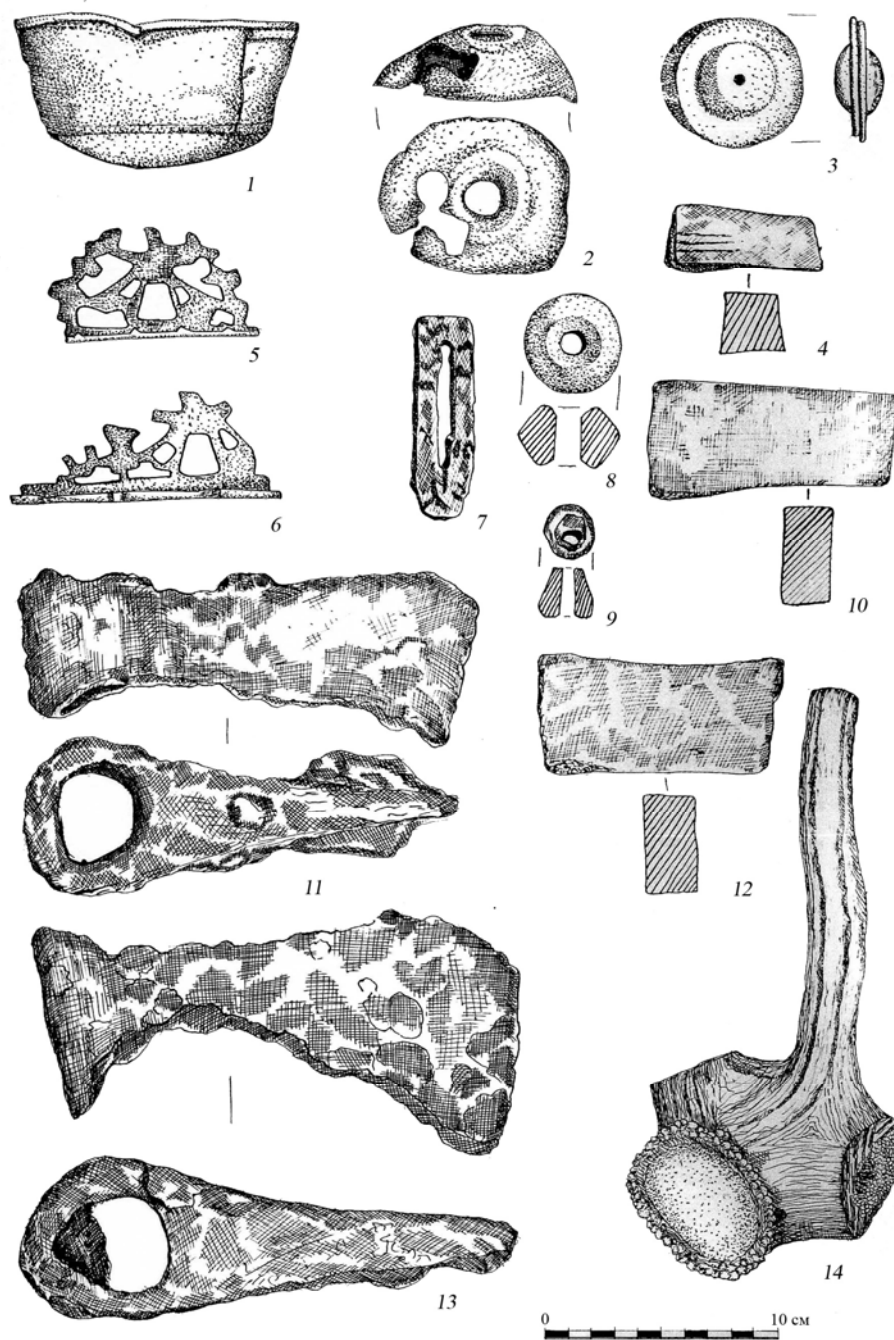

Рис. 3. Знахідки з ями-сховища №6 галицьких ювелірів XIII ст.

Рис. 4. Кам'яна іконка з Галича.

Рис. 5. Кам'яна іконка з Галича.

Рис. 6. Кам'яна іконка з Галича.

Рис. 7. Кам'яна іконка з Галича.

Рис. 8. Кам'яна іконка з Галича.

МАСТЕРСКАЯ ГАЛИЦКИХ ЮВЕЛИРОВ XII ВЕКА**Е. В. Билык***Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефанюка
ул. Шевченко, 57, м. Ивано-Франковск, 76025*

В статье проанализировано научное значение открытия, осуществленное Галицкой археологической экспедицией под руководством Витольда Аулиха летом 1981 года на Крылоском городище. В этот археологический сезон, в районе дитинца княжеского Галича, была открыта и исследована комора – хранилище галицких ювелиров XIII в. Автор статьи сделал попытку определить точное число специализаций галицкой корпорации мастеров-ювелиров, а также углубиться в мир тайн их производственных технологий, узнать секреты художественного творчества.

Ключевые слова: археология, бронза, Галич, иконка, корпорация, матрица, искусство, хранилище, тигни, ювелир.

GALYCH JEWELER'S WORKSHOP OF 13TH CENTURY**O. Bilyk***Pre-Carpathian Vasyl Stefanyk National University
Shevchenko St. 57, Ivano-Frankivsk*

The article defines scientific and cultural significance of certain discovery which was made by Vitold Aulikh expedition on Krylos hill-fort in summer 1981. That season the expedition has discovered a storehouse of 13th century jeweler in the Keep of princely town Galych. Storehouse appeared in a form of the pit at size 2×2 m and 1,7 m in depth. Its walls were strengthened by the wooden beam and the roof was covered by sheet bronze. The assorted collection was found inside including small clay crucibles (140 – intact and 15 – fragmented), bronze matrixes, piece of earring, buckles, sewed plates, suspenders, swordshaped and ornamented bookcover clasps, three bronze and two stone icons, 17 fragments of Encolpyon crosses. The author presents detailed analysis of those items in attempt to determine exact number of jeweler specialties exploited in Galich professional guild. Local character of jeweler's workshop was established as well as its bonds with applied decorative traditions of ancient Kiev. That assisted in tracing the origins of most early professional corporations in the cities of South-Western Rus'.

The author dives in the miraculous world of artisan traditions of Galich jewelers discovering secrets of their art mastery. He also presents review of the opinions of other archaeologists and art experts V. Zhyshkevych, M. Figol, V. Putsko, V. Aulikh.

Key words: jeweler workshop, Krylos hillfort, artisan guilds, crucible, matrix.

Стаття надійшла до редколегії 03. 03. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 902(477):82.161.2.09Т.Шевченко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І АРХЕОЛОГІЯ

Українські археологи і етнологи про творчість Тараса Шевченка
(до 200-річчя від дня народження)

А.Д. Франко*, О.О. Франко**

*Інститут Івана Франка Національної академії наук України
вул. Драгоманова, 18, м. Львів, 79000

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Висвітлено обставини участі Т. Шевченка в археологічних й етнографічних дослідженнях. Розглянуто питання: українські археологи і етнологи – популяризатори творчості поета.

Ключові слова: Т. Шевченко, археологія, етнологія, фольклор.

“Я люблю археологію, я поважаю людей, які присвятили себе цій таємничій матері історії” – ці слова Т. Шевченка широко відомі всім, але як саме прийшов поет в археологію? І чи мав безпосереднє відношення до цієї “таємничої матері історії”? Добре відомі також оспівані поетом високі могили “се-

ред степу широкого на Україні милій”. Перебуваючи на засланні, з тугою згадував він широкі степи, “мережані нивами, ланами, високими могилами, темними лугами...”, болить серце поета за “розриті могили... і що там шукають?”.

Життя поета склалось так, що йому довелось брати безпосередню участь в археологічних дослідженнях. З 10 грудня 1845 р. поет числився художником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Археографічної комісії), яка була створена в 1843 р. для збирання і видання історичних документів, а в 1845 р. ще й археологічних. В роботі Комісії брали участь М. Костомаров, М. Максимович, М. Іванишев, І. Каманін, М. Гулак – пізніше В. Антонович. Завдяки останньому

матеріали, зібрані Комісією, лягли в основу створеного ще в 1852 р. архіву давніх актів, що зараз є відділом Центрального державного історичного архіву у Києві (вул. Солом'янська, 22). Комісія знаходилась в приміщенні університету, тепер на його фасаді висить меморіальна таблиця із зображенням Т. Шевченка як співробітника Археографічної комісії.

У червні–липні 1846 р. разом з київським художником О. Сенчило-Стефановським (1808–1866), який викладав малювання в одній із шкіл на Подолі та був співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Тарас Шевченко брав участь в археологічних розкопках могили “Переп’ятихи” поблизу Фастова. За легендами могили “Перепет” і “Переп’ятиха” насипані в пам’ять нещасливих закоханих, які тут загинули. Насправді ж ці могили скіфського періоду, які досліджувались під керівництвом професора Київського університету М. Іванишева.

Т. Шевченко як художник брав участь в замальовках розкопок. У цьому 1846 р. у Києві видано альбом “Могила Переп’ятиха та археологічні знахідки з неї” (примірник якого знаходиться в бібліотеці Інституту археології НАН України у Києві, відомий як альбом Болсуновського). О. Сенчило-Стефановський намалював тут дев’ять малюнків, які помилково, як вважають деякі дослідники, приписували Т. Шевченкові. Однак питання до цього часу відкриті. Не міг Т. Шевченко, який закінчив Петербурзьку академію мистецтв, бути тільки спостерігачем. Очевидно, і він брав участь у малюванні речей з розкопок. Добре відомий “грифон” з цих розкопок. Його зображення прикрашає будинок Національного музею українського мистецтва у Києві (вул. Грушевського).

Т. Шевченко, ще не одержавши офіційного підтвердження про прийняття його на роботу в Комісію, влітку 1845 р. виїхав на Полтавщину і Чернігівщину, де малював церкви, могили, краєвиди, збирав старовинні речі, рукописи, записував фольклор.

У квітні–червні 1846 р. разом з художником М. Сажиним поет змальовував історичні пам’ятки Києва. Зберігся будинок (тепер Музей Т. Шевченка біля майдану Незалежності), де вони на той час проживали.

21 вересня 1846 р. Комісія відрядила Шевченка на Київщину, Волинь і Поділля, де він досліджував могили, вали, церкви тощо. Наприкінці жовтня він повернувся до Києва, а на початку 1847 р. виїхав знову у відрядження. Повертаючись до Києва 5 квітня 1847 р., Т. Шевченко був заарештований і відправлений до Петербургу як звинувачений у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Серед інших “паперів” (поема “Сон”, листи тощо) вилучено також “Археологічні нотатки”, які ми тут публікуємо мовою оригіналу*. На той час археологія на Україні ставала на наукову основу. Розвідки і описи Т. Шевченка мали б велике історичне значення, але “Археологічні нотатки” були “похоронені” майже на півтора століття в III відділенні його імператорської величності канцелярії.

---

* Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / упор. М. І. Бутич (гол. упор.), І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1990. – Т. 2. – С. 304–308.

1845 р. жовтень – 1846 р. квітень. – НОТАТКИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА,
ЗРОБЛЕНІ НИМ ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ ПО УКРАЇНІ ЗА ДОРУЧЕННЯМ
КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

[Археологічні нотатки]

Переяслов. В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами во фронтонах. А при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена; внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать. И еще больше, по описи видно, что в прежней церкви хранились древние серебряные вещи, из которых сделаны шаты на наместные образа. Пощадили только три вещи и то по причине невысокой пробы серебра.

1. Первая: лампада с греческой вокруг надписью, 1664. Вторая: образ из трех тонких серебряных досточек, скрепленных гвоздями, с следующей надписью:

«Сія икона зопсована отъ перехрестъ, которую казаль оправить его мость панъ полковникъ Переяславскій Стефанъ Сулима».

Буквы в надписи перемешаны русские с латинскими. Икона величиною в 5 и 4 вершка. Живопись порядочная, изображены пречистая дева с предвечным младенцем, святитель Николай и святые Димитрий, Прокопий, Пантелеймон и Георгий.

Третья: чаша серебряная, вызолоченная, на нижних краях с следующей польскою надписью:

«Marina Chalecka Piotrowa Redzierzaska na cześć panu bogu naiswietszei matce jego offiaruie do kosctola kolegium pinskie[g]o 3.1. roku 1638*».

2. Крест серебряный, вызолоченный, вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булаве, с надписью на нижнем конце:

«Сей честный крестъ бывший слаутный и многогршный рабъ божій создалъ Артемій Огрызко вѣить Переяславскій и отдалъ до церкви божои, пресвятыя богородицы въ городъ Переяславъ для процеси[и] року от народзена сына божого – лхні [1618].

Евангелие писанное чернилом и киноварью красивыми славянскими буквами вроде почаевских, на последнем листе написано скорописью под титлами:

«Во имя отца и сына и святого духа аминь. Изволеніємъ божіимъ и святого и животворящего духа, задержанья великого кроля третего Жыкгьмунта»**.

---

* Марина Халецька, дружина Петра Редзежаска на честь пана бога його найсвятіші матері жертвує до костьола Пінської колегії 3.1.1638 р.

** Сигізмунд III Ваза (1566–1632) – король Польщі в 1587–1632 та Швеції в 1592–1604.

а пры пануваню его милости пана киевского Адама старосты – в року Ахп [1680]».

Оправлена чорным бархатом с грубыми железными украшениями.

В той же цитадели церковь С. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы, где теперь помещается уездное казначейство.

3. Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя вознесения господня, построенная 1701 года гетманом Мазепою, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями. В ризнице хранится удивительное по работе Евангелие, приношение гетмана Мазепы. Московской печати АхУн [1658] года с надписью на оправе славянскими буквами:

«Сіе Евангеліе справилось коштомъ и накладомъ: его царского пресвітлого величества войска Запороского Гетмана, и славного чину святого апостола Андрея кавалера Іоана Мазепы року АжА [1701] іюня въ А [1] день. Длхалъ иноземець Дробусь».

В той же ризнице хранится плащаница, шитая шолком и золотом, приношение какого-то господаря молдавского Петра* с надписью кругом, славянскими буквами, в конце выставлено ззе [7069] року.

Надпись я прочитатъ не мог по тесноте и ветхости букв.

В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и киноварью – с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 7053 году с надписью в конце евангелиста Марка:

«Изволениємъ отца и поспишениємъ сына и свершениємъ святого духа, Благочестіви и христолубиви Іоанъ Петръ воевода Божію милостию Господарь земли Молдавскія сынъ старого Стефана** воеводы сътвори и скова сей тетроевангель и даде его въ мольби себе въ новозданной своей цер[к]ви о срѣди трга сучавского и диже е храмъ святого великомученика Мироточиваго Дмитрія, въ лѣто зиг [7053] мисяца генваря S [6] день».

Ниже:

«Сіе тетроева[н]гель списано Михаиломъ діакономъ».

Второе Евангелие также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием АФNS [1556] года, с надписью на краях первых листов:

«Сіе Евангеліе прислано и дано отъ ясневельможного его милости пана, пана Іоана Мазепы, войскаго царского пресвітлаго величества запорозких, обоихъ сторонъ Днипра гетмана, и славного чина святого апостола Андрея кавалера до престола Переясловского епископского, который отъ его же милости созданъ

* Возможно Петро Рафелло – син господая Стефана.

** Стефан III (1462–1505).

отъновлень, и драгоценными утварьми украшень при преосвященномъ епископи Захаріи Корниловычи року АжА [1701] апреля si [17] день».

Это Евангелие подробно описано г. Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещения» № 5, 1838 года м. май.

Переяслав и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе.

По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслава над самой дорогой три высокие кургана, называемые «Три братни могилы».

По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный.

Между местечками Березанью и Яготыном в 15 верстах от Переяслава огромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переясловская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от каких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное.

На месте, где по преданию убит князь Борис*, построена недавно церковь (отсутствие всякого понятия о изящном и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченною надписью:

«Сей крестъ здѣ на мѣстѣ семь убіенно святаго страстотерпца, христова Бориса великого князя російскаго, водрузи Григорій Бутовичъ протопопъ переяславскій споспѣшествовалъ во ономъ Селивана Кириловича Билого, головы стрелецкого, лѣта отъ сотворенія міра

ЗРОА [7171] отъ Р. Х. АхзА [1661] маія в [2] дня».

На обороте:

«а дѣлалъ крестъ сей Харько безпалчій мельникъ съ товарищемъ своимъ Мартыномъ».

Т е л е п е н ь . Между Яготыном и Пирытыном, к северу от большой дороги в 13 верст[ах], большое земляное укрепление, расположенное довольно правильно, – называется Т е л е п е н ь по имени разбойника, укрывавшегося здесь в половине прошедше[го] столетия. Замечательно, что в этом укреплении остались следы каменных построек – кирпич обыкновенной формы.

Лубны. 1. Кроме монастыря** (который хорошо описан в «Полтавских ведомостях» 1845, августа 30), остались земляные укрепления, называемые замком. Внутри укреплений есть провал, но еще никем не разведанный.

---

* Князь Борис (кінець X – початок XI ст.) – син київського князя Володимира Святославовича. Убитий 1015 р.

** Мгарський Лубенський Преображенський монастир, заснований 1619 р.

2. В семи верстах за Сулою село С о л о н ц ы , где взят в плен гетман Наливайко*. К северу невядалеке небольшое укрепление.

3. В сорока верстах от Лубен над Сулою местечко Л у к о м ь я между земляными укреплениями осталась незначительной величины каменная четырехугольная башня, обращенная в колокольню. На верху вместо креста московский орел.

Хорол. В 20-ти верстах от Хорола в имении Г. Родзянко над рекою Хоролом на горе – поросшее ясиновым лесом и заваленное кирпичом укрепление, называемое М е ч е т ь . Недавно стояла там круглая высокая башня. Но владелец, искавши клада, подрыл фундамент, и она разрушилась. Невдалеке высокий курган, тоже разрытый и заваленный кирпичом...

Миргород. Между г[ородом] Миргородом и местечками Богачкой, Устывицей и Сорочинцами все возвышенности заняты разной величины укреплениями, я насчитал более сорока, исключая сторожевых курганов, некоторые из них имеют названия, как-то Мордачевы, Дубовы, Королевы, но когда, для чего они построены – народное предание молчит. Самое огромное из этих укреплений – это К о р о л е в ы могилы, – близ местечка Сорочинец.

Чернигов.

1. В цитаделе древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся – неизвестно, – такие-же пушки есть и в Городне.

2. Храм Спаса, заложен Мстиславом Удалим**, между 1026 и 1036 годами достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240 простоял в запустении 436 лет, т. е. до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским; внутри храма ничего не осталось, кроме двух букв О и І, вероятно была надпись, которая во время обновления заложена кирпичом.

3. При копании фундамента для колокольни, в нескольких шагах от храма Спаса, найдены два серебряных идола, из которых по воле гетмана Мазепы сделаны царские врата, с надписью внизу «1702 года оные врата наданы в теплую Борисо-Глебскую церковь».

4. Борисоглебская церковь (по лет[описи] Нестора) построена в 1123 году Черниговским князем Давидом Святославичем***. Но сохранились ли стены древней церкви, неизвестно. Во время владычества поляков церковь эта была обращена в кляштор доминиканов, по изгнании поляков, архиепископ Лазарь Баранов[ич]**** обновил и освятил церковь, и в 1693 погребен в ней. Феодосий Углицкий, почитаемый святым тоже, архие[рей] Черни[говский], погребен 1695 в этой же церкви.

5. Церковь Успения божией матери (в Елецком монастыре) построена 1060 году княз[ем] Святославом Ярославичем. Церковь и монастырь были

* Керівник повстання С. Наливайко, виданий полякам 7 липня 1596 р.

** Мстислав Володимирович (Удалий) (р. нар. невід. – 1036) – чернігівський князь.

*** Давид Святославович з 1096 по 1123 рр. – чернігівський князь.

**** Лазар Баранович (1620–1693) – церковний і політичний діяч.

разорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуитов. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены; кроме стен, ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря.

6. Против означенного монастыря в саду курган, воспетый Немцевичем*. Предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Чарна – или Цорна.

7. Троицкий монастырь (вне города). Благословением Лазаря Барановича построенный гетманом Мазепою. В архиерейской ризнице хранятся многие редкие утвари, но к сожалению без надписей, в числе любопытных вещей: ковчег, дар Мазепы, в коем хранится рука с[вятого] Онуфрия.

8. Церковь св. Парасковии, именуемой Пятницею, коей построение относят ко временам владычества поляков. Кем и когда построена – неизвестно, в ней находится чаша – дар гетмана Ивана Мазепы с следующей надписью:

«во благовременное реіментарство щаслывого панування свого, ясневельможнийї его милость пань Іоань Мазепа гетьмань войскь его цар[ского] Пресв[етлого] велич[ества] запорозькыхъ, сей келихъ до храму пресвятыя богородицы во весь Мохнатинъ надан року 1697, м. іюнія 23».

9. При Ильинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырыта святым Антонием, где он скрывался от Киевского князя Изяслава**.

10. Дом семинарии, прежде принадлежавший полковнику Павлу Полуботку. Библиотека при семинарии из латинских и греческих книг.

11. Горностай, польский полководец, в 1612 году разорил Чернигов так, что он оставался необитаем 12 лет (у Голятовского).

12. Между многими редкими вещами архиерейской ризницы есть стопа серебряная, вызолоченная, с следующей надписью:

«чаша сія трапезная; на трисвятое, вчинися, в монастыру троицкому Густынскому*** при отцу игумену Авксентіи року А×30 [1669] декабіря] кА [2] вышина 8 вершк[ов] въ діаметр[е] 3 верш[ка]».

Евангеліе Ах Л5 [1636] ав[густа] к [2] въ Львові, Благослованіем преосвященнїшаго Кирь Петра Могила****.

На початку ХХ ст. центром етнологічної та археологічної науки на Україні став Київський художньо-промисловий музей. Будинок був споруджений спеціально для музею і відкритий в 1899 р.

Першим директором музею був відомий археолог, видавець “Археологической летописи Южной России”, член Державної думи Микола Федотович Біляшівський (1867–1926), а співробітниками археолог Вікентій

---

* Немцевич Юліан (1757–1841) – польський письменник.

** Изяслав Ярославович (1024–1078) – великий князь київський.

*** Густинський монастир заснований 1600 р.

**** Археологічні нотатки нині зберігаються в Ін-ті літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, від. рукоп. і текстології, ф. 1, спр. 112. Опубл.; Шевченко Т. Повне збр. творів: в 10 т. / Тарас Шевченко. – К., 1957. – Т. 6. – С. 1–7.

В'ячеславович Хвойка (1850–1914) та етнолог і археолог Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Саме у цьому музеї, при сприянні М. Біляшівського, в 1911 р. до 50-річчя смерті поета була відкрита перша публічна виставка Т. Г. Шевченка, на якій були представлені не тільки його поетичні, а й художні (малярські) твори.

У фонді Данила Щербаківського збереглися матеріали, пов'язані з дослідженнями його та брата Вадима (1876–1957) художньої та поетичної спадщини Т. Шевченка (програми концертів, текст доповіді, присвяченої Кобзареві, фото з його малюнків) [5. Ф. 9, од. зб. 277–278].

Українці немов прокинулися від піввікового сну. В Петербурзі, Москві, Києві, Львові та інших містах національно свідомо інтелектуальна громадськість готувалася до п'ятдесятиріччя смерті Т. Шевченка (1911) та сторіччя від дня його народження (1914). У Москві найактивнішим організатором ювілейних відзначень був О. П. Новицький (згодом голова Всеукраїнського археологічного комітету).

У 1911 р. О. Новицький, як член комітету з організації вшанування пам'яті Великого Кобзаря, влаштував дві виставки: одну – для Виставкового комітету, іншу – за дорученням Російського історичного музею. Завдяки великій праці ученого на виставці, що відкрилась в Москві 18 березня, було близько 200 образотворчих робіт Т. Г. Шевченка. Експозиція поділялась на десять відділів, де було багатогранно представлено малярську спадщину Т. Г. Шевченка, літературні твори та їх переклади на інші мови, ілюстрації до них, музичні твори на поезію Великого Кобзаря, біографічні відомості про Т. Г. Шевченка тощо. За експозиційними матеріалами було опубліковано “Каталог Шевченковской выставки в Москве по поводу пятидесятилетия со дня смерти” (М., 1911).

З нагоди ювілею Кобзаря Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові у 1914 р. видало працю О. П. Новицького “Шевченко як маляр” і обрало вченого своїм дійсним членом. Він був одним з перших дослідників образотворчої спадщини Т. Г. Шевченка, зробивши вагомий внесок у становлення шевченкознавства [6].

Видатний етнолог і археолог Федір Вовк організував в Петербурзі декілька вечорів пам'яті Т. Шевченку [8].

26 лютого (за старим стилем) 1911 р., в день 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка професори і студентство Академії мистецтв у Петербурзі схилили голови перед її геніальним вихованцем [9]. О другій годині “пополудні” в академічній церкві відслужили панахиду, на якій були присутні голова Товариства імені Шевченка М. М. Ковалевський, його заступник Ф. К. Вовк, академік В. В. Мат'єє, маляр Л. Ю. Крамаренко, студенти Академії, учні Вищого художнього училища та численні шанувальники Т. Шевченка.

Після панахиди вся процесія рушила до кімнати, де жив і помер поет. Тут була освячена меморіальна дошка*. Біля стіни на підвищенні височів прикрашений

---

* У 1961 р. в цій кімнаті створено музей Т. Шевченка. Біля приміщення Академії Мистецтв споруджено пам'ятник геніальному поетові і художнику.

живими квітами бюст Шевченка роботи ректора Вищого художнього училища В. О. Беклемішева. Він виголосив постанову президента Академії про увіковічнення пам'яті незабутнього вихованця: "відлити" з бронзи бюст Кобзаря для встановлення в музеї та організувати виставку художніх творів Шевченка.

Голова російського технічного товариства В. І. Ковалевський оголосив привітальну телеграму від Товариства харківських художників рідною Кобзарєвою мовою: "Вітасмо Академію за вшанування пам'яті геніального вихованця Академії, апостола відродження України Тараса Шевченка". Відкриваючи виставку, влаштовану на честь славного сина України, академік Мат'є зауважив, що експоновані твори не охоплюють всієї діяльності Шевченка, оскільки найкращі його роки пройшли в Оренбурзьких степах, на засланні. У своїх гравюрах і офортах він зобразив життя своєї дорогої України. На закінчення промови Мат'є подякував всім, хто допоміг влаштувати цю виставку, насамперед Товариству ім. Шевченка, яке випустило в світ альбом малюнків поета.

У двох залах на стінах та стендах були розміщені художні роботи Т. Шевченка, на невеликому підвищенні представлено бюст роботи Ф. Ф. Каменського, в особливій вітрині експонувались рукописи поета, які віднайшов В. Г. Котельников в паперах М. Костомарова, що перейшли до нього.

Надія Білозерська "виставила" бюст Шевченка роботи невідомого автора. Після доповіді Мат'є виступив Максим Максимович Ковалевський. Розповідаючи про важливі, знакові віхи біографії Шевченка, доповідач пов'язав їх з Академією, з тими людьми, які оточували, допомагали художнику в час заслання і після звільнення. Промова була зустрінута бурхливими оплесками. М. П. Боткін як один з найстарших членів Академії згадав про емоційне радісне піднесення Т. Шевченка під час поселення в Академії. Тут він пізніше і помер. Від імені Товариства Шевченка С. Старожевський подякував академіку В. В. Мат'є і всім присутнім за влаштування роковин Т. Шевченка. Зауважимо, що якраз біля Академії Мистецтв в 1895–1896 рр. проживав В. Щербаківський, навчаючись в Петербурзькому університеті.

У залі дворянських зборів за сприяння Літературного фонду 26 лютого 1911 р. відбувся літературно-музичний вечір вшанування пам'яті Т. Шевченка. Організаторами мистецької події були Ф. Вовк, М. Ковалевський і В. Мат'є. У залі знаходився великий портрет Т. Шевченка з жалобною стрічкою... Вечір відкрився кантатою М. Лисенка на слова Т. Шевченка "Б'ють пороги" у виконанні хору Оперного театру під керівництвом Г. Козаченка. Ковалевський виступив з промовою "Шевченко як народний поет". Це було свято Шевченка і Лисенка. Промовляв до своїх, народжених вже після його смерті, земляків Тарас Шевченко й звучала музика Миколи Лисенка, який, незважаючи на заборону українського слова, упродовж всього творчого життя писав музику на слова Геніального Кобзаря. "Посланіє до мертвих і живих..." прекрасно декламував Микола Садовський, звучали Шевченкові "Рече та стогне Дніпр широкий", "Думи мої...", "Заповіт". За постановкою В. В. Мат'є була виконана жива картина "Апофеоз".

Федір Вовк організував вечори пам'яті Тараса Шевченка в Новому театрі на Мойці та в залі міського Кредитового товариства. Виручені кошти поступали в касу благодійного Товариства ім. Шевченка, яким він керував. Офіційним головою був М.М. Ковалевський. Тоді ж було оголошено збір коштів хворому І. Франку.

З метою побудови пам'ятника Шевченкові був організований Комітет, який оголосив міжнародний конкурс на кращий проект. Почалось збирання коштів на впорядкування могили Шевченка в Каневі. Вадим Щербаківський, який на той час проживав у Києві, присвятив цим питанням декілька дописів у газеті "Рада".

На той час в Росії твори Т. Шевченка були заборонені, а редактори, яким все-таки вдалося в Петербурзі видати "Кобзарі" в 1908 та 1910 роках були притягнені до судової відповідальності. До всіх видань "Кобзарів" був причетний Ф. Вовк, а перший, із забороненими творами Т. Шевченка, Ф. Вовк, разом з О. Русовим видав в Празі в 1876 р. "Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії" (Женева, 1890), що вийшли за редакцією М. Драгоманова, по-суті належали Ф. Вовку, бо це був передрук другого тому празького видання 1876 р.

Незважаючи на ці заборони, Федір Вовк підготував до видання ще й мистецьку спадщину Тараса Шевченка. На це видання Вадим Щербаківський подав рецензію.

Вступну статтю до альбому в двох випусках "Малюнки Т. Шевченка" написав відомий український маляр О. Сластїон. Альбом представив каталогізований список художніх картин з короткою їх характеристикою. Шевченкові за життя вдалось опублікувати в "Живописной Украине" тільки шість своїх естампів, ось чому це видання було відкриттям Шевченка як художника для широких верств громадськості.

Федір Вовк не тільки збирав мистецькі твори Тараса Шевченка, а й двічі робив коректуру цього видання. Слід зауважити, що в архівній спадщині Вовка є чимало матеріалів шевченкіани: копії з картин Тараса Григоровича, його автопортретів, "Шевченко в труні" роботи Д. Ейснера, оригінал світлини поета, сфотографованої Л. Барклаєм. Тут знаходяться документальні матеріали на відзначення 50-х роковин смерті Кобзаря в Академії мистецтв та в залі Дворянських зібрань.

Рецензуючи альбом "Малюнки Т. Шевченка" у 2-х томах, Вадим Щербаківський підкреслював, що він "дуже гарно зложений, дякуючи тому, що артистичний догляд видання вів професор грав'юри В. В. Мате" [3]. Звичайно не обходилося без допомоги академіка В. В. Матє, ревного прихильника творчості Т. Шевченка, але всю підготовчу, організаційну, видавничу роботу, як бачимо, виконував Ф. Вовк. Це видання, вважав Вадим Щербаківський, "має велику вагу для кожного українця, з'ясовуючи другий бік широкої Шевченкової творчості" [3. С. 6]. Якщо Шевченка як поета знали на той час мільйони людей і його ім'я лунало не тільки на Україні, але й далеко за її межами, то Шевченко-художник був відомий тільки вузькому колу поціновувачів.

Вадим Щербаківський зауважував: "Сластьон сам учився у майстрів, котрі були ровесниками і часто товаришами Шевченка, і в часи його перебування в Академії художеств ще почувався відгомін тих ідей, котрі панували за Шевченка" [3. С. 7].

Очевидно, цю вступну статтю для альбому “Малюнки Т. Шевченка” теж запропонував Опанасу Сластіону Ф. Вовк, який добре його знав. Перебуваючи в Полтаві в 1916 р., Ф. Вовк зустрічався з ним [9].

У Шевченківські дні сюди сходилося дуже багато людей і особливо молодих. В Інституті цивільних інженерів діяв гурток українських студентів.

Готуючись до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, НТШ у Львові в грудні 1913 р. переглянуло статут Товариства, який був ухвалений 29 червня 1904 р. Було внесено ряд змін і зауважень, що відповідали часові.

Київська газета “Рада”, в якій кореспондентом був Вадим Щербаківський, видала спеціальний ілюстрований додаток № 46, присвячений цьому ювілеєві. Після короткої біографії опубліковано фотографії хати Шевченка, його автопортрети, портрети його друзів, організаторів Кирило-Мефодіївського братства, людей, що сприяли поетові, деякі малюнки художника, фотографія його і його речей (іменного перстень, сорочки, палітри, етюдного стільця тощо). У кінці випуску подавались малюнки та фотографії Шевченка в труні, його могили на Смоленському цвинтарі, Канів, фотографія охоронця могили поета Івана Ядловського, який охороняв її на той час вже 32 роки. Багато ілюстрацій взято з альбома “Малюнки Т. Шевченка”, що підготував Ф. Вовк, та з інших книг, що вийшли в 1911 р.

Особливо повселюдно відзначались роковини в Галичині, на Волині та Буковині. 10 березня відбулись наукові збори у Львівському Науковому товаристві ім. Шевченка [5. Ф. 1, од. зб. 365]. Якраз у Шевченкові дні до Петербургу приїхав один із онуків брата Шевченка Леонтій Андрійович Шевченко з проханням до Ф. Вовка поклопотатись у справі вступу в авіаційну школу.

Незважаючи на заборону пам’ятника, Вовк організував підписку на цю справу, розшукував рукописи і малюнки Шевченка, замовив панахиду по поету в Казанському соборі, організував вечори серед українських громад в Петербурзі. Вадим Щербаківський брав активну участь у подібних акціях у Києві.

У справі відзначення ювілею допомагав літературний (фонд у Петербурзі, в якому був невеликий капітал Т. Г. Шевченка, що складав 540 крб. і 50 коп. Фонд М. Костомарова налічував більше 20 тисяч, а найбільшим був капітал С. Я. Надсона. З останнього нагороджували літературними преміями [5. Ф. 1, од. зб. 329]. Українські вчені поспішали видавати книги, статті, збірники не тільки до ювілею. Вони вже неодноразово переконувались, що треба використовувати момент, поки знову не почнуться ще гірші цензурні утиски.

В першу чергу стояло питання упорядкування могили Т. Шевченка в Каневі. Збір внесків був оголошений давно, почалися роботи по укріпленню гори. У журналі “Киевская старина” (1906, № 9) було опубліковано звіт про хід робіт. У журналі “Україна” періодично публікувались “Звістки” про упорядкування самої могили (наприклад, “Україна”. 1907. № 7. С. 42).

До питання упорядкування могили Кобзаря двічі звертався і Вадим Щербаківський [1]. Незважаючи на те, що зроблено було мурований фундамент на залізних балках, покладено нові сходи на Шевченкову гору, засаджено площу біля могили, укріплено сходи на гору з Дніпра та виконано багато інших робіт,

Вадим Михайлович вважав, що ще недостатньо уваги українці приділяють могили Т. Шевченка.

Ще в 1904 р. Золотоноське земство порушило питання про встановлення пам'ятника Т. Шевченку. Міністр внутрішніх справ вроді би й дозволив і навіть згодився на оголошення всеросійської підписки на цю справу, але згодом для поліцейської Росії не потрібен був пам'ятник борцю за волю і робота комісії по підготовці пам'ятника була загальмована. За цей час було подано багато проектів пам'ятника Кобзарю.

Вадим Щербаківський підтримував справу про видання альбому з проектами пам'ятника Т. Шевченкові в Києві [4] і з такою пропозицією виступив в газеті "Рада".

В еміграції вчений написав ґрунтовне дослідження "Етнографія в творчості Тараса Шевченка", яке так і не було опубліковане і зберігається в Державному архіві у Празі серед рукописів В. Щербаківського (загальний фонд "Український музей") [10].

З великою повагою до поета ставився археолог і художник Микола Макаренко (1877–1938), який в 1914 р. опублікував працю "З артистичної спадщини Шевченка" [7].

Дослідженнями і популяризацією життя і творчості Т. Шевченка займалися Іван та Ганна Шовкопляси, І. Іванцов, А. Сваричевський, Сміленко та інші археологи і етнологи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко М. [Щербаківський В.]. П'ятидесятиліття могили Т. Г. Шевченка // Рада. – 1911. – 10 травня. – №121; 29 (11) червня. – №122.
2. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / упор. М.І. Бутич (гол. упор.), І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1990. – Т.2. – С. 304–308.
3. Копирь В. Малюнки Тараса Шевченка. Видання "Общества имени Т. Шевченка", Петербург, р. 1911. Вадим Щербаківський // Рада. – 23 квітня (6 травня). – №82. – С.5–6.
4. Лист до редакції [Без підпису] Вадим Щербаківський // Рада. – 1911. – 11 (24 лютого). – № 33.
5. Наук. архів ІА НАН України.
6. Тархан-Береза З. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. – 1987. – №5. – С. 21–23.
7. Франко А. Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 75–81.
8. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С. 308–314.
9. Франко О. Федір Вовк // Джерела до новітньої історії України / УВАН у США. – Нью-Йорк, 1997. – № 4. – С. 212–214.
10. Statni Ustředni archive v Praze, ф. 1252, од. зб. 903/20.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І АРХЕОЛОГІЯ
Українські археологи і етнологи про творчість Тараса Шевченка
(до 200-річчя від дня народження)

А. Д. Франко*, О. О. Франко**

**Інститут Івана Франка Національної академії наук України
вул. Драгоманова, 18, м. Львів, 79000*

***Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Освещены обстоятельства участия Т. Шевченко в археологических и этнографических исследованиях. Рассмотрены вопросы: украинские археологи и этнологи – популяризаторы творчества поэта.

Ключевые слова: Т. Шевченко, археология, этнология, фольклор.

**TARAS SHEVCHENKO AND ARCHAEOLOGY. UKRAINIAN ARCHAEOLOGISTS
AND ETHNOLOGISTS ABOUT THE MASTERPIECE OF TARAS SHEVCHENKO**
(TO THE 200TH ANNIVERSARY)

A. Franko*, O. Franko**

**Institute of Ivan Franko the National Academy of Sciences of Ukraine
Dragomanova St. 5, Lviv, 79000*

*** Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The article relates on the circumstances of Taras Shevchenko participating in archaeological and ethnography studies. It was questioned how he has entered the archaeology whether he was part of this “miraculous mother of history” (by his words)? The authors attempt to answer these questions starting from the fact of his participation beginning from December 10, 1845 as the member of the temporary commission of ancient act overhaul – so-called Archaeographic Commission which has been assembled in 1843 in order to collect and publish historical and archaeological documents. T. Shevchenko participated as a painter in the sketching of archaeological excavations as for example of the known site “Mohyla Perepyatykha”. In March – June 1846 poet (as a member of the Commission) depicted the historical monuments of Kyiv. In September the same year Commission dispatched him in Kyiv, Volyn and Podillya regions to revise barrows, rampart and churches. After Shevchenko arrest March 5, 1847 the custodians apprehended along other “papers” the “Archaeological sketches” made during his journeys. The authors publish these documents in the language of originals. The role is emphasized of the genuine son of Ukraine in a life and in scientific endeavors of renowned archaeologists Fedir Vovk and Vadym Shcherbakivskyi. The first of them was well known organizing a memorial evenings on respect of a poet. He also participated in all editions of “Kobzar” collected all poets works of art and gathered fund on the monument installation. Second archaeologist became reviewer of Shevchenko’s art album. He also often initiated the tomb improvements, wrote detailed report “Ethnography in the creations of Shevchenko” which is preserved in Praha state archive. The huge compliments towards T. Shevchenko were exposed by another archaeologist and painter M. Makarenko. Life and creations of a poet were studied and popularized by Ivan and Hanna Shovkoplas, I. Ivantsiv, A. Svarychevskyi, A. Smilenko and other archaeologists and ethnographers.

Key words: archaeological studies, Taras Shevchenko, Archaeographic Commission, archaeologists, ethnographers.

Стаття надійшла до редколегії 03. 03. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 572-057.4:374.4(477.83-25)ЛНУФ

**КАФЕДРИ НАРОДОЗНАВЧОГО СПРЯМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ:
ВИКЛАДАЧІ ТА СПЕЦИФІКА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ**

Р. Б. Тарнавський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
79000 вул. Університетська, 1, Львів, Україна*

Йдеться про діяльність кафедр народознавчого спрямування українських приватних університетських курсів та Українського університету у Львові (1919 – середини 1920-х рр.). Охарактеризовано специфіку навчального процесу на вказаних кафедрах. Особливу увагу звернено на тодішні праці їхніх викладачів (Івана Раковського та Філарета Колесси) як основу відповідних лекційних курсів для українських студентів.

Ключові слова: антропологія, українська усна словесність, кафедра, Львівський університет, Іван Раковський, Філарет Колесса.

У попередньому номері “Вісника Інституту археології” опубліковано нашу статтю “Кафедра антропології та етнології Львівського університету під керівництвом Яна Чекановського: створення та перші роки діяльності”, яка тематично охоплювала розвиток народознавчих дисциплін (з наголосом на антропології та етнології) у 1913–1924 рр. Так, лише з утворенням у 1913 р. кафедри антропології та етнології під керівництвом антрополога Я. Чекановського, у Львівському університеті утвердилося систематичне викладання антропологічної та етнологічної проблематики. Спершу, зважаючи на наукові зацікавлення Я. Чекановського, у навчальних програмах кафедри переважали антропологічні дисципліни та загальна етнологія, натомість з початком роботи на ній А. Фішера значно розширилася тематика, пов’язана зі слов’янською етнографією.

Хронологічно наступним й частково синхронним періодом історії народознавчих дисциплін у Львівському університеті є діяльність кафедр народознавчого спрямування українських приватних університетських курсів та Українського університету у Львові (які, зважаючи на безпосередні історичні витоки останнього з перших доцільно окреслювати одним терміном “Український університет у Львові”), що припала на 1919 – середину 1920-х рр.

Так, діяльність кафедр народознавчого спрямування Українського університету у Львові (відомого в історіографії як “Український таємний університет”, “Львівський таємний університет”, “Львівський український таємний університет”) залишається найменш висвітленим періодом історії народознавчих дисциплін у Львівському університеті, адже навіть хронологічні межі існування цього вищого навчального закладу є дискусійними. Метою пропонованої статті є висвітлення історії цих кафедр, очолених відомими українськими ученими – антропологом Іваном Раковським та фольклористом, етномузикознавцем та етнологом Філаретом Колесою. Для цього використано як загальні

праці про Український університет у Львові [9; 22; 23], так і розвідки, присвячені І. Раковському та Ф. Колессі. Так, життєпис І. Раковського докладно дослідив український учений Іван Головацький [5]. Деякі аспекти наукової біографії І. Раковського, дотичні до Львівського університету, можна почерпнути й зі статті Михайла Глушка “Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.)” [4. С 415–421]. Життю та науковій діяльності Ф. Колесси присвячено значну кількість наукових праць, зокрема розвідки Ярослава Шуста [33], Софії Грици [6], збірник статей і матеріалів “Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX–XX століття”, підготований львівськими фольклористами [31]. Одним з провідних сучасних знавців етнографічно-фольклористичної діяльності Ф. Колесси є київський народознавець Микола Козлов, який у 2011 р. захистив на цю тему кандидатську дисертацію [10; 11; 12]. І все ж, незважаючи на значну кількість праць про Ф. Колессу, багато аспектів з його біографії, пов’язаних з Львівським університетом, залишаються недостатньо висвітленими.

Від початку інкорпорації Другою Річчю Посполитою Східної Галичини з центром у Львові (1918–1919), її уряд прийняв низку постанов, які обмежували доступ української молоді з гімназійною освітою до навчання у Львівському університеті. Академічний сенат Університету Яна Казимира у Львові (як й інших вищих шкіл Польщі) ухвалою від 14 серпня 1919 р. дозволив вступ на навчання тільки тій молоді, яка мала польське громадянство, а для юнаків – ще й пройшла службу в польському війську або мала документи про причини звільнення від військового обов’язку. Цю умову 18 вересня 1919 р. підтвердила й ухвала уряду Другої Речі Посполитої. У цьому ж році у Львівському університеті ліквідували всі українські кафедри, а 15 березня 1920 р. рішенням Міністерства віровизнань та освіти Другої Речі Посполитої утраквістичний (двомовний) Львівський університет перетворили у навчальний заклад з виключно польською мовою викладання. Зважаючи на це, українську молодь фактично позбавили можливості здобувати вищу освіту у Львові, на теренах Польщі загалом. Легальні спроби українського населення Східної Галичини домогтися від польської влади відкриття у Львові окремого українського університету зазнали невдачі. Тому наприкінці 1919 р., з огляду на ці обмеження, представники української інтелектуальної еліти спробували заснувати Український вільний університет у Празі. Його відкрили в січні 1921 р. у Відні, а через декілька місяців таки перенесли до Праги, чому сприяв президент Чехо-Словацької Республіки Томаш Масарик, який, до речі, був дійсним членом НТШ. Водночас, ще 19 серпня 1919 р. представники західноукраїнської інтелігенції – дійсні члени НТШ Василь Щурат, Іларіон Свенціцький, Іван Крип’якевич, Богдан Барвінський та інші – ініціювали створення приватних університетських курсів для українських студентів. Згідно з проектом цих курсів, на їхньому філософському (“філософічному”) факультеті мали викладати, зокрема, народознавці І. Раковський (курс “Антропологія” або “Зоологія” для студентів спеціалізації “Природні науки”, також дві години щотижня) та Ф. Колесса (щотижневий

двогодинний курс “Українські думи” для студентів спеціалізації “Українська мова і література”) [24. С. 59–60; 30].

Набір студентів на українські університетські курси на 1919/1920 навчальний рік, без офіційного дозволу влади Другої Речі Посполитої, оголосили 20 вересня 1919 р. Їхнім керівником став відомий український літературознавець, тодішній голова НТШ В. Щурат. Курси склалися з трьох факультетів (“виділів”): уже згаданого філософського (“філософічного”), юридичного (“правничого”) та медичного, на кожному з яких існувало декілька кафедр. У структурі філософського факультету організували й кафедри народознавчого спрямування – кафедру зоології та антропології під керівництвом І. Раковського та кафедру української усної словесності під керівництвом Ф. Колесси. І. Раковський відповідав за читання курсів “Погляд на звіриний світ” (три години щотижня), “Погляд на людські раси” (дві години щотижня), “Основи передісторії” (дві години щотижня), а також “Зоологія систематична”, “Первозвірі”, “Антропологія загальна” та “Доісторична людина”, а Ф. Колесса – лекційного курсу “Огляд української народньої поезії” (дві години щотижня) [5. С. 27–28; 22. С. 89].

Іван Раковський народився 24 серпня 1874 р. у с. Протеси (нині Жидачівського р-ну Львівської обл.) у сім’ї священика Альбіна Раковського та Антоніни з дому Огоновських. Мати І. Раковського була донькою пароха с. Чагрів (нині Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) Михайла Огоновського, брата професора Львівського університету Омеляна Огоновського. Початкову освіту І. Раковський здобув у школі с. Чагрів упродовж 1880–1884 рр., після чого навчався спершу в Станіславівській гімназії (1884–1886), згодом – в Українській академічній гімназії у Львові (1886–1892), де його однокласником був В. Щурат [5. С. 11–12].

22 червня 1892 р. І. Раковський вступив на філософський факультет Львівського університету, де розпочав вивчати природничі науки. Серед його викладачів були, передусім, учені-природознавці: зоологи Бенедикт Дибовський та Юзеф Нусбаум, ботанік Теофіл Цесельський, хімік Броніслав Радзішевський, анатом Генрик Кадий, соматолог Йозеф Шпільман. Однак І. Раковський відвідував лекції й учених-гуманітаріїв: Михайла Грушевського, Олександра Колесси, Романа Пілята, Ріхарда Марії Вернера та ін. І все ж найбільший вплив на вибір І. Раковським його майбутнього фаху мали лекційні курси та практичні заняття Б. Дибовського з ділянки зоології та антропології, зокрема “Будова людини як свідчення її родового розвитку” (читався у літньому семестрі 1893/1894 навчального року) та “Про раси первісної людини” (читався у літньому семестрі 1895/1896 навчального року). Навчаючись в університеті, І. Раковський розпочав науково-дослідницьку роботу в лабораторії зоологічного кабінету під керівництвом Б. Дибовського. Цей професор навіть запропонував академічному сенату університету призначити молодого дослідника своїм асистентом, проте, довідавшись, що той українець, – відмовився від свого задуму. Справа у тому, що національно-політичне протистояння між українцями та поляками в Галичині (зокрема, боротьба за український університет у Львові) було надзвичайно гострим. Особливо активно у ньому брали участь студентські товариства. До речі, під час навчання у Львівському університеті І. Раковський був ініці-

атором об'єднання українських студентських товариств “Ватра” (перебувало під впливом народовців) та “Академічне братство” (у якому най-впливовіші позиції займали радикали) у товариство “Академічна громада” (1896), яке очолив [5. С. 12–13; 7. С. 125; 8; 34. S. 34; 35. S. 39].

І. Раковський закінчив філософський факультет Львівського університету 1897 р., а 16 грудня 1899 р. склав іспити на посаду вчителя природознавства, фізики та математики реальних шкіл з польською та українською мовами викладання. Проте вже з 1896 р., тобто ще будучи студентом, він обіймав посаду суплента Української академічної гімназії у Львові. Згодом, упродовж 1898–1908 рр., І. Раковський був учителем Української гімназії у Коломиї, а у 1910–1928 рр. повернувся до викладання в Українській академічній гімназії у Львові, але вже у званні гімназійного професора [5. С. 12, 24].

Упродовж усієї першої третини ХХ ст. І. Раковський активно співпрацював з НТШ. Зокрема, на початку ХХ ст. він (поряд з Федором Вовком, Іваном Верхратським, Володимиром Шухевичем та іншими українськими народознавцями) став членом новоствореної Фізіографічної комісії товариства, яка мала спеціалізуватися, серед іншого, у галузі антропології. Одним із завдань комісії була допомога Ф. Вовку, якщо б він вирішив продовжити польові антропологічні дослідження на західноукраїнських землях, розпочаті у 1903 р. Наголосимо, що під час цієї експедиції видатному українському антропологу допомагав й І. Раковський, який у 1906 р. продовжив збирати польові антропологічні матеріали на теренах тодішніх Коломийського та Станіславівського повітів. Згодом, після переїзду у 1908 р. до Львова (на запрошення голови НТШ М. Грушевського), й призначення секретарем НТШ, молодий учений провів ще низку польових антропологічних експедицій – на теренах Бродівського (1909) та Збаразького (1910) повітів. На підставі отриманих матеріалів він дійшов висновку, що на Галицькій Волині побутує “доволі чистий український тип, без московських та монгольських домішок, із чистою українською мовою”, й місцевих українців “треба зачислити до високого, круглолового темного типу, що дуже близько підходить до типу галицьких гуцулів” [4. С. 417–419, 422–423, 426–427, 430].

У 1912–1913 рр., на запрошення Ф. Вовка, І. Раковський стажувався у Петербурзькому університеті. Тут він опрацював остеологічні залишки угрофінських племен Тоншаєвської волості Костромської губернії, опублікувавши у 1918 р. у “Матеріалах до української етнології” першу частину своєї праці “Кости черемісів з давніх гробів у Тоншаєві Костромської губернії” [26]. Наголосимо, що з “Матеріалами до української етнології” І. Раковський співпрацював надзвичайно тісно. Так, ще 25 червня 1914 р. Етнографічна комісія НТШ ухвалила, щоб з осені 1914 р. у виданні впровадили окремих “антропольогічний відділ”, редактором якого мав стати саме І. Раковський (через це у 1920-х рр. назву видання змінили на “Матеріали до етнології й антропології”) [4. С. 415]. Проте найбільшим науковим досягненням ученого стала праця “Расовість слов'ян” [28]. Відзначимо, що перед публікацією цього ґрунтовного дослідження (1919), у 1915 та 1917 роках світ побачила науково-популярна розвідка І. Раковського

“Расовість українців” [29]. Ця праця мала не лише наукове, а й суспільно-політичне значення, адже у ній відстоювалася ідея окремішності українського етносу, передусім, від поляків і росіян. Для цього дослідник спробував проаналізувати українців з точки зору різноманітних наук: історії (український народ розвивався самостійно, утворивши власну державу – спершу під владою князів, а згодом – козацьку республіку), лінгвістики (українська мова – самостійна слов’янська мова, найближче споріднена з південнослов’янськими мовами), географії, економіки та психології (природні умови вплинули на розвиток звичаїв, обрядів і ментальності українців, які, за своїми заняттями, є переважно хліборобами).

Отже, на час викладання на українських приватних університетських курсах І. Раковський мав значний науковий доробок, а також великий досвід польової антропологічної та педагогічної діяльності. Ще перебуваючи у Коломиї, він з 1905 р. викладав у місцевому Народному (“Людовому”) університеті (щонеділі проводив “загальнозрозумілі наукові виклади” з валеології для широкого загалу – робітників і селян), а у 1918 р. його призначили завідувачем кафедри зоології та антропології новоствореного українського університету в Кам’янці-Подільському, проте воєнні дії перешкодили вченому обійняти цю посаду [5. С. 21–22, 27].

Як уже зазначалося, на українських приватних університетських курсах І. Раковський викладав предмети, пов’язані з біологією та антропологією (яка знаходилася на межі історії та природничих наук). Своє розуміння зв’язку цих наукових дисциплін (з позицій позитивізму) учений виклав в окремій статті “Історія а природничі науки” (1908), у якій писав: “Розвій людськості залежить від змін і розвою условин життя, що полягають на космологічному, геологічному й органічному розвою нашої землі. Клімат, географічне положенє, засоби життя й усі иньші чинники, що обусловлюють розвій всіх живин – се основні чинники й людського розвою. Основні закони розвою всіх живин однакові, а їх розслід належить до біології” [25. С. 107]. Серед цих законів учений виокремив закони неперервного розвитку, боротьби за існування, спадковості, поділу праці, пристосування до умов життя та природного відбору. На думку І. Раковського, саме на ці “біологічні” закони мусить оператися історія, будучи, таким чином, “історією розвою одного рода живин: *Homo sapiens*”. Така історія мусить бути еволюційною (досліджувати усі прояви життя людських спільнот від давнини до сучасності), біологічною (розглядати розвиток народів як суспільно-духовний витвір життя *Homo sapiens*) та антропологічною (пояснювати, як людська природа з одного боку та расові чинники з іншого обумовлюють розвиток народів). У характеризованій праці І. Раковський торкнувся й питання расових ознак. Зокрема, він писав: “Расові прикмети – се вислід предового передісторичного розвою, витворені твердою боротьбою за істнованє та безпощадним добром, віками утрівалені пристосуванєм до найтяжших житєвих обставин, серед яких жила первісна людськість, вони передають ся законом спадковості аж до нинішніх часів, творять основу, та заразом і границі діланя і впливів господарських, політичних і иньших суспільних обставин, що ділаючи протягом розмірне короткої історичної доби, спричинюють безконечну

діференціацію народів, надаючи їм у всякій час відмінні прикмети питомої культури й цивілізації” [25. С. 108].

На заняттях курсу “Доісторична людина” І. Раковський, вочевидь, особливу увагу зосереджував на т.зв. неандрійцях (неандертальцях). Наприклад, у своїй пізнішій праці “Новий світогляд сьогочасної науки” (1947) дослідник зазначав: “Про первісну людину маємо достатні дані, на основі її костей і її приладів, знайдених в шарах діювіальної доби. Найстаріші наші предки були т.зв. неандрійці, названі так від річки Неандер в Німеччині, в долині якої найдено перші їхні кості. Вони були присадкуваті, кремезні, з великою головою з низьким, взад похиленим чолом і грубими, вистаючими щелепами. Жили вони диким, майже звірячим життям: ховалися по печерах, не знали ні вогню, ні заліза, вживали топірців і ножиків із лупаного креміння, живилися рослинами і сирим м’ясом вбитих тварин і вкривалися їх шкурою. [...] А коли льодова доба скінчилася [...] зі сходу, з Азії, а може таки з українських степів, розходитья по Європі нова порода людини, т. зв. оріняцька, від місцевості Оріняк в південній Франції, де вперше знайшли дотичні кості. Ця порода, з широким, піднесеним чолом і слабо виступаючими щелепами, певно дуже причинилася до витворення й устійнення нинішнього вигляду людини” [27. С. 149].

Загальні ідеї лекційного курсу І. Раковського “Погляд на людські раси” можна, певним чином, відтворити на основі його праць про расовість. Учений писав: “Від давніх віків розрізняють люде пять людських рас: білу або кавказську, чорну або муринську, жовту або монгольську, буру або маляйську та червону або індійську. Після цього поділу ми, Українці, належимо разом з другими європейськими народами до білої або кавказської раси” [29. С. 112]. Далі він зазначив, що населення світу можна згрупувати також у “круглоголову” (брахікефали, “у яких лобина круглява”) та “довгоголову” (доліхокефали, “у яких лобина подовгувата”) раси, які у своєму складі мають окремі “породи”, відмінні зростом, пігментацією шкіри, очей та волосся, формою обличчя, й саме змішання цих “порід” є причиною виникнення “антропологічних відмін”. І. Раковський писав, що у цьому відношенні Європа є надзвичайно строкатою. Так, її північно-західні терени населяє “германська порода людей” (їй притаманний високий зріст, довгоголовість, світла пігментація волосся та очей, довгий ніс; приклад – англійці, скандинавські етноси, населення північної та центральної Німеччини), північно-східні – “фінська порода людей” (характеризується низьким зростом, довгоголовістю, світлою пігментацією волосся та очей, коротким та широким обличчям і малим кирпатим носом; приклад – фіни, росіяни, частково поляки), а центральні та південні – “середземноморська раса” (її представники низькі, чорняві брахікефали, з видовженим обличчям і довгим носом; приклад – французи, італійці, греки, німці, що проживають в районі Альп).

Щодо українців, то І. Раковський зазначав: “Від Віслока аж до Кубані і від верхівя Дніпра аж по Чорне Море весь наш український нарід уявляє в основі одноцільний антропологічний тип. Найчастіше заховався сей український тип в горах Карпатах та по обох боках тих гір, на Підгір’ю та на угорській Україні; далі бачимо його на Покут’ю і на Буковині, на цілім Поділлі, Київщині, Полтавщині,

і Харківщині – словом на цілій неперервній полосі: від Віслока по Донець, що проходить самою серединою нашої України, а відтак аж на Кубані (нащадки запорожські)” [29. С. 114]. За вказаною смугою український тип змішується з антропологічними ознаками сусіднього населення. Загалом же, для українського антропологічного типу характерні такі ознаки, як високий зріст, смаглява шкіра, чорняве густе хвилясте волосся, брахікефалія, видовжене обличчя (особливо його нижня частина) з високим і широким чолом, темні, часто карі очі, тонкий видовжений ніс, малі вуха, губи помірної товщини (І. Раковський наголошував, що характеризуючи український антропологічний тип він мав на увазі селянство, натомість серед представників української інтелігенції є багато польських, німецьких та російських домішок). За твердженням ученого, з погляду антропології найближчими до українців є серби та хорвати (“сербохорвати”), словенці (з домішками “германської раси”), болгары та боснійці (з домішками “турецької породи”). Українців та ці південнослов’янські етноси він відносив до “адрійської” (адріатичної чи динарської) або ж “славянської людської породи”*. Натомість росіяни та поляки, на переконання І. Раковського, мали відповідно більшою чи меншою мірою домішки “фінської раси”. Розглядаючи питання виникнення цієї антропологічної специфіки, дослідник стверджував, що праатьківщиною представників “смаглявих і темноволосих рас” є Центральна чи Південна Азія, звідки у давнину вони відкочували на терени Європи, зайнявши, зокрема, Середземномор’я. Саме за цими племенами рухалися й праслов’яни, які розселилися від Адріатичного моря над Дунаєм і Дніпром аж по Дон і Кавказ. У Європі праслов’яни зіткнулися з “породою людей північного походження” (низькорослими, довгоголовими та світлопігментованими), й відтіснивши їх, заселили територію до берегів Балтійського моря. Завдяки змішанню праслов’ян з місцевими племенами (у тому числі, германськими та фінськими), виникла низка слов’янських етносів, зокрема, словаки, лужичани, поляки, росіяни.

Наголосимо, що деякі погляди І. Раковського щодо антропологічного складу європейців, у т.ч. й українців, нині вважаються неточними, проте у міжвоєнний період вони були у руслі тогочасної науки.

Інший викладач-народознавець українських приватних університетських курсів – Філарет Колесса, народився 17 липня 1871 р. у с. Татарське (нині с. Піщани Стрийського р-ну Львівської обл.) у родині священика Михайла Колесси.

---

* Відзначимо, що у другій половині 1920-х років погляди І. Раковського на антропологічний склад українців дещо змінилися. Тоді він стверджував, що український етнос сформувався щонайменше з шести головних європейських антропологічних типів, основним серед яких, поза сумнівом, був адріатичний (“адріатицький”), до якого належало 44,5% українців. Натомість 22,0% були представниками альпійського типу (темнопігментовані брахікефали, але нижчого зросту). За твердженням ученого, ці два антропологічні типи доцільно об’єднувати в один “альпо-адріатицький” антропологічний тип, який можна окреслити, як “український” [32. С. 47].

Після закінчення Стрийської гімназії, з 8 жовтня 1892 р. до 18 липня 1896 р. він навчався на філософському факультеті Львівського університету, здобувши фах гімназійного учителя української та класичної філології. Упродовж 1898–1929 рр., з невеликими перервами, життя Ф. Колесси було пов'язане саме з гімназійною освітою: спершу він викладав як суплент (заступник учителя) в Українській академічній гімназії у Львові, згодом – як суплент і дійсний учитель у гімназіях Стрия та Самбора, а з 1907 р. повернувся до викладання (уже в званні гімназійного професора) до львівської академічної гімназії. Ф. Колесса постійно вдосконалював свої знання з народознавства. У 1906–1907 рр. він стажувався на філософському факультеті Віденського університету, де відвідував слов'янський семінар відомого хорватського мовознавця, професора Ватрослава Ягича та музикологічний семінар чеського музичного критика, професора Гвідо Адлера. У 1907 р. проходив стажування з музичної етнографії в університетах Стокгольма та Берліна. В Інституті психології Берлінського університету вчений познайомився з доробком німецького психолога, теоретика музики Карла Штумпфа та німецького етномузикознавця Еріха Моріца фон Горнбостеля, які описали новітні методи музичної етнографії. Перебування у Стокгольмі Ф. Колесса використав також для опрацювання матеріалів з історії козацтва з фондів Шведського державного архіву. Під час Першої світової війни дослідник перебував у Відні, вивчаючи у Віденському фонографічному архіві при Австрійській академії наук праці про методика записування народних пісень. 21 березня 1918 р., на підставі захисту роботи на тему “Про віршову і музичну форму українських народніх дум”, йому надали ступінь доктора філософії у галузі слов'янської філології [1. Арк. 1–1 зв.; 2. Арк. 2–2 зв., 4].

Станом на 1919 р. Ф. Колесса був уже автором багатьох праць з етномузикології, фольклористики та етнографії у виданнях НТШ, зокрема, “Мельодії гаївок, схоплені на фонограф Йосифом Роздольським” [15], “Про мельодії гаївок” [19], “Мелодії українських народніх дум” [16; 17], “Про музичну форму українських народніх пісень з Поділя, Холмщини й Підляся” [20] та “Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського пов[іта]” [14]. Уже викладаючи на українських приватних університетських курсах, у 1920 р. учений опублікував монографію “Українські народні думи” [21]. Найімовірніше, матеріали більшості цих досліджень Ф. Колесса використовував під час підготовки лекцій, які читав українським студентам. Проте їхньою основою, вочевидь, була праця “Огляд українсько-рускої народної поезії” [18], опублікована ще у 1905 р. (саме так називався і лекційний курс Ф. Колесси). Вона є, фактично, підручником з української фольклористики, який був необхідний для інституалізації народознавчих дисциплін на початку ХХ ст., їхнього утвердження у системі університетської освіти [3. С. 165].

“Огляд українсько-рускої народної поезії” складається з чотирьох частин. На початку книги Ф. Колесса намагався у науково-популярному стилі стисло відповісти на питання “Що таке народні пісні?”, а далі звернувся власне до українського пісенного фольклору. Для передачі його специфіки вчений поділив “увесь пісенний матеріал на [...] п'ять головних відділів”: обрядові та

релігійні пісні (колядки, щедрівки, веснянки та гагілки, купальські та обжинкові пісні, “поганські пісні, змінені на лад християнський”, власне християнські пісні), історичні та політичні пісні (давньоруські, козацькі, гайдамацькі, рекрутські, панщизняні, “пісні про волю”), станові пісні (зокрема, чумацькі та ремісницькі), пісні з родинного та особистого життя (весільні, любовні), мандрівні пісні (наприклад, балади про одруження брата зі сестрою, про вбивство жінки чоловіком за намовою матері тощо). Дослідник зробив характеристику кожної з п’яти вказаних груп українських народних пісень, намагаючись виокремити у них історично давніші та новіші мотиви. У висновках до “Огляду українсько-рускої народної поезії” Ф. Колесса зазначив: “Народна поезія єсть сильним сполучником усіх трийцяти мільонів українсько-руського народу, що живе збитою масою на широких просторах своєї прадідної землі від Попраду і Сяну на заході аж поза Дон на сході, від Нарви і Припети на півночі, аж по Тису, Чорне й Азовське море та кубанські степи на полудні” [18. С. 270].

Створення у Львові окремих приватних університетських курсів для українських студентів непокоїло владу Другої Речі Посполитої та керівництво Університету Яна Казимира у Львові. Його ректор Емануель Махек на початку квітня 1921 р. зустрівся з делегацією студентського товариства “Академічна громада”, серед вимог якої були: відновлення у Львівському університеті усіх українських кафедр, які існували за часів Австро-Угорської імперії, та зарахування до університету українських студентів, незалежно від того, у якому війську вони служили. Е. Махек відхилив ці вимоги, після чого з 1 травня 1921 р. українська громадськість оголосила Університету Яна Казимира у Львові бойкот. Тоді ж Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили намагалося легалізувати українські приватні університетські курси, які, після заборони польською поліцією, діяли нелегально. 1 липня 1921 р. на курсах закінчився перший навчальний рік. Саме на початку липня 1921 р. у Львові відбувся Крайовий студентський з’їзд, на якому львівські студентські товариства вирішили продовжити бойкот Університету Яна Казимира у Львові та створити окремий Український університет у Львові. До його структури ввійшли три факультети українських приватних університетських курсів: філо-софський (“філософічний”), юридичний (“правничий”) та медичний, а згодом ще й технічний факультет (“технічні студії”). На засіданні професорів українських приватних університетських курсів обрали академічний сенат Українського університету у Львові (до нього увійшов й І. Раковський), його ректора та деканів факультетів. Першим ректором новоствореного університету став В. Щурат (пізніше його очолювали медик Мар’ян Панчишин та юрист Євген Давидяк). Канцелярія Українського університету у Львові знаходилась у приміщенні “Академічної громади”, тому польська влада згодом ліквідувала це товариство. Записи на навчання розпочалися 15 вересня 1921 р. Польська влада відповіла на це арештами українських студентів і викладачів. Незважаючи на репресії, 1921/1922 навчальний рік закінчився 30 червня 1922 р. [5. С. 32; 22. С. 151; 24. С. 60–61].

У кафедральній структурі Українського університету у Львові залишилися фактично ті самі кафедри, які забезпечували діяльність українських приват-

них університетських курсів, зокрема, очолені І. Раковським та Ф. Колессою. Наприклад, І. Раковський читав для студентів спеціалізації “Природа й географія” філософського факультету лекційні курси “Загальна антропология” (година щотижня) та “Доісторичний чоловік” (година щотижня), а Ф. Колесса – для студентів спеціалізації “Україністика” курс лекцій “Огляд української народньої поезії” (дві години щотижня) [22. С. 107, 109].

Через переслідування польською поліцією, заняття в Українському університеті у Львові проводилося в умовах суворої конспірації у різних місцях: в Академічному домі на вулиці Супінського (нині – М. Коцюбинського), Товаристві наукових викладів імені Петра Могили на вулиці Чарнецького (нині – В. Винниченка), товаристві “Просвіта” на вулиці Руській та ін. І. Раковський, наприклад, часто читав студентам лекції у своїй квартирі у будинку на вулиці Листопада, 31 (нині – Є. Коновальця). І. Головацький пише: “Його [І. Раковського. – *Р. Т.*] приватне мешкання завжди було пристосоване для того, воно представляло собою і зоологічну лабораторію, і лекційну аудиторію. На стінах були порозвішувані численні таблиці, а на столах і полицях – колекції зоологічних препаратів, в доповненні була величезна фахово дібрана бібліотека, завжди доступна для користування студентами” [5. С. 28; 9. С. 20].

Особливого тиску з боку польської влади Український університет у Львові зазнав з кінця 1922 р. Показовими у цьому відношенні є події середини жовтня цього року. На 15 жовтня 1922 р. (під виглядом лекцій у Товаристві наукових викладів імені Петра Могили) в Українському університеті у Львові було заплановано інавгурацію нового навчального року (у залі Музичного товариства імені Лисенка мала відбутися промова ректора університету В. Щурата та професора І. Свенціцького). Поліція не дозволила ці лекції, людей, які зібралися під будівлею Музичного товариства, не допустила всередину будівлі, а І. Раковському, як тодішньому голові Товариства наукових викладів імені Петра Могили, заборонила у майбутньому організовувати будь-які заняття. У відповідь студенти та представники української громадськості влаштували демонстрацію й ходу протесту вулицями Львова. З метою подолання репресивного тиску польської влади на Український університет у Львові його академічний сенат ще 15 листопада 1922 р. надіслав меморіал зі скаргами до Ліги Націй у Женеві. Проте ця спроба виявилася марною [5. С. 29; 24. С. 63].

У липні 1923 р., за розпорядженням Кураторії Львівської шкільної округи (на вимогу польської поліції), І. Раковському та іншим викладачам Української академічної гімназії у Львові заборонили викладати в Українському університеті у Львові під загрозою звільнення з роботи та проведення дисциплінарного розслідування. Проте навчання в університеті тривало. Після визнання 14 березня 1923 р. Радою послів Антанти прав Польщі на Східну Галичину становище українців у краї погіршилося. Через посилення репресій у липні 1925 р. викладання в Українському університеті у Львові припинили на необмежений час. 27 травня 1925 р. відбулися збори, на яких обговорювалося питання подальшої долі навчального закладу, можливість його закриття. В українській історіографії саме 1925 рік утвердився як рік припинення роботи Українського

університету у Львові. Існують думки дослідників, що цей навчальний заклад перестав існувати в 1926 р. Натомість останній ректор Українського університету у Львові Є. Давидяк вказував, що він обіймав посаду його ректора до 1927 р. [5. С. 29–30, 33; 24. С. 63].

Наголосимо, що свого часу Є. Давидяк про Ф. Колессу писав таке: “Д[окто]р Філарет Колесса [...] займав кафедру укр[аїнської] усної словесности на філософічному факультеті У[країнського] У[ніверситету] й викладав у 1919–1925 р.р. укр[аїнську] усну словесність” [2. Арк. 9]. Вочевидь, тут мова йде про викладання Ф. Колесси, починаючи ще з українських університетських курсів, організованих у 1919 р., які у 1921 р. реорганізували в Український університет у Львові. Натомість сам Ф. Колесса в особистому листку з обліку кадрів Львівського державного університету імені Івана Франка за 1940 р. писав, що посаду професора в Українському університеті у Львові він обіймав лише з 1 жовтня 1921 р. до 30 червня 1922 р. [1. Арк. 1 зв.], тобто один навчальний рік. Зважаючи на такі розбіжності у датуванні діяльності Українського університету у Львові загалом і його кафедр народознавчого спрямування зокрема, розуміємо, що ця тематика ще потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Насамкінець коротко згадаємо про подальшу долю професорів кафедр народознавчого спрямування Українського університету у Львові. Так, професор зоології та антропології І. Раковський у 1925–1926 рр. викладав в Українській таємній вищій технічній школі. Впродовж 1930–1935 рр. він був головним редактором “Української загальної енциклопедії” (Львів; Станіславів; Коломия, 1930–1935. Т. 1–3), а у 1935–1940 рр. очолював НТШ. У 1940 р. дослідник емігрував: жив у Польщі (1940–1944), Австрії (1944–1948), Німеччині (1948), США (1948–1949). У 1947–1949 рр. був головою НТШ в Америці, обраний почесним членом товариства. Помер І. Раковський 28 лютого 1949 р. у м. Ньюарк, штат Нью Джерсі (США) [5. С. 197–198].

Щодо Ф. Колесси, то впродовж 1929–1939 рр. цей учений, мешкаючи у Львові, займався виключно науковими дослідженнями, був учасником-доповідачем багатьох міжнародних конгресів, присвячених проблемам музичної етнографії, фольклористики, етнології, народного мистецтва, дійсним членом філологічної секції НТШ у Львові та Всеукраїнської академії наук (з 1929; згодом відмовився від цього звання на знак протесту проти репресивної політики радянської влади в УРСР; з 3 грудня 1939 р. – дійсний член Академії наук УРСР), членом Слов’янського інституту в Празі (з 1936). Упродовж 1939–1941 та 1944–1947 років Ф. Колесса керував кафедрою фольклору й етнографії Львівського університету, й водночас (з 1940 р.) очолював Відділ фольклору й етнографії Львівського відділення Інституту українського фольклору АН УРСР (у 1944–1949 роках – Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР) та Львівський державний етнографічний музей (організований на базі Культурно-історичного музею НТШ). Помер Ф. Колесса 3 березня 1947 р. [1. Арк. 1 зв.; 2. Арк. 2 зв., 4–4 зв., 9–13, 29; 13. С. 633].

З наведеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Розпад Австро-Угорської імперії та перехід частини західноукраїнських земель з центром у Львові під владу Другої Речі Посполитої (1918–1919) спричинилися до обмеження прав українського населення краю у питанні здобуття вищої освіти, в тому числі – у реформованому Львівському університеті – Університеті Яна Казимира у Львові. Зважаючи на це, представники західноукраїнської інтелігенції у 1919 р. організували українські приватні університетські курси, перетворені 1921 р. в Український університет у Львові. Для означення цих навчальних інституцій доцільно вживати єдиний термін – “Український університет у Львові”, існування якого можна датувати 1919 – серединою 1920-х років.

Український університет у Львові забезпечував комплексну підготовку студентів з різноманітних галузей знань. Народознавчі дисципліни у ньому викладали провідні українські народознавці: Іван Раковський (антропология) та Філарет Колесса (українська фольклористика). Власне етнологічна проблематика тут не вивчалася.

Зважаючи на перепони з боку офіційної польської влади щодо діяльності Українського університету у Львові, його народознавчі кафедри (кафедра зоології та антропології під керівництвом І. Раковського та української усної словесності, очолювана Ф. Колессою) не змогли перетворитися у потужні навчально-наукові підрозділи. Проте їх існування засвідчує інтелектуальний потенціал тогочасних українських народознавців і їхнє прагнення утвердити антропологию та українську фольклористику як університетські дисципліни.

Український університет у Львові необхідно розглядати як невід’ємну складову історії Львівського університету, а його кафедри народознавчого спрямування, – як частини генеалогії кафедр етнології та української фольклористики імені академіка Філарет Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 229 (Личный листок по учёту кадров профессора Колессы Филарета Михайловича)
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 175 (Личное дело Колессы Ф. М.).
3. Від упорядників // Філарет Колесса. Огляд українсько-руської народної поезії // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 47. – С. 165.
4. Глушко М. Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 413–436.
5. Головацький І. Іван Раковський (1874–1949). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004.
6. Грица С. Ф. М. Колесса – К., 1962.
7. Качмар В. “Академічна громада” // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 124–125.
8. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.) – Львів, 1999.
9. Кистий В. М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині XX ст. – Львів, 1991.

10. *Козлов М.* Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: дореволюційна історіографія // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 32. – С. 43–48.
11. *Козлов М.* Сучасна вітчизняна історіографія етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси // Вісник Книжкової палати. – 2011. – №5. – С. 1–6.
12. *Козлов М. В.* Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 – К., 2011.
13. *Колесса К.* Колесса Філарет Михайлович // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 633.
14. *Колесса Ф.* Людові віруваня на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського пов[іт]а // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. V. – С. 76–98.
15. *Колесса Ф.* Мельодії гаївок, схоплені на фонограф Йосифом Роздольським // Матеріяли до української етнології. – 1909. – Т. XII: Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. Мельодії схопив на фонограф О. Роздольський, списав Філ. Колесса. – С. 1–74.
16. *Колесса Ф.* Мельодії українських народних дум. Серія I. Списав по фонографу і зредагував Філарет Колесса // Матеріяли до української етнології. – 1910. – Т. XIII.
17. *Колесса Ф.* Мельодії українських народних дум. Серія II. Списав по фонографу і зредагував Філарет Колесса // Матеріяли до української етнології. – 1913. – Т. XIV.
18. *Колесса Ф.* Огляд українсько-руської народної поезії. – Львів, 1905. – (Видання товариства “Просвіта”. – Число 302–303. – Книжечка 7–8) // Філарет Колесса. Огляд українсько-руської народної поезії // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 47. – С. 166–272.
19. *Колесса Ф.* Про мельодії гаївок // Матеріяли до української етнології. – 1909. – Т. XII: Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. Мельодії схопив на фонограф О. Роздольський, списав Філ. Колесса. – С. 75–91.
20. *Колесса Ф.* Про музичну форму українських народних пісень з Поділля, Холмщини й Підлясья // Матеріяли до української етнології. – 1916. – Т. XVI: Мельодії українських народних пісень з Поділля і Холмщини зібрані Л. Плосайкевичом і Я. Сенчиком під редакцією Станіслава Людкевича з передмовою Філарета Колесси. – С. III–XV.
21. *Колесса Ф.* Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. – Львів, 1920.
22. *Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині – Львів; Нью-Йорк, 1999.
23. *Мудрий В.* Український університет у Львові (1921–1925). – Нюрнберг, 1948.
24. *Питула Я.* Університет Яна Казимира у Львові (1918–1939) // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 54–77.
25. *Раковський І.* Історія а природничі науки // *Головацький І.* Іван Раковський (1874–1949). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2004. – С. 91–109.
26. *Раковський І.* Кости черемісів з давніх гробів у Тоншаєві Костромської губернії. Ч. I // Матеріяли до української етнології. – 1918. – Т. XVII. – С. 3–323.
27. *Раковський І.* Новий світогляд сьогочасної науки // *Головацький І.* Іван Раковський (1874–1949). Життєписно-бібліографічний нарис – Львів, 2004. – С. 117–163.
28. *Раковський І.* Расовість словян. I // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1919. – Т. XVIII–XIX. – С. 163–296.
29. *Раковський І.* Расовість українців // *Головацький І.* Іван Раковський (1874–1949). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2004. – С. 110–116.
30. Рішення членів Наукового товариства ім. Шевченка про створення університетських курсів у Львові і план читання окремих курсів. 1919 р., 19 серпня (Машинописна копія: за: ЦДІА України у м. Львові, ф. 241 с/720, оп. 1, спр. 387, арк. 11–12) / Фонди Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

31. Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX – XX століття (з нагоди 130-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси та 100-річчя від дня народження академіка Миколи Колесси) // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Зб. наук. праць та матеріалів. – Львів, 2005. – Вип. 5.
32. *Сегеда С. П.* Антропология. – К., 2005.
33. *Шуст Я. Ф. М.* Колесса. – К., 1955.
34. *С. К.* Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład Uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1893/4. – Lwów, 1894.
35. *С. К.* Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład Uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1895/6. – Lwów, 1896.

**КАФЕДРЫ НАРОДОВЕДЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ
УКРАИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ВО ЛЬВОВЕ:
ПРЕПОДАВАТЕЛИ И СПЕЦИФИКА УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА**

Р. Б. Гарнавский

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000*

Речь идет о деятельности кафедр народоведческого направления украинских частных университетских курсов и Украинского университета во Львове (1919 – середина 1920-х годов). Охарактеризовано специфику учебного процесса на указанных кафедрах. Особое внимание обращено на тогдашние труды их преподавателей (Ивана Раковского и Филарета Колессы) как основу соответствующих лекционных курсов для украинских студентов.

Ключевые слова: антропология, украинская устная словесность, кафедра, Львовский университет, Иван Раковский, Филарет Колесса.

**THE DEPARTMENTS OF ETHNOLOGY DIRECTION AT UKRAINIAN
UNIVERSITY IN LVIV: TEACHERS AND SPECIFIC OF LEARNING PROCESS**

R. Tarnavskyi

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

During the 1910th the Lviv University (official title – Franz I Imperial-Royal University of Lviv), through the Chair of Ethnology (1910–1912) and the Chair of Anthropology and Ethnology (from 1913) has become a powerful ethnological center where educated future leading Polish (including Adam Fisher) and Ukrainian (eg, Yaroslav Pasternak) ethnologists and archeologists.

However, after the collapse of the Austro-Hungarian monarchy and Ukrainian defeat in the Polish-Ukrainian War (1918–1919) Lviv University was completely Polonized (new official title – Jan Kazimierz University of Lviv) and for Ukrainian students was created barriers to obtaining higher education in the Polish state, including Lviv. Therefore, the representatives of the West-Ukrainian intelligentsia – the members of the Shevchenko's Scientific Society in Lviv attempted to organize private (without formal permission of the Polish authorities) Ukrainian students study on their own. It included also anthropological and folklore studies.

The article is about the chairs of ethnological direction of Ukrainian private university courses and Ukrainian university in Lviv (1919 – mid 1920). The author characterizes the specificity of the learning process at these departments. Considerable attention is given to the their teachers' (Ivan Rakovskyi and Filaret Kolessa) published works as the basis of lectures for Ukrainian students.

Keywords: anthropology, Ukrainian folklore, Department, Lviv University, Ivan Rakovskyi, Filaret Kolessa.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 902(477.83):061.2НТШ

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА І ЙОГО ОКОЛИЦЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

В. Д. Гупало

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008*

Розглянуто історію формування збірок археологічних знахідок із Звенигорода та здійснення обстеження і розвідкового шурфування на території городища і навколо нього. Відзначено досягнення в опрацюванні речових матеріалів, вивченні періодизації доісторичних культур, історичній топографії Звенигорода княжої доби.

Ключові слова: Звенигород, Наукове Товариство імені Шевченка, Ярослав Пастернак.

Початки глибокого зацікавлення історією Звенигорода, літописного міста у Галицькій землі, пов'язані з іменами Василя Ільницького [11], Антоні Шнайдера [29. С. 151–166, 225–237], Михайла Грушевського [8. С. 1–28]. У працях дослідників переконливо доведено місцезнаходження міста, яке ототожнювалось із рештками городища в однойменному селі поблизу Львова (сьогодні с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.) Перші обстеження й археологічні розкопки, які здійснювали Ізидор Шараневич і о. Іван Билинкевич [1; 2] наприкінці ХІХ ст., вже дозволяли говорити про сліди поселень поза межами городища і довкола нього, а отже, про значну площу міста. Відкриття румовищ, кількох храмів і кладовищ, а також численних знахідок, передусім предметів особистого благочестя, свідчило про значний культурний і духовний осередок, який відповідав статусу столиці Звенигородського князівства. Однак, в силу низки обставин, на цьому вивченні Звенигорода, як, зрештою, і багатьох інших пам'яток на території Галичини, припинилося.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. з метою активізувати у громадськості зацікавленість давниною стали практикувати різноманітні відозви, ініціаторами яких виступали як наукові інституції, наприклад, Ставропігійський інститут (1888) [12. С. 607], Наукове товариство імені Шевченка (1901) [9. С. 3], так і окремі громадські діячі: Іван Франко, Володимир Гнатюк (1902) [23. С. 77]. Ці звернення закликали населення до шанування старожитностей, наголошували на необхідності збирання, збереження і передачі до музеїв давніх предметів, що розцінювалось як обов'язок кожного істинного народолюбця

Таким чином, у контексті процесу культивування суспільством таких практик, як збирання знахідок, розкопки, виставки, полеміки довкола питання про локалізацію окремих літописних міст, періодично відбувалися сплески зацікавлення історією Звенигорода.

До цього підльвівського села починають приїжджати представники гали-

цької інтелігенції, для яких відвідування й оглядання руїн колишньої князівської столиці було своєрідним виявом патріотичних почуттів [5. С. 433].

Попри це, подібні мандрівки (“прогульки”) для багатьох були овіяні романтикою і сподіваннями долучитися до нерозкритих таємниць сивої давнини. Такими настроями наскрізь просякнуті сторінки спогадів сільської вчительки Ольги Дучимінської “... В гарні дні ми робили прогулянки по історичних місцях Звенигорода, пригадуючи перекази про княжі часи. Цікавило нас, хто що викопав чи виорав на цих землях. Тут це часто траплялося. Цієї ділянки (археології) ніхто не брав так поважно. В однім місці над Лисою горою була якби перервана гора. Прірва виносила кілька метрів, і коли було ступити там, дудніло, начеби були залізні двері. Переказ був, що там один з князів замкнув у підземелля свою жінку за невірність. Ми все думали, що варто би було збагнути цю тайну” [10. С. 152–218].

Натомість, науковий інтерес до Звенигорода майже зовсім затухає. Однією із причин цього було те, що діяльність Ставропігійського інституту, в якій значне місце займали археологічні дослідження, в кінці XIX ст. переходить в історичну площину, де пріоритетними стають дослідження історії релігії, мистецтва тощо [3. С. 416]. Естафету у Львівській Ставропігії в області археології переймає Археологічний музей, створений за підтримки митрополита Андрея Шептицького у 1901 р. при Львівській Духовній семінарії та Наукове Товариство імені Шевченка, активна діяльність якого зростає з переїздом до Львова (1894) учня професора В. Антоновича – Михайла Грушевського.

Одними з перших фондову збірку Археологічного музею Духовної семінарії поповнили знахідки із Звенигорода. Передусім, це дар олов’яної печатки митрополита Костянтина, яку, найімовірніше, міг передати о. І. Билинкевич* у 1902 р., переїжджаючи зі Звенигорода у Глібовичі. Його наступник на звенигородській парафії, як можна судити з кількох побіжних зауважень, не зраджував зацікавлення археологією. Нові знахідки (шість уламків синього скляного браслета та фрагмент великого ліпного горщика), знову виявлені під час копання шкільного городу, зібрав аптекар Андрій Винницький. Проведене там же шурфування (мабуть що самим А. Винницьким) не дало очікуваних результатів: викопали лише кілька фрагментів кераміки, вкритої зеленою поливою (очевидно з доби пізнього середньовіччя) і вістря списа. Речі передано у музей Духовної семінарії, як дарунок церкві св. Юрія [3. С. 421].

З часу заснування Археологічного відділу (1900 р.) при музеї Наукового Товариства імені Шевченка у його фонди почали надходити також знахідки із Звенигорода, одні з яких передавались як дар, інші – закуповувались. Однак на початках наукову та культурно-просвітницьку діяльність товариства, було спрямовано, передусім, на теоретичні історичні розвідки, аналіз та популяризацію вже зібраних археологічних джерел, рецензії різних історичних, археологічних та антропологічних праць [19. С. 412–426]. Систематичних архео-

---

* Парох с. Звенигород у 1888–1902 рр., археолог-аматор і красзнавець.

логічних робіт НТШ тоді не провадило. Із околиць Звенигорода у цей час до музею надходять випадкові знахідки: крем'яний ніж (1906) [27. S. 45], виявлений біля Романова; крем'яне долото, знайдене біля Під'яркова (1909) [26. S. 36]. Систематичним збором відомостей про археологічні матеріали, виявлені на території Східної Галичини, зайнявся Богдан Януш, який розпочав свою діяльність у музеї НТШ в 1907 р. Через п'ять років, у 1913 р. і згодом у 1918 рр. дослідник публікує каталоги найдавніших пам'яток Львівщини та Поділля. У контексті цих праць вперше представлено комплексну інформацію про місцезнаходження археологічних артефактів у Звенигороді, його околицях і на прилеглих теренах, що давало цілісну уяву про етапи заселення цих теренів в праісторичну добу [26. S. 36–37, 39–40, 42–45, 49, 82; 27. S. 41–46].

Напередодні Першої Світової війни активно включився у роботу музею НТШ талановитий студент Львівського університету Володимир Гребеняк. Однією з його перших праць була спроба підсумувати результати найновіших археологічних знахідок на теренах Галичини, опублікована у газеті “Діло”. Серед іншого, його увагу привернула проблема ідентифікації так званих “кам'яних баб”, яка розглядалася у середовищі краківських археологів. При цьому В. Гребеняк ставить питання про актуальність дослідження галицьких “баб”, які продовжували залишатись поза увагою дослідників. Для нас важливим є те, що вперше у цьому короткому звіті було подано інформацію про камінь із Звенигорода, який В. Гребеняк спільно із однокурсником Володимиром Антоневичем мав нагоду оглянути, сфотографувати і описати [6]. Згодом В. Антоневич присвятив знахідці окрему розвідку. Свого часу цей камінь привіз з ниви “Підкамін” о. І. Билинкевич*. У 1910 р., під час візиту В. Гребеняка і В. Антоневича у Звенигород, моноліт лежав на порозі перед воротами церковної огорожі. Брилу завдовжки біля 2 м витесано з каменю пісковика і надано форму, що лише здалека нагадувала фігуру людини. При цьому виділялася голова, трапецієподібний тулуб, заокруглені опуклі клуби, максимальна ширина яких сягала 70 см; звужена площина в області ніг – не розділена. Лицева сторона, на відміну від зворотної, була заглажена. В області обличчя простежувалися чотири невеликі півкруглі різьблені заглиблення, якими позначено очі, ніс і уста.

---

* Щодо кам'яної плити біля звенигородської церкви у літературі предмету спостерігається певна плутанина, яку вже не вдасться розв'язати. Так, згідно свідчень самого о. І. Билинкевича він перевіз “на подворье” кам'яну плиту з розкопок в урочищі Розпутне, яка, на його думку, була пам'ятником якомусь воїну (очевидно це та ж плита, що прикривала поховання з урною і сокиркою) і на якій І. Шараневич вбачав якість зображення. Урочище Підкамін, з якого (згідно В. Антоневича) парох мав би привезти кам'яну бабу знаходиться поряд з урочищем Розпутним. Підкрадається думка, чи часом це не одна й та ж плита. Тут доречно згадати, що значно пізніше, у 1953 р. І. Свешніков оглядав біля церкви кам'яну плиту, але ставив під сумнів оповідання місцевого краєзнавця Н. Орача про те, що плита, яку мешканці називають кам'яною бабою, походить з тілопального поховання, оскільки це не відображено у археологічній літературі [22]. При цьому відсутня інформація про наявність біля церкви кількох плит.

Приблизно на висоті грудей і пояса чітко проглядалися десять коротких (завдовжки 2–6 см) борозенок, виконаних клиноподібним вістря. Ці заглиблені лінії були розташовані віялоподібно, створюючи враження кистей рук, складених навхрест. Місцеві мешканці наділяли цю фігуру магічною силою – висловивши прохання, потрібно було лише обернути брилу на другий бік*. На тлі аналогій з інших теренів Галичини, а також країн Азії та Європи В. Антоневич припускав, що фігура походить з IX–XI ст. [24. С. 11–12]. Натомість Б. Януш заперечував наявність на цій брилі будь-яких антропоморфних елементів [27. С. 43].

Впродовж 1912–1913 рр. музейні збірки НТШ поповнювались, в основному, випадковими знахідками, публікуючи які В. Гребеняк відзначав наукову вагомість й цієї категорії артефактів: *“коли б не мали вони навіть якогось іншого більшого значіння, то вага їх як самих тільки дороговказів для будучих дослідів занадто велика, аби їм не присвятити докладнішої уваги”* [7. С. 5]. У Звенигороді тоді було знайдено (без зазначення локалізації) розколоте на двоє кремінне шило неолітичної доби, що мало вигляд ножа завдовжки 13,5 см, з ретушованими краями [7. С. 11], а також матеріали липицької культури римської доби [7. С. 20] і ранньосередньовічне поховання. Останнє репрезентувало неглибоко опущене у ґрунт тілопокладення, що супроводжували кілька скроневих кілець з s-подібно загнутим кінцем, одне перснеподібне з розіmkненими кінцями та олов’яна плomba (що швидше нагадує печатку) [7. С. 26].

На кілька наступних років наукові археологічні дослідження були перервані Першою світовою війною. Воєнні лихоліття позначилися як на долях галицьких археологів (загинув В. Гребеняк, потрапив у табір для інтернованих Ярослав Пастернак), так і на приватних археологічних колекціях, зокрема на збірці о. І. Билинкевича. *“Те, чого отець Билинкевич не встиг був ще віддати до музею, забрали мадярські війська восени 1914 р.”* – згадував Я. Пастернак. Були серед цих предметів артефакти унікальні, наприклад, мініатюрна постать богині Діани, тиснена в золотій блясі [14. С. 279].

Після закінчення війни, станом на 1919 р. археологічна збірка музею НТШ нараховувала 6281 артефакт. Впорядкуванням колекцій активно зайнявся Юрій Полянський, який у 1922 р. очолив музей [19. С. 419–420]. Одночасно дослідник здійснював широкомасштабні розвідкові роботи на Поділлі. Завдяки зусиллям Ю. Полянського впродовж наступних чотирьох років (1924–1928) у фонди музею надійшло близько тисячі нових знахідок із 65 місцевостей, серед яких були матеріали, знайдені самим вченим, зібрані його учнями і передані приватними особами. При цьому значну кількість предметів було виявлено у Звенигороді, де їх збирали місцеві мешканці Володимир та Іван Мироші, Володимир Гула. Численність, передусім, крем’яних артефактів (134 од.)

---

* Цікаво, що о. І. Билинкевич писав, що його наступник з дружиною (які вочевидь не поділяли захоплення свого попередника) вважали камінь під церквою причиною різних нещасть: дощів, посухи, хвороб і т.п. [2. С. 116].

спонукала Ю. Полянського відвідати Звенигород у 1926 р. Дослідник ретельно картографує сліди стоянок і майстерень доби пізнього палеоліту (урочище Велики) та неоліту на полях в урочищах Острови, Загумінки, Безгірна, Луг, Підвелики, На Горах, Кавальці, Стіги, Горби. Окрему увагу приділяє крем'яному матеріалу (характер сировини, відходів виробництва, різновидів кременевої індустрії), на підставі якого виділяє чотири неолітичні культури: неоліт мікролітичний, неоліт типу південного, неоліт курганів південно-східних і неоліт надбужанський. Крім цього на території села (з невизначеного місця) виявлено два фрагменти рясно орнаментованих посудин римської доби – так званих “terra sigillata”. Однак вразили Ю. Полянського своєю чисельністю знахідки княжої доби. В захопленні від побаченого він називає Звенигород “*наші мініатюрні Помпеї*”. Дослідник обстежив східну околицю села, де в межах урочища Глинки зафіксував рештки могильника, що систематично руйнувався під час копання ям на картоплю. Тоді ж довідався, що один із господарів викопав золоті філігранні ковтки, які згодом перетопив на персні. Оглядав Ю. Полянський й поля на пагорбах Острови, де мешканці знайшли й передали йому фрагменти керамічних полив'яних плиток та скляних браслетів, бронзові енкалпіони, кам'яні хрестики та мідні персні, срібні каблучки та ковтки т.зв. київського типу. Не оминув увагою вчений і руїн замку А. Сенявського в урочищі Вали, де відзначив, що “*декотрі місця прямо переповнені обломками глиняних посудин XVII–XVIII ст.*” [21. С. 19–21]. У цьому часі з найближчих до Звенигорода теренів передано лише фрагмент кременевого серпа, знайденого у Під'яркові [21. С. 26].

Значно пожвавлюються археологічні дослідження на Галичині з приходом в НТШ Ярослава Пастернака, який продовж 1928–1939 рр. очолював музей. За цей період фондова збірка музею систематично поповнювалась численними артефактами, відомості про які відображено у низці звітних статей. Значна кількість матеріалів зазвичай надходила із Звенигорода і найближчих сіл. З метою популяризації звенигородських старожитностей, спираючись на досягнення своїх попередників, Я. Пастернак відтворює картину заселення Звенигорода і його околиць від палеоліту до ранньомодерного часу. Найбільш відчутно сліди найдавніших поселень довкола Звенигородської долини виступають вже у добу неоліту (Глуховичі, Підмонастир, Старе Село); у самому Звенигороді вони займають горбисте пасмо у північній околиці села (урочища Безгірна, Горби, На Горах,) та підвищення серед багнистої заплави у східній (урочища Загумінок, Стіги) та південно-східній околиці (урочища Острови, Підвелике, Луг) [14. С. 276]. Пам'ятки доби енеоліту та ранньої бронзи відзначено лише у Звенигороді [17. С. 252, 254]. Назагал кременеві артефакти із Звенигорода репрезентують різні знаряддя праці: розтирачі до зернотерок, сокирки, серпи, скребки, ножі, відбійники і т.п. Сліди заселення у римську добу засвідчено новими знахідками у Підгородищі, Звенигороді (де випадково виорали тілопальне поховання [17. С. 259]), Гриневі. У Гриневі Я. Пастернак спільно з Маркіяном Смішком здійснили рятівні обстеження решток поховання латенської доби, знищеного під час будівельних робіт, та в ході розвідкового

шурфування виявили поховання римського часу [15. С. 206–207]. Однак найбільше із Звенигорода поступало розрізнених знахідок княжої доби. Ці речі (здебільшого виявлені випадково) продовжували поповнювати фонди музею. Впродовж 1928 р. надійшло тринадцять предметів, які назбирав місцевий аматор, один з братів Мирошів на полях Глинки та Острови: це керамічні плитки від церковної долівки, вкриті жовтою та брунатною поливами; голівка від глиняної мініатюрної фігурки; бронзовий гачок, орнаментований по усій поверхні; шиферні пряслиця; скляні та пастові намистинки; перстень-печатка із свинцевого сплаву, щиток якого оздоблений мотивом хреста [13. С. 241]. За наступні чотири роки (1929–1932) передано 11 артефактів: бронзовий стилус, фрагмент срібного коліщатка та ніжка бронзової посудини, знайдені в урочищі На Островах, пара срібних есоподібних скроневих кілець, виявлених на полі в урочищі Загумінки, крім цього, передано ще чотири бронзові есоподібні скроневі кільця та два шиферні пряслиця [13. С. 129]. Значною кількістю знахідок (54 одиниці) поповнилися фонди музею у 1933–1936 рр. Серед загалу виділяються окремі категорії предметів: бронзові енколпіони, натільні хрестики з каменю та кольорових металів, оздоби – персні (срібні та бронзові), намистини і браслети зі скла, посріблена залізна пряжка; більш рідкісними знахідками є бойова сокира, бронзове окуття піхов меча, фрагмент шпори зі слідами золочення, стилус [14]; до унікальних предметів належать арабська та візантійська бронзові монети [17. С. 262–263], кістяна пластинка-складень із вирізьбленою людською головою при основі [18. С. 646–647].

Активно співпрацював Я. Пастернак з краєзнавцями-аматорами. Одним з них був Лев Чачковський (1865–1933). Завершивши у 1925 р. державну службу на посаді радника Скарбової Дирекції у Станіславові, він вийшов на пенсію і усі сили віддав улюбленій справі – дослідженню топографії старих історичних осель. Впродовж наступних восьми років дослідник вивчав околиці Галича, Тереховлі, Белза, Буська і Звенигорода. За визначні досягнення у цій царині його обрано дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка [20. С. 94]. Картографічне опрацювання топографії місцевостей Л. Чачковський розпочав з Галича. *“Поодинокі кусники ґрунтів, що якими-небудь подробицями могли мати значіння, церквуща – місця давніх прослід жених та здогадних церков і монастирів, сліди давніх укріплень, як вали та рови, ставища, всі могили, місця цікавіших знахідок, усі ці подробиці поверхні Галича описувано та передусім означувано докладно місце їх положення, міряно їх виміри та величину простору. На підставі записок роблено тимчасові ситуаційні рисунки, а відтак щойно втягано їх на катастральні карти”* [4. С. 49]. У такий же спосіб, титанічною працею вивчалися інші княжі міста. У цьому місці слід зазначити, що Л. Чачковський, ще у той віддалений від сьогодення міжвоєнний період, випереджаючи свій час, інтуїтивно застосовував основи сучасної європейської методики археологічних розвідок, що ґрунтується на обстеженні терену суцільними площами і надає у розпорядження дослідника комплексний матеріал з історії заселення місцевості.

Сучасники відзначали надзвичайну комунікабельність Л. Чачковського, якому легко вдавалося “розговорити” місцевих мешканців для отримання якнай докладнішої інформації. Маріян Гавдяк згадував: “*Майже у кожному селі вмів Чачковський винайти старих людей, що перейняли від своїх старих предків як спадщину передання віків. Всюди мав він своїх приятелів селян, із якими був завжди в контакті.... Треба було подивляти у радника Чачковського легкість підходу та знайомство душі селянина, коли провадив довгі балачки на селі*” [4. С. 48]. У 1932 р. Л. Чачковський приїхав у Звенигород, де впродовж усього літа проводив обстеження, результати яких верифікував Я. Пастернак. Дослідник описав розташування урочищ і подав відомості про знахідки, які там траплялися. Значну увагу приділив системі укріплень (земляним валам, греблям, ровам) як пізньосередньовічного замку, так і реконструйованим ним оборонним лініям княжої доби. На підставі здобутих матеріалів виділив складові частини давнього города: адміністративну частину, прилеглі до укріплень пригороди та дальші передмістя, розташовані на підвищеннях протилежних берегів заболочених заплавл річок. Важливою у планувальній структурі Звенигорода є локалізація церквищ і монастирищ. Досі не втратили актуальності висновки Л. Чачковського щодо ототожнення топонімів з історичними подіями, відображеними у літописах (битви 1144, 1146, 1210 рр.). Науковий доробок дослідника про історичну топографію Звенигорода, що залишився неопублікований, – остання ґрунтовна узагальнююча праця про столий город над Білкою [24].

У наступні роки, комплектуючи фондові збірки музею НТШ і обстежуючи околиці Звенигорода, Я. Пастернак опирався на зібрані Л. Чачковським топонімичні відомості. Належить зазначити, що з середини 30-х рр. ХХ ст. основну увагу Я. Пастернака привертає дослідження слов'яно-руських пам'яток Прикарпаття і Волині: княжих міст (Галич, Львів, Тереховля, Белз, Пліснеськ), городищ (Глинськ біля Жовкви, Нижній Струтинь на Івано-Франківщині, Страдч біля Львова), могильників (Валява біля Перемишля) [19. С. 423–424]. У контексті цих наукових зацікавлень дослідник завжди “тримав руку на пульсі” земляних робіт у Звенигороді і при потребі виїжджав на місце для здійснення археологічного нагляду.

Так, коли у 1937 р. розбирали одну із старих пивниць на території замку А. Сенявського, Я. Пастернак здійснював археологічний нагляд за цими роботами. У заповненні котловану підвалу виступила значна кількість різноманітних знахідок. Тоді ж “*при південному боці городища*” виявлено кілька полив'яних керамічних плиток, що, на думку дослідника, засвідчувало наявність церкви [14]. При огляданні території колишніх передмість, на ділянці біля школи (найімовірніше, в межах багатого на знахідки шкільного городу) зафіксовано культурний шар XI–XIII ст. [28. С. 106].

Отож, вражаючи кількість і різноманітність знахідок спонукала негайно розпочати розкопки у Звенигороді. Те, що здійснення досліджень могло стати реальною справою, свідчить рішення “Товариства Прихильників Музею НТШ” про фінансування майбутніх робіт. Однак ці плани не вдалося втілити у життя.

Дослідження, що поступово набирали обертів перервала Друга світова війна і повоєнна розруха.

Підводячи підсумки перебігу археологічних досліджень за перших п'ятдесят років ХХ ст., належить підкреслити, що незалежно від інтенсивності праць важливим було те, що вони проводилися колективом фахівців. Археологічні фонди комплектувались цілеспрямовано доступними способами (закуповувались у населення, приймали як дар, збирали під час обстеження терену). Принципово змінився підхід до знахідок, що виступають як артефакти, на основі яких ставлять перші наукові завдання, будуються наукові концепції і гіпотези, узагальнення. Застосовується науковий підхід до обстеження території, коли зібраний матеріал ретельно фіксується з прив'язкою до урочищ з наступною диференціацією по археологічних культурах та періодах. На цих засадах постають перші реконструкції періодизації залюднення як території Звенигорода, так і його околиць. Наступним кроком бачиться спроба комплексної характеристики археологічного матеріалу (артефактів, топоніміки, деструкції ранньосередньовічних реліктів). Як наслідок, починає кристалізуватись уява про планувальну структуру міста в цілому і окремих його частин, про систему укріплень і оточуюче середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Билинкевич І.* Несколько памятковъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода // *Временникъ Ставропигійскаго института.* – Львов, 1899. – С. 126–130.
2. *Билинкевич І.* Незабвенной памяти д-ра Исидора Ив. Шараневича, професора Львовскаго университета, сенсора Ставропигіи во Львове, посвящаетъ о. Іоаннъ Семеновичъ Билинкевичъ 1929 г. Въ 100-летнюю годовщину его рождения // *Временникъ Ставропигійскаго института.* – Львов, 1929. – С. 115–118.
3. *Булик Н.* Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) // *МДАПВ.* – 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.
4. *Гавдяк М.* Княжий Галич. – Галич, 1938.
5. *Голик Р.* Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури // *МДАПВ.* – 2010. – Вип. 14. – С. 428–439.
6. *Гребеняк В.* Археологічні дослідження над праісторією Галицької України в 1911 р. // *Діло.* – 1912. – 4 січня. – Число 4. – С. 1–2.
7. *Гребеняк В.* Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // *ЗНТШ.* – 1915. – С. 5–28.
8. *Грушевський М.* Звенигород Галицький // *ЗНТШ.* – 1899. – Вип. 31. – С. 1–28.
9. *Грушевський М.* Відозва “В справі музею при Науковім Товаристві ім. Шевченка” // *ЗНТШ.* – 1901. – Т. 43. – С. 3.
10. *Дучимінська О.* Весняні дні // *Сумний Христос.* – Львів, 1992. – С. 152–218.
11. *Ільницький В.* Стародавній галицький городъ. Стародавній Звенигородъ. – Львовъ, 1861.
12. *Лильо-Откович З.* Археологічно-бібліографічна виставка у Львові в 1888–1889 рр. // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – 2000. – Вип. 35–36. – С. 605–613.
13. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // *ЗНТШ.* – 1929. – Т. CL. – С. 229–242.

14. *Пастернак Я.* Княжий Звенигород в доісторичній та ранне-історичній добі // Життя і знання. – 1931. – Рік IV. – Ч. 9 [45]. – С. 276–279.
15. *Пастернак Я.* Кельти в Галичині // Життя і знання. – 1931. – Рік IV. – Ч. 7 [43]. – С. 206–207.
16. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. // ЗНТШ. – 1933. – Т. CLII. – С. 113–130.
17. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // ЗНТШ. – 1937. – Т. CLIV. – С. 241–268.
18. *Пастернак Я.* Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
19. *Петегирич В., Павлів Д.* Археологія у дослідженнях членів НТШ // ЗНТШ. – 1991. – Т. CCXXII. – С. 412–426.
20. *Петегирич В., Чорновус В.* Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби // МДАПВ. Постаті української археології. – 1998. – Вип. 7. – С. 93–94.
21. *Полянський Ю.* Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. – 1928. – Т. CXLIX. – С. 9–30.
22. *Свешиников И. К.* Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского Государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 года. – Львов, 1953. – Рукопись.
23. *Франко І., Гнатюк В.* Два поклики // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 17. – С. 77.
24. *Чачковський Л.* Княжий Звенигород (досліди в поземеллю). – Станіславів, 1932. // Наук. архів ІУ НАН України.
24. *Antoniewicz W.* “Baba kamienna” w Dźwinogrodzie // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1916. – 2. – S. 11–12.
25. *Janusz B.* Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów, 1913.
26. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918.
27. *Pasternak J.* Moje badania terenowe w 1937 roku // ZOW. – 1938. – Rok XIII. – z. 7–8. – S. 106.
28. *Schnajder A.* Dźwinogród pod Lwowem // Dodatek do “Gazety Lwowskiej”. – Lwów, 1872. – S. 151–166, 225–237.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ЛЕТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА
И ЕГО ОКРУГИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.****В. Д. Гупало***Институт украиноведения имени Ивана Крипьякевича
Национальной Академии наук Украины
ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008*

Рассмотрена история формирования собраний археологических находок из Звенигорода, проведения обследований и разведочного шурфирования на территории городища и вокруг него. Отмечены достижения в обработке вещевых материалов, изучении периодизации доисторических культур, исторической топографии Звенигорода княжеского периода.

Ключевые слова: Звенигород, Научное Общество имени Шевченко, Ярослав Пастернак.

**THE RESEARCH OF HILLFORT OF ANNALISTIC ZVENYHOROD AND
OUTSKIERTS OF THEM IN 1st half of XX CENTURY****V. Hupalo***Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Science Academy of Ukraine
Vynnychenko St. 24, Lviv, 79008*

The article depicts the growth of the collections of archaeological finds from the ancient Zvenyhorod (currently village Zvenyhorod, Lviv region, Pustomyty district) as well as the history of excavations on the territory of the hill-fort and in its environs. The contribution was emphasized of such famous Ukrainian archaeologists as Volodymyr Hrebenyak, Yaroslav Pasternak, Yuriy Polanskyi, Lev Chachkovskyi. Major improvements are shown in the evaluation of material finds, studies of prehistorically cultural periodization and historical topography of Zvenyhorod in the Era of Principalities. Special strain was made on the advancement of archaeological studies of the first half of 20th century which could be split in two stages. The first of them was marked by the progress in scientific correlation of collected material in its connection to the territorial localization followed by the differentiation after the cultural and chronological aspects. Thus first reconstruction appeared of settlement of Zvenyhorod and of its environs. In the second stage complex attempts were made in the evaluation of archaeological materials (artifacts, toponimes, relics of Early Middle Ages and so on). These together demonstrate the view of the planned structure of ancient town entirely and in its sections, its fortification structure and the environmental surroundings.

Key words: hill-fort, Zvenyhorod, archaeological studies, settlement structure, town planning structure.

*Стаття надійшла до редколегії 23. 05. 2014
Прийнята до друку 26. 05. 2014*

УДК 902-057.41.Старчук:374.4(477.83-25)“1939/1950”

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СТАРЧУКА
У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1939–1950 РР.)**

Б. М. Гринюка

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuk@ukr.net

Висвітлено наукову діяльність Івана Старчука у Львівському університеті в 1939–1950 рр. Проаналізовано його наукові праці, звіти з археологічних розкопок Плісеська, звіти кафедр археології, стародавньої історії та археології, історії стародавнього світу і середніх віків.

Ключові слова: І. Старчук, Львівський університет, кафедра археології, кафедра стародавньої історії та археології, кафедра історії стародавнього світу і середніх віків, археологія, Плісесько.

За час існування Львівський університет випустив багато відомих учених, як України так і Європи. Одним із них був науковець, кандидат історичних наук, доцент Іван Данилович Старчук. У Львівському університеті він здобув вищу освіту (1925–1930 рр.) та у міжвоєнний час займався науковою діяльністю на кафедрі класичної археології. З початку радянської окупації західноукраїнських земель, упродовж 1939–1950 рр. учений продовжував наукову працю у Львівському університеті. Висвітлення наукової діяльності ученого в радянський період заслуговує на об'єктивне та ґрунтовне дослідження. Незважаючи на це, проблема наукового доробку І. Старчука залишилася поза увагою дослідників, що становить актуальність теми статті.

Серед дослідників, які аналізували наукову діяльність І. Старчука в Львівському університеті у 1939–1950 рр. та вивчали окремі аспекти зазначеної проблеми слід назвати таких науковців, як: Е. Конік [49. С. 165], М. Филипчук [46. С. 97–103; 47], Р. Яців [48. С. 3], О. Ситник [39; 40, С. 106–133; 41, С. 11–45], О. Домбровський [34. С. 229–233], О. Купчинський [35. С. 555–601], Г. Филипчук [45. С. 20–37], Я. Погоральський [37. С. 321–325], Н. Білас [7. С. 46–114; 8] та Б. Гринюка [9. С. 114–130; 10. С. 106–109; 11. С. 49–51; 12. С. 137–145].

Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, про те, що висвітлення проблеми наукового доробку ученого в Львівському університеті вказаного періоду приділено недостатньо уваги, і саме тому вона потребує подальшого вивчення.

Джерельну базу наукового дослідження становлять матеріали архіву Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі – ЛНУ ім. Івана Франка) [1–5], наукового архіву Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка (далі – ІА ЛНУ ім. Івана Франка) [36] та Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО) [13–33]. Окрім цього, важливим джерелом є спогади дочки ученого – Оксани [44. С. 329–334] та особисті матеріали І. Старчука, які зберігаються у його зятя – Юліана Йосифовича Тузяка [38]. Висловлюємо йому щире подяку за

надану нам можливість скористатися рукописами, листами та науковими працями І. Старчука, які зберігаються у сімейному архіві.

З початком радянської окупації Львова І. Старчук продовжував працювати у Львівському університеті. В автобіографії ученого повоєнного часу зазначено, що з грудня 1939 р. він працював виконувачем обов'язків доцента на кафедрі археології Львівського університету [2. Арк. 27]. З 1940 р. основним місцем роботи І. Старчука став новостворений Львівський Відділ археології АН УРСР (тепер відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У ньому учений працював у відділі слов'яно-руської археології й мав звання старшого наукового співробітника [5. Арк. 12].

Варто відзначити, що із встановленням радянської влади відбулися зміни у соціально-економічному, політичному та релігійному становищі населення Східної Галичини. Нова влада здійснювала кадрові перестановки в усіх без винятку сферах західноукраїнського суспільного життя. Не оминув процес реформування освіти й Львівський університет, який отримав назву Львівський державний університет ім. Івана Франка. Також, у 1940 р. за радянським зразком на основі кафедр гуманітарного факультету створено історичний факультет [37. С. 322; 39; 40. С. 106–133].

У цей час І. Старчук – викладач Львівського університету – просив ВАК надати йому звання професора і учений ступінь кандидата історичних наук. Достеменно відомо, що 24 квітня 1941 р. йому присвоїли учене звання доцента на кафедрі археології й учений ступінь кандидата історичних наук [5. Арк. 17], а в званні професора відмовлено. В особовій справі І. Старчука зберігається копія диплома кандидата наук МКД № 06840, видана 5 квітня 1941 р. Пізніше, ВАК затвердив його в ученому званні доцента на кафедрі археології – МДД № 07601 [5. Арк. 40–41].

Паралельно з викладацькою діяльністю учений займався організацією археологічного музею Львівського університету, оскільки ректор університету М. Марченко призначив його завідувачем новоствореного Археологічного музею [5. Арк. 37]. На цьому поприщі І. Старчук підготував два проекти статуту Археологічного музею, які датуються 6 і 9 грудня 1940 р. [13]. Більш ґрунтовніше про статут і діяльність науковця в археологічному музеї Львівського університету йдеться у статтях автора цього дослідження [10. С. 106–109; 12. С. 137–145].

Окрему увагу поряд з науковою діяльністю І. Старчук приділяв археологічній практиці. Відомо, що упродовж липня 1940 р. він разом із шістьма студентами IV курсу історичного факультету перебував на археологічних розкопках літописного Галича, який досліджував керівник кафедри археології Львівського університету Я. Пастернак [28. Арк. 2]. Пізніше, у серпні того ж року І. Старчук особисто керував археологічною практикою на Пліснеському городищі (тепер с. Підгірці, Бродівського р-ну Львівської обл.) та читав лекції з археології трьом студентам [16. Арк. 36].

У тематичному плані наукової роботи історичного факультету на 1940/41 навчальний рік зазначена діяльність кафедр. Так, І. Старчук, як викладач кафедри археології вказав, що збирав матеріали для написання низки наукових робіт: “Фрагменти чорно й червонолакової кераміки”, “Елліністичний й рослинний

орнамент”, “Грецькі мальовидла у Пантикапеї та споріднені з ними”, “Досліди над Вівтарем мира”, “Жертва Енея на Вівтарі” [15. Арк. 5], “Скифы и Причерноморские колонии в свете археологических материалов” та “Важнейшие материалы прикладного искусства в эпоху феодализма стародавнего Галича – Крилоса и Плиснеска” [1. Арк. 2 зв.].

Пізніше, під час обговорення науково-дослідної роботи кафедри археології 18 вересня та 1 листопада 1940 р. науковець зазначав про написання двох статей: “Дві рідкі пам’ятки культури ранньофеодальної доби з Крилоса”, “Теленістичний рослинний орнамент Північного Причорномор’я” та писав навчальний підручник для студентів історичного факультету – “Грецькі колонії Північного Причорномор’я” [15. Арк. 23; 4, Арк. 112–113]. Зауважимо, що написання ученим підручника для студентів було викликано тим, що на той час в СРСР спеціальної праці з історії античності Північного Причорномор’я не було. На жаль, через суб’єктивні та об’єктивні обставини значна частина праць дослідника не збереглися.

29 січня – 3 лютого 1940 р. у Львівському університеті відбулася Перша загальноуніверситетська наукова сесія. Серед запрошених доповідачів були викладачі усіх факультетів, зокрема історичного – В. Подляха, К. Масевський, Я. Пастернак, Й. Пеленський, І. Крип’якевич та ін. На ній, І. Старчук виступав з доповіддю “Жертва Енея на “Ara pacis” Августа в Римі” [14. Арк. 11–13]. Незадовго після цього, на гуртку студентів стародавньої історії Львівського університету він зачитав доповідь з однойменною назвою. Окрім нього, на засіданні гуртка був присутній К. Масевський та студенти-історики, які зачитали свої реферати, а після чого відбувалося обговорення/дискусія [4. Арк. 128].

В архіві зятя ученого Ю. Тузяка зберігається машинопис статті “Жертва Енея на Ara Pacis Augustae” [38], яку, можливо, І. Старчук підготував до конференції. У дослідженні він проаналізував і подав детальний опис Вівтаря Миру (лат. “Ara Pacis Augustae”), спорудженого римським сенатом на честь тріумфального повернення імператора Октавіана Августа у 13 р. до н.е. На початку статті учений подав загальний опис фрагментів декорацій та фігурного фризу Вівтаря Миру, що складався з чотирьох частин, які у тексті детально розглянув. Зокрема, він писав: “південна і північна частина представляє в довгих пасах т. зв. процесію жертвовників із Августом у проводі, з лікторами та священнослужителями, цісарську родину з жінками, з дітьми, з урядовцями і другими. Другі дві частини фігурної декорації Вівтаря належить до входових стін і є міфологічного змісту: на захід направо від дверей – жертва Енея, а на ліво Ромула і Ремула вовчиця, що їх кормить біля Румільнальської фіги, на сході на ліво від дверей Terra Mater у товаристві персоніфікації повітря і води, Pax Roma що сидить на оружжі і Нопос – направо від дверей. Найліпше збережений рельєф із Terra Mater із жертвою Енея...” [38]. У статті дослідник використав не лише праці закордонних науковців, але й результати власних наукових досліджень з реконструкції фрагментів декорацій та фігурного фризу Вівтаря Миру, які опублікував у журналі “Przeгляд klasyczny” [50. S. 399–420] і “Hermaion” [51].

З початком радянсько-німецької війни діяльність Львівського університету призупинилася. Війна обмежила науково-дослідну працю І. Старчука, однак працювати він не переставав. Зі спогадів дочки Оксани дізнаємося, що “під час війни університет не функціонував і тато викладав рисунок у технічній школі. Олійними фарбами малював тоді мало, більше олівцем, після війни це переважно були рисунки знайдених матеріалів з Пліснеська. Докладно, олівцем або тушем...” [44. С. 333].

З відновленням діяльності Львівського університету І. Старчук повернувся на попереднє місце роботи. У копії наказу №86 від 30 листопада 1944 р. вказано, що на 1944/45 н. р. він працював на ½ ставки на новоствореній кафедрі стародавньої історії та археології, якою завідував І. Вейцківський [5. Арк. 3]. До речі, в університеті І. Старчук та М. Смішко працювали за сумісництвом. Основним місцем їхньої роботи був Відділ археології АН УРСР, тому затверджені наукові плани співпадали у двох наукових установах [5; 9. С. 114–130].

У 1945/1946 н.р. науково-дослідна робота на кафедрі стародавньої історії та археології передбачала опрацювання І. Старчуком матеріалів над працею “Мистецькі пам’ятки феодального Галича – Крилоса” [18. Арк. 1; 19. Арк. 3 зв.]. Паралельно на засіданнях кафедри учений виконував обов’язки секретаря, підтвердженням чого є підписи у протоколах кафедри. Окрім цього, він прочитав у Львові дві лекції: “Історія воєнного мистецтва в Стародавній Греції і Римі” для офіцерів військ НКВС, а також для 70–100 осіб з “Історії воєнного мистецтва в Стародавній Греції і Римі” [17. Арк. 28].

На наступний навчальний рік науково-дослідна робота І. Старчука передбачала продовження написання монографії “Мистецькі пам’ятки феодального Галича – Крилоса” [20. Арк. 12–12 зв.] та опрацювання археологічних матеріалів з розкопок літописного Пліснеська [21. Арк. 5 зв.–8]. У II семестрі він вказав, що прочитав дві доповіді. Першу на семінарі історичного факультету на тему: “СРСР – багатонаціональна держава” [22. Арк. 8 зв.] та у лютому 1947 р. на науковій сесії Львівського державного університету імені Івана Франка – “Розкопки в Пліснеську” [21. Арк. 8 зв.].

В іншому звіті кафедри стародавньої історії та археології на II семестр 1947/48 н.р., науково-дослідна робота І. Старчука передбачала до 30 грудня 1948 р. опрацювання матеріалів археологічних розкопок Пліснеська [24. Арк. 5]. Також, він написав реферат на тему: “Виникнення класів і держави” [23. Арк. 23]. Варто відзначити, що ґрунтовно висвітлила археологічні розкопки І. Старчука літописного Пліснеська у 1946 р. львівська дослідниця Г. Филипчук [45. С. 20–37].

На наступний 1948/49 н.р. учений продовжував працювати над науковими працями: “Підсумки археологічних досліджень ранньофеодальної доби в Західних областях УРСР” та “Староруські города на Галицькій землі”. Окрім цього, до 31 грудня 1949 р. писав “Справоздання з Пліснеської археологічної експедиції за 1948 р.” [26. Арк. 3 зв.; 27. Арк. 6 зв.]. Поряд з цим, у I семестрі І. Старчук прочитав доповідь в будинку офіцерів на тему: “О достижениях советской археологии”. До речі, у 1948–1949 рр. учений виконував обов’язки секретаря на засіданнях кафедри [27. Арк. 5 зв.]. Під кінець семестру він завер-

шив рукописи праць: “Виникнення і розвиток староруських городів на території Західних областей УРСР” та “Підсумки археологічних досліджень ранньофеодальної доби в західних областях УРСР” [25. Арк. 16 зв.], які на жаль на сьогодні неопубліковані.

У наступному протоколі засідання кафедри №12 за 26 лютого 1949 р., І. Старчук вказав, що працював над монографією “Староруські городи в західних областях України”, яка була спрямована на з’ясування виникнення і розвиток давньоруських міст – Галича, Терембовля, Звенигорода, Пліснеська, “...узагальнюючи при цьому можливості виникнення ранньофеодальних городів на базі прадавніх шляхів, економічних та на базі розкладу родово-патріархального ладу. Підготував також в тому самому напрямі виникнення та розвиток слов’яно-руських городів на Волинській землі...”. Окрім цього, дослідник зазначав, що “збираю матеріали до виявлених в Ольвії надмогильних рельєфних плит (стель)”. На жаль, ці матеріали були втрачені. Наприкінці звіту, І. Старчук зауважив, що з листопада 1948 р. займався організацією, упорядкуванням та збиранням предметів матеріальної культури в історичних музеях Львова для поповнення колекцій Археологічного музею Львівського університету [25. Арк. 22 зв.–23].

Підтвердженням того, що І. Старчук досліджував історію Волинської землі є його рукопис про городище Києво-Руської і Галицько-Волинської доби – Володимир-Волинський. На сьогодні праця під назвою “Володимир Волинський” зберігається в ІА ЛНУ ім. Івана Франка [36]. У дослідженні автор розкрив географічне положення, урочища навколо міста, історію розбудови городища від часу заснування до його знищення монголо-татарами. Значну увагу приділив виявленню археологічним матеріалам з Волині: скарбам, монетам, прикрасам та керамічному комплексу. Також, порівнював розташування Володимира-Волинського з іншими містами Галичини – Перемишлем, Червенем, Галичем та розкрив значення містечка Устилуг, як торгової пристані у напрямку до Чорного і Балтійського морів, через Віслу. Заслужує уваги думка І. Старчука про виявлені матеріали у Володимирі-Волинському: “...ми тут майже дослівно провели помічення над розрізом володимирського культурного шару – занотовані О. Цикаловським. Вони, очевидно, вимагають перевірки в деяких деталях. Неясною, приміром, є справа кахлів серед кераміки великокнязівського періоду. Найбільш правдоподібно, що кахлі – це долівкові плитки і то глазуровані; все ж таки такі справи як і кераміку з білявої глини треба-би перевірити...” [36].

У плані науково-дослідної роботи кафедри історії стародавнього світу і середніх віків на I семестр 1949/50 н.р. зазначено, що І. Старчук продовжував працювати над науковими працями: “Підсумки археологічних досліджень ранньофеодальної доби в західних областях УРСР”, “Староруські городи на Галицькій землі”, а також готував “Звіт із Пліснеської археологічної експедиції за 1949 р.” [30. Арк. 6–6 зв.]. На II семестр він продовжував писати працю “Староруські городи на Галицькій землі” та “Справоздання з Пліснеської археологічної експедиції 1949 р.” [30. Арк. 8–8 зв.]. Пізніше, у протоколі засідання кафедри зазначено, що “...по лінії Львівського Філіалу АН УРСР на протязі

семестру закінчив наукову роботу: “Слов’яно-руські городи на Галицько-Волинській землі”. Зараз доцент Старчук працює над матеріальною культурою Галицько-Волинської землі в добу Київської Русі. Доц. Старчук інформував, що по лінії Університету включився до роботи по слов’янознавству і працює над темою “Землеробство Галицько-Волинських земель в добу Київської Русі” [29. Арк. 18 зв.; 31. Арк. 5]. На жаль, монографія “Слов’яно-руські городи на Галицько-Волинській землі” залишилася неопублікованою.

У той же час, І. Старчук по лінії Відділу археології АН УРСР здійснив археологічну місячну експедицію на городище Пліснесько. В експедиції брали участь два учні середньої школи та один студент вищої школи, які на практиці набули археологічні знання й підготувалися до археологічної праці. Також, у травні 1949 р. науковець провів студентам I курсу історичного факультету екскурсію на городищі в с. Рокитно-Борки Івано-Франківського р-ну. Поряд з цим, написав звіти з археологічної експедиції у Пліснеську в 1948 р. (20 сторінок) і 1949 р. (40 сторінок) та збирав матеріали до монографії “Староруські городи в західних областях УРСР”. У праці учений подав історію дослідження та виявлені археологічні й мистецькі пам’ятки староруських городів: Галича, Звенигорода, Теревовлі, Пліснеська, Львова, Володимира-Волинського та Перемишля. Заслугове уваги те, що І. Старчук зауважив, що “...в роботі про староруські городи проф. М. В. Тихомиров (Древнерусские города, Изд. МГУ, Москва 1946 г.) тільки кількома реченнями подав про староруські городи західних областей УРСР, або й зовсім не згадував про давні городи. З уваги на святкування 10-річчя возз’єднання я написав працю про давні руські городи на західних областях УРСР та старовинну культуру... В праці показано єдність староруських городів навіть в деталях і пов’язано їх виникнення, ще і освітленого мало феодальною добою...”. Окрім цього, дослідник вказав, що “до запланованої на 1949–1950 рр. роботи “Матеріальна культура доби Київської Русі” (до періоду) я досі зібрав багато речового матеріалу (до 1000 рисунків), а передусім матеріалу письмового на підставі “Руської Правди” літописів і інших письмових джерел. З цієї праці починаю писати I розділ: “Землеробство раннього феодального часу в західних областях УРСР”. Ця робота числиться мені також по університету” [32. Арк. 3 зв.].

Працюючи у Львівському університеті упродовж 1944–1949 рр. І. Старчук друкував науково-популярні статті у газетах “Сталінець”, “Еос” і “Вільна Україна” [28. Арк. 1–3]. Так, у газеті “Сталінець” за 22 серпня 1948 р. вміщена його коротка публікація під назвою “З історії нашого краю” [42. С. 2]. У ній він висвітлив результати трирічних досліджень літописного Пліснеська. Так, у південній частині городища дослідник виявив 20 житлових півземлянок і наземних будівель, а біля поселення відкрив могильник (кладовище) із 60 поховань XII–XIII ст. При небіжчиках знайшли скляні браслети, бронзові персні, золотом ткану парчу, бойову сокиру. Як зауважив І. Старчук, найстаріше населення на городищі Пліснесько, походить з X ст. або з початку XI ст. За час дослідження городища він зрозумів, що “...підземляні житла того населення були знищені пожежею ще перед кінцем XII ст. і були засипані наступним населенням.

Наступні поселенці побудували дерев'яні хати, їх виявлено 7. З дерев'яних хат збереглися черені з печей, в яких випікали хліб і варили їжу. Також збереглися від дерев'яних хат зуглені остатки дерев'яних стін з глиняними вимазками, жорнові камені, точила і багато інших речей, які походять з XII–XIII століття...” [42. С. 2].

Наступна стаття “Нові дані розкопок на Пліснеську” [43. С. 2] була надрукована у 1949 р., а внизу, під текстом напис: керівник експедиції – І. Старчук та учасник розкопу – О. Ратич. У публікації учений опублікував результати розкопок у 1949 р. Пліснеського городища. Автор відзначав, що досліджено 60 “півземлянок і надземляних будівель”, один із валів на півдні городища, виявлено безліч кераміки, прикрас, зброї і кам'яні формочки. Поряд з цим, у тексті привертає увагу докладний опис розкопу валу: “він має 6 м висоти, всередині валу стоять 5 кам'яних стін, яких тоді не могла знищити ніяка сила. Ворогів до міста могла впустити тільки нечуйність жителів або зрада. Розкопаний вал, по конструкції, являється й досі одинокий по всій галицькій землі. При цьому валові стояла велика дерев'яна башта, в якій жила сторожа. Коли башта ця горіла, то від неї до червона обпалилась земля на глибині біля 0,5 метрів...” [43. С. 2].

Із звіту І. Старчука про наукову роботу в Львівському університеті за 1944–1949 рр. дізнаємося, що він прочитав низку доповідей: 1) “Мистецькі пам'ятки ранньофеодального часу з Галича” у 1946 р. – на науковій сесії історичного факультету; 2) “Розкопки у Пліснеську” – у 1946 р. на науковій сесії історичного факультету; 3) “Долівкові плити з княжих будівель у Галичі” – на науковій сесії Львівської установи АН УРСР у 1947 р.; 4) “Археологічні відкриття в УРСР” у Домі офіцерів; 5) “Озброєння і військова тактика у стародавній Греції і Римі” у 1945 р. для військової частини Львова; 6) “Національне питання на основі творів Й. В. Сталіна” – на науковому засіданні історичного факультету (з підвищення політичного рівня) у лютому 1947 р.; 8) “Пліснесько – важливий староруський город” – повідомлення у с. Підгірці, Олеського р-ну Львівської обл. у серпні 1949 р. [28. Арк. 1–3]. Таким чином, це свідчить про активну наукову й публіцистичну працю ученого у Львівському університеті та археологічну діяльність на Пліснеському городищі.

Відзначимо, що на історичному факультеті Львівського університету І. Старчук паралельно з науковою працею викладав історичні дисципліни: “Основи археології”, “Історія Стародавнього світу”, “Історія Стародавнього Сходу”, “Історія докласового суспільства і основи етнографії” та ін. Там же писав рецензії на учбові підручники для студентів – В. Равдоникаса, В. Авдєєва та А. Арциховського. Можливо, праці вказаних авторів І. Старчук використовував у своїх лекціях. Достеменно відомо, що 18 листопада 1949 р. на засіданні кафедри історії стародавнього світу та середніх віків заслухали рецензії керівника кафедри І. Вейцківського та доцента І. Старчука [33. Арк. 13].

У першій рецензії на монографію В. Равдоникаса “История первобытного общества. Часть I и II.” (1947 р.), учений зазначав, що “книга В. Равдоникаса обширно обговорена у ВДИ 4, 1948, стор. 91 нн. проф. В. Никольским, на підставі дискусії, яка відбулася в 1947 р. в Інституті етнографії АН СРСР під

проводом професора С. Толстова. Висновок дискусії – це сконстатування факту, що “История первобытного общества” В. И. Равдоникаса не надається як посібник по первісній історії для радянського студентства...”. Далі рецензент зауважив методологічні помилки: частина матеріалів запозичена у багатьох археологів та істориків і прибільшена; мало уваги приділено вітчизняним дослідженням і науковцям. Основний недолік який відзначав І. Старчук – “...получено і змішано матеріал з трьох дисциплін... Бо студенти замість ясності відносно згаданих трьох дисциплін, можуть мати дуже хаотичні знання...”. Позитивна сторона праці В. Равдоникаса у тому, що у дослідженні розкрито речовий матеріал, який підкріплений ілюстраціями. Окрім цього, учений звернув увагу на реальну ситуацію у післявоєнний період. Підтвердженням цього є його цитата: “...не всюди ще по університетах наладнані музейні збірки, зв’язані з історією докласового суспільства та з археологією...”. Наприкінці рецензії І. Старчук порівняв монографію В. Равдоникаса з працею А. Арциховського, зазначаючи, що “одинокі книжка по основам археології Арциховського немає ілюстрацій, тоді книги Равдоникаса можуть бути корисними так для викладача історії докласового суспільства, як і частково для студентів... Етнографічний матеріал з книжки Равдоникаса може принести деяку користь викладачам основ етнографії, тим більше, що до основ етнографії досі не має ще посібника”, що свідчить про ерудованість і багатогранне зацікавлення науковця [33. Арк. 10].

Наступна рецензія І. Старчука на учбовий посібник В. Авдієва – “История Древнего Востока”. У рецензії він зауважив, що поданий у праці матеріал розділено “на 30 годин” через велику кількість матеріалу, підручник корисний для викладання у вищих навчальних закладах, оскільки “...матеріал докладно нав’язує до знань учнів з середньої школи і поширює знання студентів не надто великими історичними фактами..., від’ємною сторінкою книжки Авдієва є невелика кількість історичних карт і відсутність ілюстрацій...”. Окрім цього, рецензент вказав, що “тільки з розподілом окремих дисциплін на I курсах істфаку трудно скоординувати малу кількість годин /30/ по історії стародавнього Сходу з надзвичайно обширним змістом книжки Авдієва. Як посібник книжка дуже добра, але для вивчення її матеріалу, мабуть, мало у студентів часу” [33. Арк. 11]. Таким чином, І. Старчук, як викладач, у рецензії на працю В. Авдієва відзначав малу кількість годин у розподілі на навчальні години та час на виклад матеріалу, а як науковець, вказав на відсутність ілюстрацій та невелику кількість карт.

Наприкінці засідання кафедри історії стародавнього світу і середніх віків 18 листопада 1949 р. І. Старчук зачитав наступну рецензію на учбовий посібник А. Арциховського “Введение в археологию” (1940 р.). Рецензент досить стисло охарактеризував працю, оскільки “...учбовий ліміт сильно обмежив зміст книги Арциховського, все ж таки вона являється свого роду репертуаром всіх археологічних досягнень, нажалі без літератури і без ілюстрацій...”. Поряд з негативом відзначив позитив – відображення у книзі А. Арциховського найновіших результатів з археологічних досліджень. Наприкінці висловив надію на те, що “...не відкидаючи деяких недоліків в тексті й матеріалі, що їх вже відмічено в згаданій рецензії, треба сказати, що “Введение в археологию”, при доданні

двох томів ілюстрацій і бодай основної літератури предмету, може принести студентам велику користь” [33. Арк. 12].

У 1950 р. І. Старчук через проблеми із здоров'ям припинив свою наукову і викладацьку діяльність у Львівському університеті. З копії наказу №482 від 20 вересня 1950 р. відомо, що “із-за неможливості використання його на науковій праці, в зв'язку зі станом його здоров'я, звільнити з посади з 1 вересня 1950 р.” [5. Арк. 44–46].

Невдовзі після цього, 12 листопада 1950 р. І. Старчук помер. Похований на Янівському кладовищі у Львові, поряд із побратимами – січовими стрільцями, як і заповідав дружині Любомирі [46. С. 103].

Таким чином, діяльність І. Старчука у Львівському університеті упродовж 1939–1950 рр. характеризувалася активною науковою, публіцистичною й археологічною працею. На сьогодні частина наукових праць дослідника втрачена, а значна кількість залишається неопублікованою у рукописах, які би збагатили давню історію України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 403, арк. 2 зв.
2. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 408, 32 арк.
3. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 412, арк. 9–28.
4. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 2023, арк. 112–128.
5. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 1 ОС, спр. 2415, 48 арк.
6. Бандровський О. Вивчення історії Стародавнього світу у Львівському університеті // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 115–121.
7. Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX–30-і рр. XX ст.) // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 46–114.
8. Білас Н. М. Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2004.
9. Гринюка Б. Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.) // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 114–130.
10. Гринюка Б. Внесок Івана Старчука у заснування археологічного музею Львівського університету (1940–1941 рр.) // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: Матеріали IX Всеукр. наук. конф. – Тернопіль, 2013. – С. 106–109.
11. Гринюка Б. Іван Старчук – дослідник Пліснеського городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII міжнар. студ. наук. археол. конф. 12–14 квітня 2013 р. – Чернігів, 2013. – С. 49–51.
12. Гринюка Б. Музейна діяльність Івана Старчука (1930–1950 рр.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – 2014. – Вип. 22. – С. 137–145.
13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-119, оп. 1, спр. 2024, 5 арк.
14. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 70, 15 арк.
15. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 73, 36 арк.
16. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 195, 40 арк.
17. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 7, спр. 5, 36 арк.
18. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 34, 11 арк.
19. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 35, 4 арк.
20. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 53, 12 арк.
21. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 54, 9 арк.

- 22.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 55, 10 арк.
- 23.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 87, 30 арк.
- 24.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 88, 6 арк.
- 25.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 122, 34 арк.
- 26.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 123, 9 арк.
- 27.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 124, 7 арк.
- 28.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 125, 3 арк.
- 29.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 150, 24 арк.
- 30.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151, 12 арк.
- 31.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 152, 8 арк.
- 32.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 153, 6 арк.
- 33.ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17, спр. 156, 13 арк.
- 34.*Домбровський О.* Іван Старчук – видатний клясичний археолог // Український історик. – 2005. – Т. 42. – №2/4. – С. 229–233.
- 35.*Купчинський О.* Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) // ЗНТШ. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 555–601.
- 36.Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 5, оп. 1, спр. Володимир Волинський.
- 37.*Погоральський Я.* Археологічний музей Львівського університету – 40 років з часу відновлення діяльності // АДЛУ. – 2007. – Вип. 10. – С. 321–325.
- 38.Приватний архів Ю. Тузяка, №1. Старчук І. Жертва Енея на Ara Pacis Augustae, 15 арк.
- 39.*Ситник О.* Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів; Жешів, 2012.
- 40.*Ситник О.* Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 106–133.
- 41.*Ситник О.* Постагі археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 11–45.
- 42.*Старчук І.* З історії нашого району // Сталінець. Орган Олеського РК КП(б)У та райвиконкому Львівської обл. – 1948. – 22 серпня. – №62 (494). – С. 2.
- 43.*Старчук І.* Нові дані розкопок на Пліснеську // Сталінець. Орган Олеського РК КП(б)У та райвиконкому Львівської обл. – 1949. – 1 вересня. – №70 (602). – С. 2.
- 44.*Старчук О.* Спогади про батька // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
- 45.*Филипчук Г.* Дослідження І. Старчуком літописного Пліснеська (розкопки 1946 року) // Наук. записки Львівського історичного музею. – 2013. – Вип. 16. – С. 20–37.
- 46.*Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. Праці Історично-філософської секції. – 1993. – Т. ССXXV. – С. 97–103.
- 47.*Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
- 48.*Яців Р.* “Працюй і молись...” До 100-річчя від дня народження ученого і митця Івана Старчука (1894–1950) // Молода Галичина. – 1994. – 14 червня. – №68 (6943). – С. 3.
- 49.*Е. К. Iwan Starczuk (1884–1950) // Archeologia. 1950–1951. – 1953. – Т. 4. – S. 165.*
- 50.*Starczuk J.* Ornament roślinny na Ara Pacis Augustae i jego Rekonstrukcja // Przegląd klasyczny. – 1937. – N III. – S. 399–420.
- 51.*Starczuk J.* Zum Figurenfries der Ara Pacis Augustae // Hermaion. – Leopoli, 1938. – Fasz. 6.

**НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА СТАРЧУКА
В ЛЬВОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1939–1950 гг.)**

Б. М. Гринюка

*Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка
ул. М. Кривоноса, 2, г. Тернополь, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

Освещена научная деятельность Ивана Старчука в Львовском университете на протяжении 1939–1950 гг. Проанализированы его научные труды, отчеты по археологическим раскопкам Плинеска, отчеты кафедр археологии, древней истории и археологии, истории древнего мира и средних веков.

Ключевые слова: И. Старчук, Львовский университет, кафедра археологии, кафедра древней истории и археологии, кафедра истории древнего мира и средних веков, археология, Плинеско.

**SCIENTIFIC ACTIVITIES OF IVAN STARCHUK
AT LVIV UNIVERSITY (1939–1950)**

B. Grynyuka

*Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk
M. Kryvonosa St. 2, Ternopil, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

The article relates about the scientific endeavors of Ivan Starchuk in Lviv University in 1939 – 1950-s. It is based on the documents kept in the State Archive of Lviv region, in the archive of Ivan Franko Lviv National University, in the scientific archive of the Institute of archaeology of Ivan Franko Lviv National University and in the private archive of Y. Tuzyak. Science work of the scientist are also analyzed together with the reports from the archaeological excavations of Plisnesko hill-fort, reports from the Chairs of Archaeology, Ancient History and Archaeology, History of Ancient World and of Middle Ages.

The analysis of the sources presents I. Starchuk as a gifted scientist, teacher, historian, archaeologist, painter and art expert. His scientific activity was an essential part in the development of the historical science in Ivan Franko Lviv National University. The science remained always the essential part of scientist's activity. His job at the University was only concurrent. There he wrote several articles on the ancient arts, ancient history of Ukraine. His report on the reconstruction of ceramic plates from the excavations of Y. Pasternak in Krylos accidentally remained unpublished. In post-war period he published just a few articles in the paper "Stalinets" (Lviv region, Olesky district) concerning the results of his excavations on Plisnesko hill-fort in 1946–1949. Working in Lviv University he wrote not only the articles but the resumes for the student manuals of V. Ravdonikas, V. Avdeyev and A. Artsikhovskiy as well. I. Starchuk lectured a courses of "Basic Archaeology", "History of the prestratum Societies and Basic Ethnography", "History of the Ancient World", "Scythia and the North Sea colonies", "Scythia and the Greek Colonies of the North Sea region" and so on.

Alongside his University courses, I. Starchuk had his main professional job at the Lviv Section of Archaeology of the Academy of Sciences of USSR (nowadays Section of Archaeology of Ivan Krypnyakevych Institute of Ukraine Studies of National Academy of Sciences of Ukraine). He was a senior researcher at the department of Slavic and Rus' archaeology.

Thus I. Starchuk augmented firmly the historical science leaving a rich scientific legacy. His work at Lviv University in 1939–1950-s resulted in a profound educational activities, publishing and archaeological studies. Scientist's inheritance is partly lost to our times; some works remains still unpublished although they could richly benefit the historical science of Ukraine.

Key words: Ivan Starchuk, scientific endeavors, historical science, archaeology, excavations

*Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2014
Прийнята до друку 26. 05. 2014*

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 904(477.84)“638.3”

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2009 ТА 2011 РОКІВ)

Б. І. Завітій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Опубліковано антропоморфну пластику Гава-Голіградської культури, віднайдену під час досліджень на городищі Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. у 2009 та 2011 рр.

Ключові слова: Гава-Голіградська культура, городище, антропоморфна пластика, фігурка.

У червні–липні 2009 та 2011 років експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка провела археологічні дослідження на території городища ранньозалізного віку поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

Під час пошукових робіт було віднайдено значну кількість пластики. В основному це фігурки різноманітних тварин, серед яких переважають баранчики. Крім цього, знайдено й декілька зразків антропоморфної пластики. Так, під час вивчення оборонної лінії у 2009 р. в заповненні об'єкта №2 віднайдено дві жіночі фігурки:

1. Фігурка жінки з відбитою головою та правою рукою, виготовлена з добре відмудленої глиняної маси жовтуватого кольору (рис. 1, 1; фото 1). Статуетка має витягнуту тонку шию, яка переходить в ширші плечі, звужену талію і округлу нижню частину. Рука сформована за допомогою конічного наліпу, який не стикається з статуеткою. На шиї, а також на правому і лівому плечі, зображено волосся. Висота збереженої статуетки становить 5 см, ширина в районі шиї – 0,9 см, в районі рук – 2,6 см, нижньої частини – 2,5 см. Описана фігурка належить до типу так званих скрипкоподібних статуеток.

2. Верхня частина фігурки жінки (див. рис. 1, 2; фото 2) має приблизно трикутну форму. Знизу по боках вона переходить в трикутні виступи, що імітують руки, зверху – у видовжену струнку шию, яка закінчується заокругленою голівкою. Очі передано чотирма заглибленнями. На верхній частині голови, а також правому і лівому плечі зображене волосся. З шиї звисають два ряди намист, зображених за допомогою тонких заглиблень. Глиняна маса добре відмудлена. Колір лицевої поверхні жовтуватий, спина темно-сіра. Висота збереженої частини становить 5,4 см, ширина верхньої частини на рівні голови – 1,6 см, а на рівні рук – 3,6 см. Описана фігурка також належить до типу скрипкоподібних статуеток.

Крім цього, у 2011 р. під час дослідження укріпленої території у розко-

пі I на глибині 0,6 м віднайдено нижню частину фігурки жінки (див. рис. 1, 3; фото 3) округлої форми. Пояс передано за допомогою округлих заглиблень, а одяг – у вигляді вертикальних заглиблених прямих насічок. Глиняна маса добре відмулена. Колір лицевої поверхні сірий, спина темно-сірого кольору. Висота збереженої частини – 3,5 см, ширина 3,7 см. Описану фігурку, як і попередні, віднесено до типу скрипкоподібних.

Подібні фігурки знайшов Ю. Малєєв і на іншому городищі Гава-Голіградської культури – Кривче [1. С. 18; 2. С. 113–114].

Таким чином, отримана колекція антропоморфної пластики збагачує джерельну базу для вивчення світогляду та релігійних уявлень тогочасного населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Малєєв Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у 1976 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1976. – № 8241.
2. *Малєєв Ю.* Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2002. – С. 109–119.

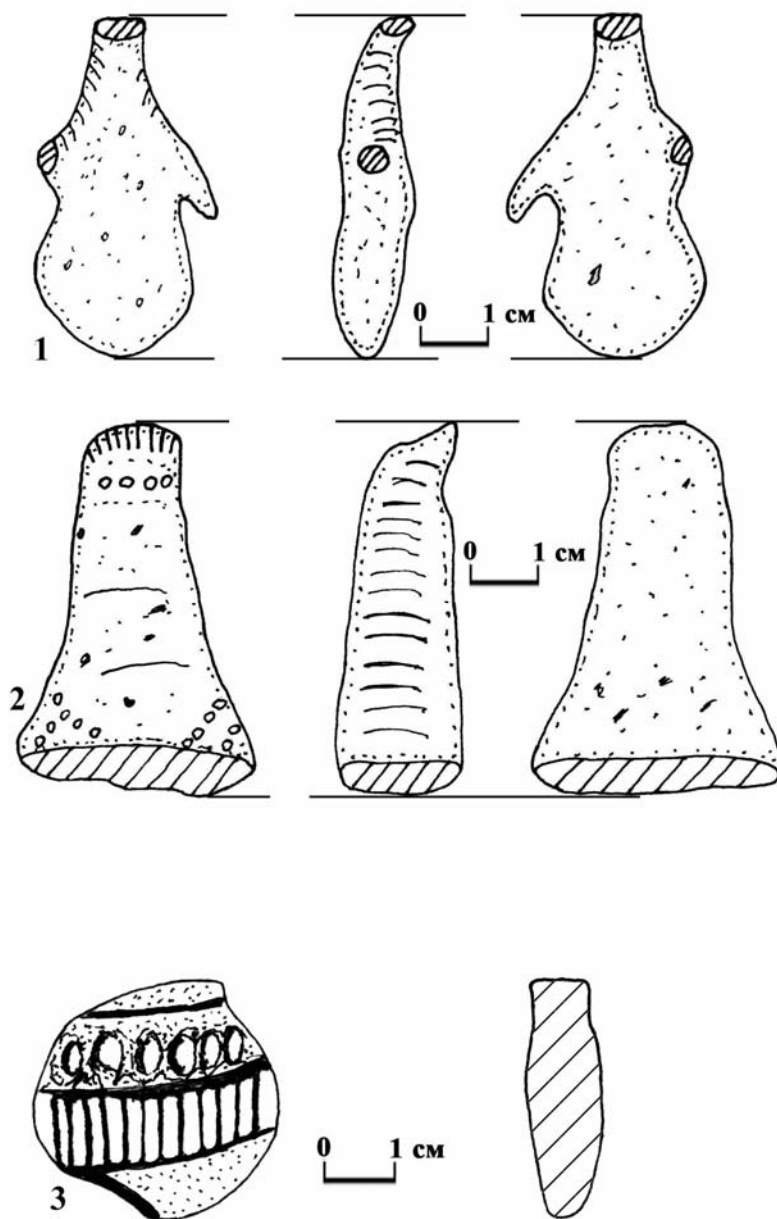

Рис. 1. Антропоморфна пластика з розкопок на городищі Лисичники.

Фото 1. Антропоморфна фігурка з відбитою головою.

Фото 2. Верхня частина антропоморфної фігурки.

Фото 3. Нижня частина антропоморфної фігурки.

**АНТРОПОМОРФНАЯ ПЛАСТИКА ИЗ ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ
(ИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ 2009 И 2011 ГГ.)**

Б. И. Завитий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

Публикується антропоморфна пластика из раскопок на городище Гава-Голиградской культуры возле с. Лисичники Залещицкого р-на Тернопольской обл.

Ключевые слова: Гава-Голиградская культура, городище, антропоморфная пластика, фигурка.

**ANTROPOMORFIC PLASTICS
OF THE LYSYCHNYKY HILLFORT
(FROM DISCOVERIES OF 2009, 2011)**

B. Zavitij

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

Some new discoveries of anthropomorphic plastics are presented as the result of the expeditions in 2009 and 2011 which were organized by the Institute of Archaeology of Ivan Franko Lviv National University on the territory the hill-fort of Gáva culture near village Lysychnyky (Ternopil region, Zalishchyky district). Three female shape figurines have been discovered during the excavations of the cultural layers in the remains of manor extension of the inner part of hill-fort. They match the violin-shaped type of prehistoric anthropomorphic plastics. The article presents detailed account on the morphology features of such plastics as well as the analysis of ceramic raw material. New collection of female shaped figurines enriches the source base for the studies of the ideology and religious beliefs of the ancient tribes of Gáva culture in Ukrainian Pre-Carpathian area.

Key words: anthropomorphic plastics, figurine, ceramics, Gáva culture, hill-fort.

Стаття надійшла до редколегії 13. 02. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904:355.421.1(477.83)“08/09”

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ №4 (ВАЛУ №5)
ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
У 2008–2009 рр.**

М. А. Филипчук, А. М. Филипчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,

e-mail: archeofilip@ukr.net, archandrij@ukr.net

Висвітлено основні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Пліснеського археологічного комплексу протягом 2008–2009 рр. Охарактеризовано виявлені деструкції оборонних споруд, час їхнього функціонування та динаміку розвитку.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, вал №5, лінія захисту №4, рів, вал, слов'янський період.

Пліснеське городище (рис. 1) IX–X ст. – одне з найбільш яскравих та добре збережених укріплених поселень райковецької культури українського Прикарпаття. Його унікальність полягає, перш за все, у значній кількості оборонних ліній, які обмежують величезну площу верхнього і нижнього плато укріпленої території, що наприкінці X ст. становила близько 450 га. Це у 45 разів більше, аніж укріплена площа Києва за князювання Володимира Святославовича(!). Своїми “габаритними” параметрами Пліснеськ кінця X ст. поступався хіба що синхронному Галичу.

У витоках такої великої укріпленої площі лежить загальна модель городища. Завдяки планомірним дослідженням останніх 20 років вдалося висунути та підтвердити полісну структуру Пліснеська протягом слов'янського періоду його існування [3. С. 23; 8. С. 5–7; 13. С. 210, 212; 14]. Звісно ж, полісна модель цього та інших укріплених поселень розвивалася у динаміці. Це, своєю чергою, означає, що не усі лінії захисту виникли й функціонували одночасно. Відтворити послідовність функціонування, еволюцію, заміну тих чи інших оборонних рубежів – вкрай складне завдання. Для його вирішення знадобиться далеко не один сезон польових робіт, багаторічне осмислення відкритих комплексів, а також постійне удосконалення методики наукового, в т.ч. польового, пошуку. Яскравим тому прикладом є вивчення одного з найбільш потужних оборонних рубежів верхнього плато Пліснеського городища – *лінії захисту №4*, або *валу №5*. Попри те, що величезний насип землі, на схилі якого іноді візуально простежувалися скупчення каменів середніх розмірів, неодноразово впадав у поле зору багатьох археологів, до останніх років він жодного разу так і не став предметом польових студій. Вперше розкопки цього валу з внутрішньої, у сторону обмеженої площадки сторони, розпочав М. Филипчук у 2007 р. [4. С. 226; 5. С. 138–141; 6. С. 17–22]. Отримані тоді відомості не дали змоги скласти належне уявлення про конструкції та час

функціонування укріплення. Не останню роль при цьому відіграла траншейна методика розкопок. Удосконаливши теоретичну й методичну сторони робіт, поблизу розкопу III 2007 р. в сезонах 2008 та 2009 рр. було закладено ще два розкопи, які охопили значну площу внутрішньої та напільної сторін насипу валу й прилеглого рову, поблизу ймовірного в'їзду на городище [7. С. 5–13; 9]*. Чергові роботи на валі №5 вдалося провести у 2012 р. [10. С. 186; 11; 12. С. 110–120]. Тоді вивчалася та частина оборонного рубежу, яка “заходила” у західний край верхнього плато городища (див. рис. 1). Отримані матеріали дозволили скласти тепер вже досить належне уявлення про структуру та місце оборонної лінії у системі захисту слов'янського Плісеська.

В той же час, мусимо зазначити, що будь-які судження з приводу цих питань повинні опиратися на повноцінну джерельну базу. На жаль, сьогодні опублікованими є лише матеріалами з розкопок 2007 та 2012 рр. Матеріали польових робіт 2008 та 2009 рр. до сих пір не були повноцінно введені в науковий обіг [1; 2; 4]. виправленням цієї ситуації є нинішня їхня публікація.

Дослідження 2008 р. мали на меті конкретизувати відомості, отримані в сезоні 2007 р. Для цього, поряд із розкопом III 2007 р., на внутрішній стороні насипу валу №5, було закладено розкоп I загальною площею 98 м² (15×6 м, а також прирізка 4×2 м). Між розкопами 2007 та 2008 рр. залишено контрольний профіль шириною 0,4 м. Нумерація квадратів, відкритої у 2008 р. площі, проходила з півдня на північ, тобто від підніжжя до вершини насипу валу. Після зняття дернового і гумусово-акумулятивного горизонтів та по проведенні декількох зачисток, вже на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні на відкритій площі окреслилися дві жовто-палеві смуги із перевідкладених лесових ґрунтів, між якими знаходилися прошарки чорних гумусних суглинків. Як жовто-палеві, так і чорні гумусні смуги знаходилися перпендикулярно до гребеня валу (фото 1). У верхніх шарах чорних гумусних суглинків вдалося віднайти уламки вінець та боковин кружальних кухонних горщиків кінця XI – першої половини XII ст., які потрапили сюди внаслідок глибокої оранки, що на цій частині городища проводилася аж до 1965 р.

Застосовуючи мікстратиграфічну методику зняття і фіксації культурних нашарувань, нам пощастило виокремити перші (хронологічно найбільш пізні) конструктивні елементи досліджуваного валу. Звернувшись до робіт 2007 р., ми побачили загальну схожість жовто-палевих смуг у розкопі I 2008 р., до жовто-палевої полоси, що простягалася у східній стінці розкопу попереднього сезону. Оскільки внутрішня конструкція останньої станом на початки дослідження у 2008 р. вже була відома, стало зрозумілим, що такі жовто-палеві смуги – це не випадковість, а рештки певного конструктивного

---

* Дослідження 2008–2009 рр. проводилися під керівництвом директора ІА ЛНУ ім. Івана Франка *М. Филипчука* (начальник Плісеської археологічної експедиції), за участю *А. Филипчука* (керівник розкопів I 2008 р. та I 2009 р.), *Б. Завітія*, *В. Шелена*, *Г. Соловій*, *Б. Гринюки*, *О. Благої*, *Р. Штокайла*, *А. Олійника*, *С. Попроцького* та ін.

елементу оборонної лінії, що “проступає” з певною періодичністю (фото 2, 3). Всього протягом 2007–2009 рр. вдалося виявити деструкції чотирьох таких конструкцій (нумерація йде зі сходу на захід), які отримали назву “підірних стін”. Простір між виявленими у 2008 р. вище згаданими рештками віднесено до двох об’єктів № 1 та №2 (або споруди №1 та №2), (рис. 2, 4).

Об’єкт №1 (споруда №1), (див. рис. 2, 4; фото 2). Хоча верхні контури споруди вдалося злокалізувати у кв. А'1–А'6 ще на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, проте обриси першої світло-жовтої полоси набули чітких форм та параметрів лише з глибини 0,55–0,60 м. Заповнення об’єкта представлене чорними гумусними суглинками. Воно доволі монотонне у всіх досліджених квадратах, проте його потужність та характер насичення рухомим матеріалом у різних частинах об’єкта – неоднакові. Зокрема, у кв. А'2–А'4, на глибині 1,0–1,2 м від рівня сучасної поверхні зберігся завал великого каміння, східну частину якого виявлено в розкопі ІІІ 2007 р. [6. С. 18, 77, фото 25]. Каміння не складало якоїсь конструкції. Воно знаходилося на прошарку лесово-глейових ґрунтів, які потрапили в котлован заповнення досліджуваної споруди з першої світло-жовтої полоси.

Долівку споруди №1 вдалося простежити на глибині 2,30–2,65 м від абсолютного рівня (проведений по гребені валу) та 0,5–2,3 м від рівня сучасної поверхні внутрішнього схилу насипу. Вона була виражена вугільно-зольним прошарком, що покривав добре утрамбовану поверхню. Західна стіна споруди межувала з другою підірною стіною валу, облицьованою дерев’яними плахами.

Враховуючи дані, отримані нами в розкопі ІІІ 2007 р., можна стверджувати, що ширина досліджуваного об’єкта (в межах внутрішнього підніжжя валу) становила 1,35–1,40 м. На жаль, судити про точну довжину споруди вкрай важко, адже у кв. А'1–А'2 вона виявилася “перерізаною” земляним котлованом заглибленого житла, західну частину якого вдалося відкрити у 2008 р. Збережена довжина об’єкта №1 сягала 7,2 м. Отже, маючи прямокутну форму, локалізуючись між першою та другою “підірними стінами” (лесово-глеєвими насипами у дерев’яних руштах), перпендикулярно до гребеня валу №5, описана споруда виступала конструктивним елементом оборонної лінії.

У заповненні, поряд із масивним камінням та на долівці об’єкта пощастило відшукати нечисленні уламки та фрагменти вінець і боковин кружальних кухонних горщиків кінця Х ст.

Як було згадано вище, у кв. А'1–А'2 вдалося завершити дослідження нижньої частини заглибленого житла №1 (об’єкт №4, 2007 р.) [6. С. 20–21], верхні абриси якого виявлено в підніжжі земляного насипу (“підірної стіни” валу) на глибині 0,4–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Глибина земляного котловану житлової споруди становила 0,9 м стосовно тогочасної поверхні. Довжина дослідженої західної стіни складала 3,2 м. Враховуючи дані з розкопок 2007 р., можна констатувати, що ця споруда мала квадратну форму. На її долівці по кутах, на відстані 0,08–0,20 м від стін земляного котловану простежувалися чіткі сліди стовпових ямок (діаметром 0,15 м). Окрім них, виявлено сліди ще 36 ямок від внутрішнього планування будівлі.

Віднайдений на долівці житла керамічний матеріал загалом не відрізнявся від того, який було зафіксовано у сезоні попереднього року. Нагадаємо, що на основі рухомих артефактів з долівки та печі об'єкта №4, час його функціонування було визначено першою половиною XI ст. [6. С. 21] Цікавими у цьому плані видаються й стратиграфічні спостереження, які свідчать, що північна, північно-західна та західна стіни земляного котловану житла “перерізають” вже нефункціонуючий об'єкт №1 та першу підпірну стіну валу.

У межах гребеня валу (кв. А'5) виявлено залишки нижньої частини північної стінки споруди №1 у вигляді вертикального підвищення, висотою 0,6 м, покритого струхлявленими плахами. З цієї відмітки напрям західної стіни споруди дещо змінюється в сторону заходу. Тут треба зауважити, що це підвищення конструктивно пов'язане із першою та другою “підпірними стінами”. Більше того, як виявилось, горизонтальні колоди таких “стіл” поєднані з облицюванням споруди №1 в одну суцільну конструкцію, яка на рівні верхньої межі перших (практично на гребені валу), трансформувалася в нижні вінця внутрішньої стіни заборол. Від цієї стіни збереглися залишки “канави” (шириною 0,35 м і глибиною 0,15 м), що була заповнена вугіллям та золою.

На вершині другої підпірної стіни збереглися масивні камені приблизними параметрами 0,7×0,4×0,2 м. Вірогідно, це рештки підоснови будівлі оборонного призначення, яка конструктивно, разом із заборолами складала один комплекс (фото 3, 5). У кв. А'6 від заборол, на зовнішньому схилі валу, залишилися сліди ще двох, паралельних до охарактеризованої вище “стіл”, також у вигляді канавок. Загальна ширина цієї наземної дерев'яної конструкції складала 2,0–2,2 м. Заповнення споруди №1 в східній частині кв. А'6 швидше за все презентує залишки бійниці, південна межа якої співпадає з вертикальним підвищенням у кв. А'5.

Зважаючи на вище викладене, об'єкт №1 (споруду №1) слід інтерпретувати, як певний синхронний комплекс оборонного призначення (бойова камера (*прохід*) + бійниця + сегмент заборол). Опираючись на рухомий матеріал та стратиграфічні спостереження, можна ґрунтовно стверджувати, що досліджуваний об'єкт припинив своє функціонування приблизно в кінці X ст.

Об'єкт №2 (споруду №2), (див. рис. 2, 4; фото 2) вдалося злокалізувати у кв. Б'2–Б'6, В'2–В'6, починаючи з глибини 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні, тобто від відмітки верхнього рівня гребеня другої та третьої “підпірних стіл” валу №5. Дана споруда, як і об'єкт №1, розташована між двома такими “стінами”, в даному випадку, між другою та третьою. Загалом, параметри та конструкція об'єкта не відрізнялися від свого попередника, тому звернемо увагу лише на певні її особливості.

Заповнення об'єкта №2 було представлене чорними гумусними суглинками: в підніжжі валу (кв. Б'2, В'2) його потужність сягала 0,5 м, а поблизу вершини зростала до 2,3 м. Привертає увагу нижній прошарок заповнення. Це увігнута за формою верства лесово-глейового походження. Сформувалася вона в результаті “зсунення будівельного матеріалу” з другої та третьої підпірної стіл. Саме тому, потужність даного горизонту заповнення об'єкта №1

ближче до гребеня валу була більшою, ніж у підніжжі насипу, де висота “підпірних стін” є суттєво меншою. Розміри нижньої частини описуваної споруди склали 7,4×1,3–1,4 м. Долівка знаходилася на глибині 2,30–2,65 м від абсолютного рівня. Вона була дещо нахилена в південному напрямі. Бокові (західна та східна) стіни межували з підпірними стінами валу, що облицьовувалися дерев’яними плахами.

У кв. Б'5–В'5 вдалося прослідкувати певні конструктивні особливості нижньої частини північної стіни споруди №2. У цьому місці вона підносилася на висоту 0,6 м. Далі, у північному напрямку об’єкт переходив у бійницю (кв. Б'5–Б'6; В'5–В'6). Остання мала форму рівнобедреної трапеції параметрами 1,3–1,4×2,7×1,9×2,7 м. Її бокові стіни виявилися облицьованими дерев’яними плахами, від яких збереглися струхлявілі сліди. Бойова камера та бійниця конструктивно пов’язувалися із другою та третьою “підпірними стінами”. Горизонтальні колоди останніх поєднувалися з облицьованням споруди №2 в одну суцільну конструкцію, яка на рівні гребеня валу, знову ж таки, трансформувалася в нижні вінця внутрішньої стіни заборол. На третій “підпірній стіні” також збереглися залишки “канави” (шириною 0,35 м і глибиною 0,15 м). Вона була заповнена вугіллям та золою. У кв. Г'6, на зовнішньому схилі валу, від заборол залишилися сліди ще двох, паралельних до охарактеризованої вище, стін (також у вигляді “канавок”). Загальна ширина цієї наземної дерев’яної конструкції складала 2,0–2,2 м. Як бачимо, аналогічно до споруди №1, споруда №2 – це не що інше як синхронний комплекс будівель оборонного призначення (бойова камера (*прохід*) + бійниця + сегмент заборол). Як і у попередньому випадку, припинення функціонування споруди припадає на кінець Х ст. На це вказують стратиграфічні спостереження, а також рухомий керамічний матеріал кінця Х ст., що траплявся в заповненні та на долівці об’єкта.

Ще раз наголосимо також на тому факті, що структура та конструктивні особливості другої і третьої “підпірних стін” валу за всіма даними є аналогічні до тих, які характерні для першого такого об’єкта, виявленого у розкопці 2007 р. [6. С. 18–19. Рис. 5]. Разом з тим, детальні спостереження під час робіт 2008 р. дозволяють дещо розширити наші уявлення про будову таких конструкцій. Так, по-перше, їхня довжина (відстань від підніжжя до внутрішньої стіни заборол складає 7,4–7,6 м) є практично однаковою з довжиною бойових камер (проходів); мається на увазі протяжність нижньої частини споруд №1–2. Ширина підпірних стін складає 2,7–2,8 м. По-друге, вони мають однаковий нахил поверхні (12–13°), на якій в утрамбованих перевідкладених лесових ґрунтах збереглося по вісім–дев’ять “сходинок”. По-третє, “підпірні стіни” збудовані за однаковим принципом та технологією. По-четверте, усі вони споруджені на місці знівельованого насипу валу з наземними прибудовами ранішого часу. До речі, рештки хронологічно ранішої прибудови було зафіксовано у 2007 р. [6. С. 19–20. Рис. 5] і продовжено вивчати у 2008 р. Зокрема, у розглядуваному сезоні (2008 р.), його залишки вдалося виявити під основою об’єкта №2, на глибині 1,5–2,4 м від рівня сучасної поверхні (фото 9). Він представлений лінзоподібними в січenni насипами перевідкладених лесів та

опідзолів, що перекривали природне поширення опідзолених ґрунтів. Аналогічні рештки раннього валу відкрито в кв. А'2–А'4 під час робіт 2007 р. До того ж тут віднайдено синхронну наземну прибудову, розміром 4×4 м. У зазначеній будівлі вдалося відшукати декілька фрагментів ранньокружальних та кружальних кухонних горщиків, які слід віднести до рубежу IX/X або початків X ст. Цим часом можна продатувати нижній вал та наземну прибудову до нього.

У південній частині розкопу (кв. А'2–А'1, Б'2–Б'1) на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні (3,4–3,5 м від абсолютного рівня) відкрито залишки наземної житлової споруди №3 (*об'єкт №3*), (див. рис. 2, 4). Її приблизні розміри (2,3×2,4 м) встановлено за конфігурацією поширення темного гумусного ґрунту (насиченого глиняною вимазкою, вугіллям та золою) на тлі сірих суглинків. Кутами споруда орієнтована за сторонами світу. Земляна долівка збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусних суглинків, вкритих вугіллям та золою, товщиною до 0,5–1,0 см. У південній її частині, на рівні долівки, знаходився завал каміння середніх розмірів. Опалювальний пристрій будівлі представлений нижньою частиною купольної печі. Товщина стінок останньої сягала 0,10–0,15 м. В заповненні (товщиною 0,15–0,20 м) даного об'єкта та в завалі печі віднайдено боковини й денця кухонного керамічного посуду середини – другої половини XII ст. Зазначеній даті аж ніяк не суперечить стратиграфія місцезнаходження об'єкта: його абриси виокремлювалися у прошарку ґрунту, що був намитий з валу (тобто він є найпізнішим серед подібних йому в цьому розкопі). Зважаючи на зазначене, наземну споруду №3 треба віднести до другої половини (кінця) XII – першої третини XIII ст.

У південно-західному куті розкопу, на глибині 0,90–0,95 м від сучасної поверхні (3,45 м від абсолютного рівня) на межі поширення опідзолених суглинків виявлено заповнення частини заглибленого *об'єкта №4* (*споруди №4*) прямокутної форми (див. рис. 2, 4). Воно представлене змішаними лесовими та опідзоленими суглинками з вкрапленнями глиняної вимазки. У північно-східному куті віднайдено уламок боковин ранньокружального горщика, який попередньо можна віднести до IX ст.

Таким чином, відомості, отримані у сезоні 2008 р. дозволили скласти попереднє уявлення про конструкцію та час функціонування оборонних споруд, що локалізувалися на внутрішньому схилі валу №5. Підтвердити попередні висновки з приводу цих питань, а також дослідити напільну сторону валу, ще раз повернувшись до більш обширного вивчення ділянок його гребеня, вдалося у **сезоні 2009 р.** Для цього, поряд із західною та північною стінкою розкопу I 2008 р. було закладено черговий розкоп (I) (див. рис. 2, 4). Між відкритою у 2008 і 2009 рр. площею залишено контрольний профіль шириною 0,4 м. Площа розкопу I становила 133 м². Нумерація квадратів проходила з півдня на північ, тобто від підніжжя до вершини насипу, далі – вздовж експозиції зовнішнього схилу валу через рів – у напрямку напільної (північної) сторони.

Опісля зняття дернового шару та гумусово-аккумулятивного горизонту на відкритій площі почала проявлятися аналогічна картина, що й у сезоні 2008 р.

Вже з глибини 0,4 м від рівня сучасної поверхні помалу окреслювалися обриси двох світло-жовтих смуг та полоси чорних суглинків між ними.

Найбільш виразну таку полосу, що розташовувалася ближче до східної стінки розкопу (це західна частина третьої “підпірної стіни”, виявлена 2008 р.), віднесено до об’єкта №1*. Між третьою та четвертою “підпірними стінами”, ближче до гребеня валу локалізувався об’єкт №2 (бійниця). Бойову камеру (прохід) між ними визначено, як об’єкт №3. Крім того, на вершині валу, поверх об’єкта №1, виявлено велике масивне каміння, верх якого проступав майже на рівень сучасної поверхні.

Об’єкт №1 (третя “підпірна стіна”) пощастило “вловити” у кв. Г’2–Г’6. Він репрезентований залишками руштової кліті, викладеної з трухлявих та обвуглених колод (див. рис. 2, 4), яка була заповнена утрамбованими лесовими та глеєвими ґрунтами.

Північна сторона досліджуваного об’єкта доходила до кам’яної стіни, спорудженої дещо нижче гребеня збереженого насипу валу, на його зовнішньому схилі. Рештки цих конструкцій (довжиною 7,6 м), у вигляді струхлявілих колод, діаметром 0,15 м зафіксовано на глибині 1,3–1,7 м від рівня сучасної поверхні. Із західної сторони, в межах стику з об’єктом №3, руштова кліть обмежувалася струхлявілими колодами довжиною 5,15 м та діаметром 0,2 м, а на межі з об’єктом №2 – аналогічними залишками дерев’яних конструкцій на віддаль довжини бійниці, тобто на 2,6 м. Треба відразу ж зазначити, що стратиграфічні та планіграфічні дані однозначно вказують, що ці споруди не лише синхронні, але й виступають як частини одного оборонного комплексу.

До речі, дана “підпірна стіна” має похилу (в напрямку півдня), добре сплановану поверхню. Останній притаманні лінзоподібні в січенні, виступи, – своєрідні східці до розташованих вище об’єктів. На вершині третьої “підпірної стіни” збереглися масивні камені (0,7×0,4×0,2 м) – вірогідно рештки підоснови будівлі оборонного призначення, яка конструктивно, разом із заборолами, складала один комплекс. Горизонтальні колоди “підпірних стін” поєднані з облицюванням об’єкта №3 в одну суцільну конструкцію, яка на рівні гребеня валу трансформувалася в нижні вінця внутрішньої стіни заборол. Від них збереглися залишки “каналів” (шириною 0,35 м і глибиною 0,15 м), що була заповнена вугіллям та золою. У кв. Г’6, на зовнішньому схилі валу, від заборол залишилися сліди ще двох, паралельних до охарактеризованої вище, стін, також у вигляді “каналів”. Загальна ширина цієї наземної дерев’яної конструкції складала 2,0–2,2 м.

Згідно стратиграфічних спостережень, досліджувану споруду (об’єкт №1) слід визнати синхронною з об’єктами №2 (бійницею) та №3 (бойовою камерою-проходом) і віднести час припинення його функціонування до кінця X ст.

Як було зазначено вище, аналогічні залишки східної частини четвертої “підпірної стіни” виявлено у західній частині розкопу, в кв. Д’2–Д’6. У кв. Д’4–

---

* Деструкції останньої, четвертої “підпірної стіни”, в окремий об’єкт виділено не було. По суті, її рештки проступали лише безпосередньо у західній стінці розкопу.

Д'5 її перекидали рештки, підквадратної в плані ями невідомого призначення (*об'єкт №1а*). У заповненні споруди, репрезентованому сірими гумусними ґрунтами, вдалося віднайти нечисленні фрагменти ранньокружального та кружального посуду IX–X ст.

Об'єкт №2 (третя бійниця), (див. рис. 2, 4; фото 4) локалізований у кв. Д'5–Д'6, Г'5–Г'6. Заповнення споруди, скоріш за все одноактною дії, фіксувалося вже з глибини 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні. Воно представлене чорними гумусними суглинками. Форма об'єкта має вигляд рівнобедреної трапеції, розміром 1,7×3,1×2,2×3,1 м. Зі сходу та заходу він обмежований третьою та четвертою “підпірними стінами”, з півдня до нього прилягає передня стіна бойової камери (*об'єкт №3*), а з півночі – (за даними повторного вивчення другої бійниці у кв. Б'7–В'7) він примикає до кам'яної крепіди–стіни (*об'єкт №4*). Максимальна глибина об'єкта №2 в межах гребеня земляного насипу складає 1,8 м від рівня сучасної поверхні. Дно бійниці має рівну поверхню, яка дещо нахилена у сторону півночі, в бік напільної сторони. У нижній частині заповнення об'єкта траплялися поодинокі камені, а ближче до долівки – нечисленні уламки та фрагменти вінець і боковин кружальних кухонних горщиків кінця IX–X ст. Час припинення функціонування досліджуваної споруди, як і було зазначено вище, віднесено до кінця X ст., синхронно до об'єктів №1 та №3.

Об'єкт №3 (третя бойова камера) зафіксовано у кв. Д'2–Д'5 (див. рис. 2, 4, 5; фото 4). У плані він має прямокутну форму, параметрами 1,55–1,65×7,00–7,10 м. Довшою стороною бойова камера спрямовувалася перпендикулярно до гребеня валу, де на глибині 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні переходила у бійницю (*об'єкт №2*). Долівка об'єкта №3 знаходилася на глибині 2,45–2,65 м від абсолютного рівня, проведеного по гребені валу, та на глибині 0,5–2,3 м відносно рівня сучасної поверхні внутрішнього схилу валу №5. Вона репрезентована вугільно-зольним прошарком, що покривав добре утрамбовану поверхню. Західна стіна споруди межувала із четвертою а східна – із третьою “підпірними стінами”. Дерев'яне “обшиття” останніх (у вигляді струхлявілих горизонтальних плах) слугувало водночас “обшиттям” внутрішнього простору досліджуваної споруди.

У заповненні об'єкта №3, на його долівці та між поодиноким камінням, що впало з вершини третьої “підпірної стіни” (кв. Д'5) вдалося віднайти нечисленні уламки і фрагменти вінець та боковин кружальних кухонних горщиків кінця X ст. Цим же часом й визначено кінцеву дату припинення функціонування споруди.

Об'єкт №4 (див. рис. 2, 6; фото 6, 7) репрезентований залишками кам'яної крепіди–стіни. Її залишки виявлено після перевідкриття другої бійниці, що досліджувалася нами у 2008 р., коли в сезоні 2009 р. було вирішено продовжувати розкопки валу вздовж експозиції зовнішнього його схилу. Кам'яна кладка (шириною основи 0,8–0,9 м та збереженою висотою 0,65–1,35 м) проходила паралельно до гребеня земляного насипу валу, обмежуючи з північної (напільної) сторони викінчення підпірних стін та бійниць. Органічно

поєднуючись з бійницею крепіда навіть заходила у її “створ” на віддаль до 0,1 м і при цьому не піднімалася вище долівки. Водночас, висота кам'яної крепіди між бійницями є дещо вищою. Зазначене тут дозволяє в черговий раз не сумніватися у питанні синхронності усіх об'єктів (№1, №2, №3 та №4), що склали єдиний оборонний комплекс.

Кам'яна крепіда-стіна органічно пов'язувалася із кам'яним облицюванням зовнішнього схилу валу №5. Останнє виконане плескати́м камінням середніх та великих розмірів. Воно рівномірно покривало не лише зовнішні схили земляного насипу, але й південні стінки рову. Кам'яна кладка діставалася дна рову (*об'єкта №4а*), і навіть, частково “піднімалася” на схил його протилежної стінки (див. рис. 2, 6; фото 8). Глибина рову сягала 3,2 м від рівня сучасної поверхні. Сумарний перепад висоти від рівня сучасного гребеня валу до тогочасного дна рову за нашими підрахунками складав 8,0–8,1 м.

Заповнення об'єкта формувалося поступово. Так, стратиграфічні спостереження дають змогу виокремити сім нашарувань, почергово представлених чорними, темно-сірими, сірими та світло-сірими (здебільшого мулистими) ґрунтами. Речовий матеріал, віднайдений у заповненні об'єкта репрезентований кістками тварин, великою кількістю металевих шлаків та окремими знахідками кераміки, що зустрічалися лише у двох найнижчих шарах, або безпосередньо на кам'яній вимостці. З дна рову походять також кості тварин та малочисленні фрагменти кружального посуду кінця Х ст. Цікавим видається той факт, що у шостому та сьомому шарах заповнення рову серед віднаних артефактів домінували залізні шлаки. Лише незначну кількість склали знахідки керамічного матеріалу першої половини XI ст. Не має жодних сумнівів у тому, що досліджувана споруда є синхронною з об'єктами №1, №2, №3 та №4.

Окрім вивчення конструкції валу №5, з метою встановлення характеру забудови площадки, що прилягала до напільної сторони оборонної лінії, було закладено додаткову прирізку в північній частині розкопу (1×40 м). В цьому місці верхня частина культурного шару до глибини 0,25 м виявилася перевідкладеною, оскільки до 1965 р. тут постійно проводилася оранка. Зараз на цій площі поширюються темно-сірі гумусні суглинки, в яких зрідка трапляються уламки кружальної кераміки, фрагменти кісток, каміння, глиняна вимазка, а іноді й шлаки.

У результаті пошукувань пощастило виявити шість об'єктів (№№5–10), (рис. 3). Прикметно, що культурні нашарування в цій частині розкопу малопотужні і до того ж неоднакові: в місцях локалізації об'єктів вони сягають 0,20–0,35 м, а за їхніми межами – 0,05–0,07 м. Відмінність між ними спостерігається не лише у їхніх параметрах, але й в характері решток та рухомого матеріалу. Всі об'єкти зафіксовано практично на одній глибині, що разом із достовірним рухом матеріалу може вказувати на хронологічний діапазон їхньої асинхронності в рамках одного століття. Жодного випадку перекриття одних об'єктів іншими у прирізці зафіксовано не було. У зв'язку із зазначеним, відбір рухомого матеріалу здійснювався як із їхнього заповнення, так і

безпосередньо “in situ” (з долівок споруд, череней опалювальних пристроїв, днищ ям тощо). Нижче наводимо короткий опис виявлених споруд.

Об'єкт №5 (наземна споруда) віднайдено у кв. Б'20–Б'22 на глибині 0,25–0,30 м від рівня сучасної поверхні. Його залишки представлені двома пасмами глиняної, неперепаленої, вимазки (шириною 0,50–0,85 м і товщиною до 0,15 м), ямою та стовповою ямкою. Цілком можливо, що зазначені пасма витворювали прямокутні абриси будівлі. Її заповнення складалося з малопотужного (товщиною до 0,15 м) прошарку темно-сірих гумусних суглинків, насичених окремими вкрапленнями вимазки, вугілля, уламків шлаків та уламків і фрагментів кружального керамічного посуду. Долівка будівлі знаходилася на глибині 0,45–0,50 м від рівня сучасної поверхні. Рівень тогочасної поверхні та глибина котловану дозволяє віднести цей об'єкт до наземного типу. Західна та східна частини споруди в межі розкопу не потрапили. Досліджені стіни неглибокого коловану сягали 1,30–?×1,35–? м. Швидше за все, споруда була зрубною, оскільки будь-якої системи слідів стовпових ямок вздовж стін котловану не виявлено. Земляна долівка виявилася нерівною. Вона збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусних суглинків, вкритих вугіллям та золою, товщиною до 0,5–1 см. У північно-західній частині об'єкта знаходилася неглибока яма дещо трикутної форми, параметрами 1,1×0,7–? м. У заповненні котловану споруди віднайдено уламки та фрагменти різночасового кухонного керамічного посуду (передусім вінця, боковини та денця кружальних горщиків), який віднесено до кінця XI – початку XII ст. Як бачимо, на підставі рухомого матеріалу, отриманого із заповнення споруди, час її функціонування попередньо слід встановити зазначеними рамками.

Об'єкт №6 пощастило віднайти зовсім поруч, за 0,7 м на північ від об'єкта №5, (кв. Б'22–Б'24) практично відразу ж під орним шаром, на глибині 0,30–0,35 м від рівня сучасної поверхні. Подібно до попереднього, його залишки представлені пасмами глиняної, неперепаленої, вимазки (шириною 0,70–1,45 м і товщиною до 0,15 м) та черенем. Заповнення будівлі складалося з прошарку чорного гумусного ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, поодинокого дрібного каміння та фрагментів керамічного посуду XI – початку XII ст. Долівка об'єкта знаходилася на глибині 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні. Вона збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусних суглинків, вкритих вугіллям та золою на товщину до 1,5–2,0 см. У північно-західній частині споруди, на підвищенні (до 0,2 м від рівня долівки) виявлено залишки череня печі, розміром 0,6×0,5–? м.

Об'єкт №7 зафіксовано у кв. Б'25–Б'26 на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Його заповнення (товщиною 0,1 м) було виражено прошарком темно-сірого гумусного ґрунту з включеннями глиняної вимазки, попелу, вугілля, каміння та фрагментів керамічного посуду. Зважаючи на глибину котловану досліджуваного об'єкта стосовно рівня денної поверхні, його потрібно віднести до наземного типу. Західна та східна частина споруди опинилися за межами розкопу. Водночас, конфігурація та параметри збережених залишків дозволяють встановити поперечний розмір об'єкта, що сягав 2,2 м.

Швидше за все, споруда була зрубною, оскільки будь-яких слідів стовпових ямок вздовж збережених стін неглибокого котловану не виявлено. Земляна долівка збереглася у вигляді утрамбованого прошарку чорних гумусних суглинків, вкритих вугіллям та золою на товщину до 0,5–1,0 см. У північно-східній частині об'єкта знаходився опалювальний пристрій, представлений черенем (розм. 0,4×0,6×?), передпечною ямою (параметрами 0,9×0,7 м та глибиною 0,15 м від рівня долівки), яка органічно поєднувалася з першим. У центрі споруди збереглися сліди стовпової ямки.

У заповненні неглибокого котловану споруди віднайдено фрагменти кружального посуду: верхні частини, боковини та денця кухонних горщиків і верхню частину кружальної миски. Попередньо такі матеріали слід віднести до X ст. Проте, у заповненні об'єкта відшукано також і кераміку XI ст. На долівці та черені споруди пощастило виявити незначну кількість уламків кухонних горщиків кінця XI – початку XII ст. Цим же часом визначено хронологію самої будівлі.

Об'єкт №8 (яма) знаходився у кв. Б'26. Його верхні абриси округлої форми виявлено вже на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні, на рівні верстви опідзолених суглинків. Заповнення самої ями виражене чорними гумусними суглинками. Її похилі стінки плавно переходили у горизонтальне дно. Глибина об'єкта від рівня сучасної поверхні складала 0,65 м, а стосовно абсолютного рівня – 1,25 м. У верхній та нижній частинах заповнення ями виявлено кістки тварин, вугілля та фрагменти глиняної вимазки. Жодних датуючих матеріалів відшукано не було. Проте, згідно стратиграфічних спостережень, досліджуваний об'єкт функціонував в той же час, що й *об'єкт №7*.

За 0,4 м на північ від об'єкта №6, (кв. Б'27–Б'28) на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки *об'єкта №9*. Він репрезентований незначним заглибленням відносно рівня тогочасної поверхні та овалоподібною ямою (мінімальним діаметром 1,1 м та глибиною 0,3 м від рівня сучасної поверхні й 1,25 м від абсолютного рівня). Долівка споруди знаходилася на глибині 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні. Вона збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та золою, товщиною до 1,5–2,0 см. Заповнення об'єкта складалося з прошарку чорного гумусного ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, кусків залізного шлаку, поодинокого дрібного каміння та фрагментів керамічного посуду XI – початку XII ст. Наведені дані дозволяють визначити час функціонування досліджуваної наземної споруди зазначеними хронологічними рамками.

Об'єкт №10 зафіксовано у кв. Б'28–Б'29. Його залишки представлені пасмами глиняної неперепаленої вимазки (шириною 0,35–0,45 м і товщиною до 0,1 м), які паралельно простягалися з південного сходу на північний захід. Внутрішня віддаль між ними складала 1,8 м, а зовнішня – 2,65 м. Можливо, це рештки двох стін наземної будівлі. Її заповнення складалося з прошарку чорного гумусного ґрунту з включеннями глиняної вимазки, попелу, вугілля, поодинокого дрібного каміння та фрагментів керамічного посуду. Долівка знаходилася на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Вона була вкрита вугіллям та золою. Вздовж ймовірної північної стіни на рівні долівки відкрито

дві овалоподібні ями господарського призначення. Яма, що знаходилася біля західної стінки траншеї (мінімальним діаметром 0,8, глибиною 0,2 м від рівня виявлення та 1,4 м від абсолютного рівня), характеризується похилими стінками. У її центральній частині знаходилася стовпова ямка. Поруч з нею, за 0,35 м в сторону сходу, виявлено ще одну невеличку овалоподібну яму (максимальним діаметром 0,9 м та глибиною 0,1 м від рівня виявлення). У заповненні котловану об'єкта віднайдено кості тварин, уламки та фрагменти кухонного керамічного посуду XI – початку XII ст.

Як бачимо, характер об'єктів наземного типу та ями незначних розмірів господарського призначення, що здебільшого знаходилися в їхніх межах, а також рухомий матеріал із заповнення, черенів вогнищ і долівок досліджуваних у прирізці споруд, дає підстави попередньо стверджувати, що у північній частині розкопу нами виявлено залишки виробничого осередку XI – початку XII ст. Подальші дослідження дозволять конкретизувати дане питання.

Коротко сумуючи головні підсумки робіт 2008–2009 рр., відзначимо наступне. У результаті досліджень валу №5 (лінії захисту №4), вдалося ґрунтовно ствердити два періоди функціонування даного укріплення (таке припущення в дещо іншій формі було висунуто ще за матеріалами польових студій 2007 р.). Перший період репрезентований примітивними дерев'яно-земляними конструкціями: земляним насипом та прибудовою до нього. Час припинення функціонування таких споруд припав на рубіж IX/X або початки X ст. Опісля, поверх них мешканці городища спорудили масштабні, до сих пір не відомі не лише у Пліснеську, але й в усьому слов'янському світі, дворівневі укріплення, час функціонування яких припав приблизно на середину – другу половину X ст. Вони були зруйновані наприкінці X ст. і закидані десь у тогочасі. Свідченням цьому виступає “одноактний” характер засипання бойових камер, у істинних (непоруханих) заповненнях яких зафіксовано керамічні рештки, як правило, останньої чверті X ст., але аж ніяк не пізнішого часу. Систему внутрішньої сторони валу №5, протягом другого періоду його функціонування, складали так звані “підпірні” стіни, представлені витягнутими насипами з перевідкладених лесових і глеєвих ґрунтів, що утрамбовувалися у дерев'яні конструкції. Вони йшли з певною періодичністю. Простір між такими спорудами слугував бойовим проходом (бойовою камерою), який закінчувався трапецієвидною у плані бійницею. Все вище зазначене – елементи нижчого рівня оборонної лінії другого періоду. Вищий рівень представлено дещо невиразними конструкціями типу заборол та фундаментів від веж, що локалізувалися поверх гребеня максимального підйому зазначених “підпірних стін”. Доступ до них оборонці валу №5 отримували по поверхні останніх, де й збереглися обриси деяких сходинок. У бік напільної сторони оборонної лінії поширювалася кам'яна кріпідка, яка сполучала завершення бійниць та “підпірних стін” із зовнішнім вимощенням напільної сторони валу №5 та його рову, аж до напільної сторони.

Жодних оборонних конструкцій давньоруського часу на валі №5 (лінії захисту №4) виявлено не було. Проте, забудову цього часу зафіксовано на північ (ймовірно тут поширювався певний господарсько-виробничий осередок) та на

південь від оборонної лінії. Давньоруська забудова внутрішньої площадки, що її відокремлював вал, фактично перекривала уже не функціонуючі його конструкції. Що стосується синхронних об'єктів, які розташовувалися на цій же площадці, то це були виявлені у 2007 р. два кремаційні поховання (рештки другого ґрунтового тілопального могильника у Пліснеську). Правда, співвідносилися вони лише з першим періодом оборонної лінії. У часі перебудови й функціонування укріплень другого періоду, могильник, або його північна частина посунулися чи “зникли” у цьому місці.

Так виглядають головні підсумки польових студій сезонів 2008–2009 рр. Наступні роботи 2012 р. дозволили розширити, підтвердити та конкретизувати висловлені тут інтерпретації. І хоча оборонний рубіж вивчається широкою площею ось уже чотири роки, існує ще безліч дискусійних моментів стосовно його конструктивних та функціональних особливостей. Маємо надію, що ці та інші питання вдасться вирішити уже найближчим часом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филипчук А. До питання про один конструктивний тип слов'янських ліній захисту (за матеріалами Пліснеська) // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2009. – С. 73–74.
2. Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу №5 Пліснеського городища у 2008 р. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернівці, 2009. – С. 216–220.
3. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідомл. Міжнар. конф. – Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 22–23.
4. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229.
5. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
6. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
7. Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
8. Филипчук М. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
9. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
10. Филипчук М. А., Филипчук А. М., Соловій Г. В., Завітій Б. І. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р. // Вісник інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 185–186.
11. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.
12. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
13. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.

14. *Fylyptscuk M.* Der archäologische Komplex von Plisnesko // Mezi raným a vrcholným středověkém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátelé, kolegové a žáci. – Brno, 2012. – S. 235–250.

	<i>болото</i>		<i>вал</i>
	<i>джерело, струмок</i>		<i>рів</i>
	<i>канал</i>		<i>западни</i>
	<i>яр</i>		<i>територія селищ</i>
	<i>очерет</i>		<i>GPS- координати</i>
	<i>пасовище</i>		<i>траншеї</i>
	<i>кущі</i>		<i>рівень сучасної поверхні</i>
	<i>широколисті ліси</i>		<i>дерн, лісова підстилка</i>
	<i>хвойні ліси</i>		<i>чорні гумусовані суглинки (орний шар)</i>
	<i>сад</i>		<i>чорні гумусовані суглинки</i>
	<i>польові та лісові дороги</i>		<i>темно-сірі гумусовані суглинки</i>
	<i>шосейні дороги</i>		<i>сірі опідзолені суглинки</i>
	<i>житлові та господарські будівлі</i>		<i>світло-сірі суглинки, опідзоли</i>
	<i>культові споруди</i>		<i>верхня межа лесу «материк»</i>
	<i>кладовище</i>		<i>вугілля, зола</i>
	<i>ліній електропередач</i>		<i>глиняна вимазка, кераміка</i>

Умовні позначення.

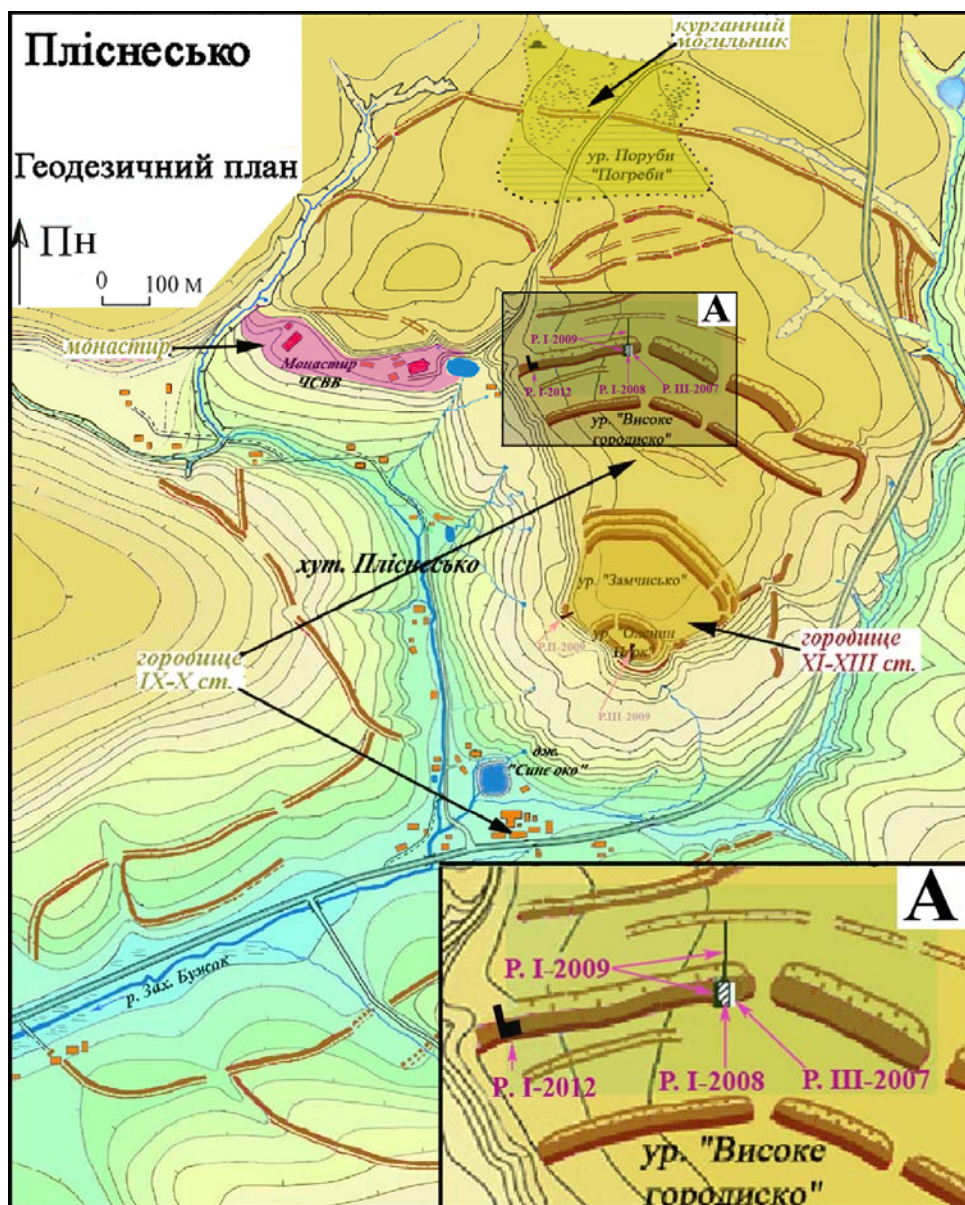

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу, ділянки ур. "Високе Городиско" в районі західної частини валу №5, а також місце закладання розкопів у 2007–2009, 2012 рр.

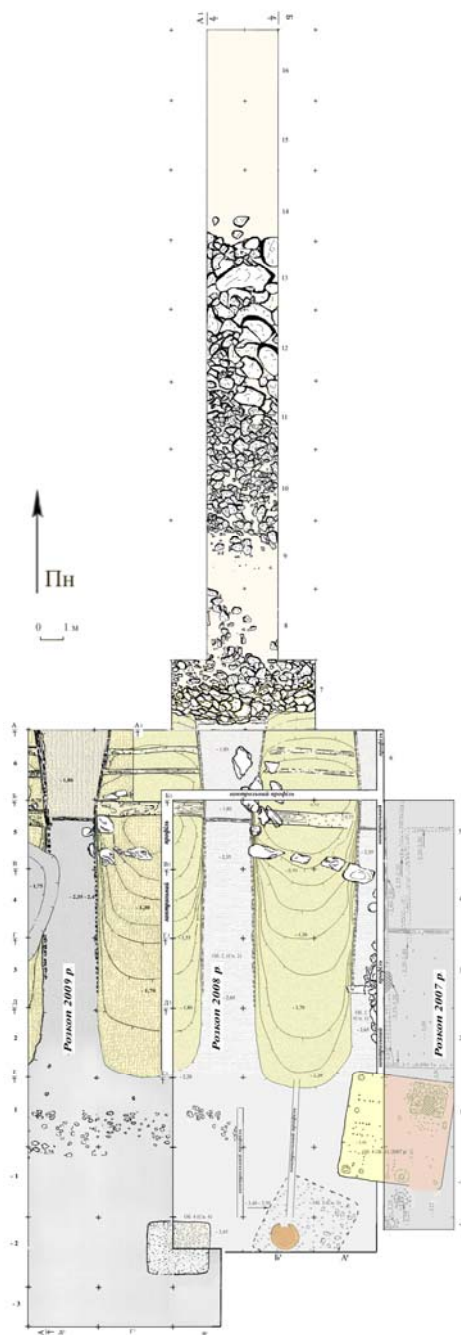

Рис. 2. Зведений план розкопів 2007–2009 рр.

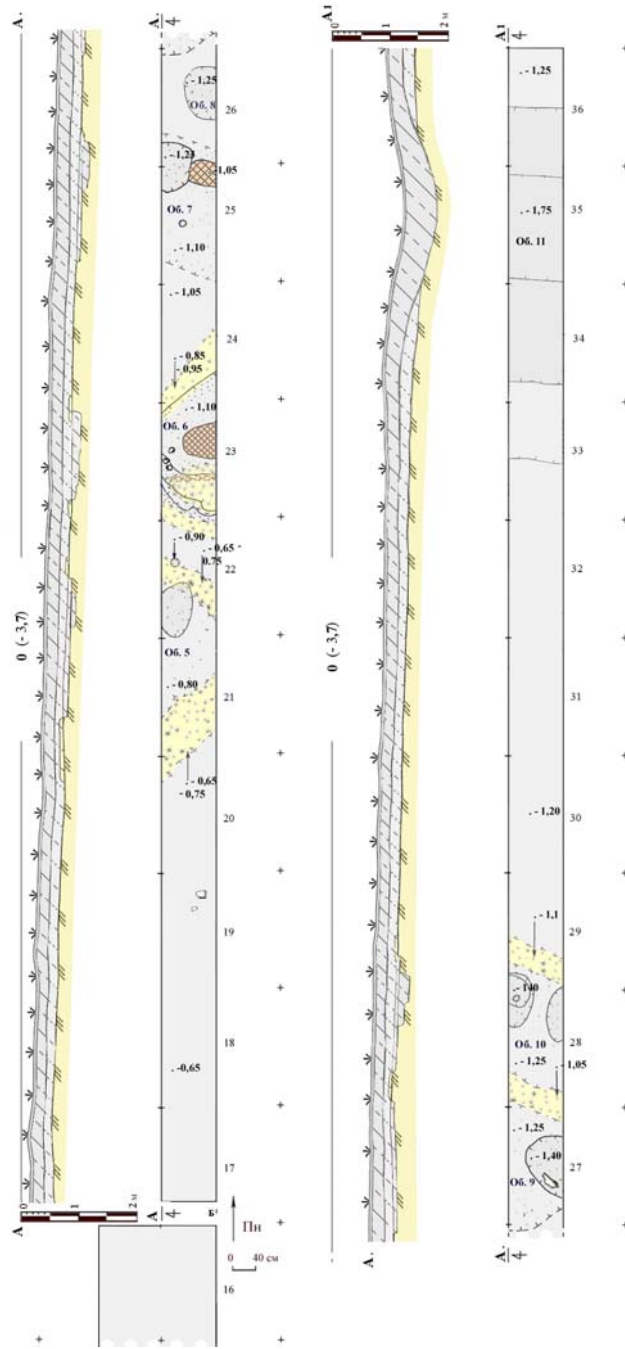

Рис. 3. Зведений план прирізки до розкопу I 2009 р.

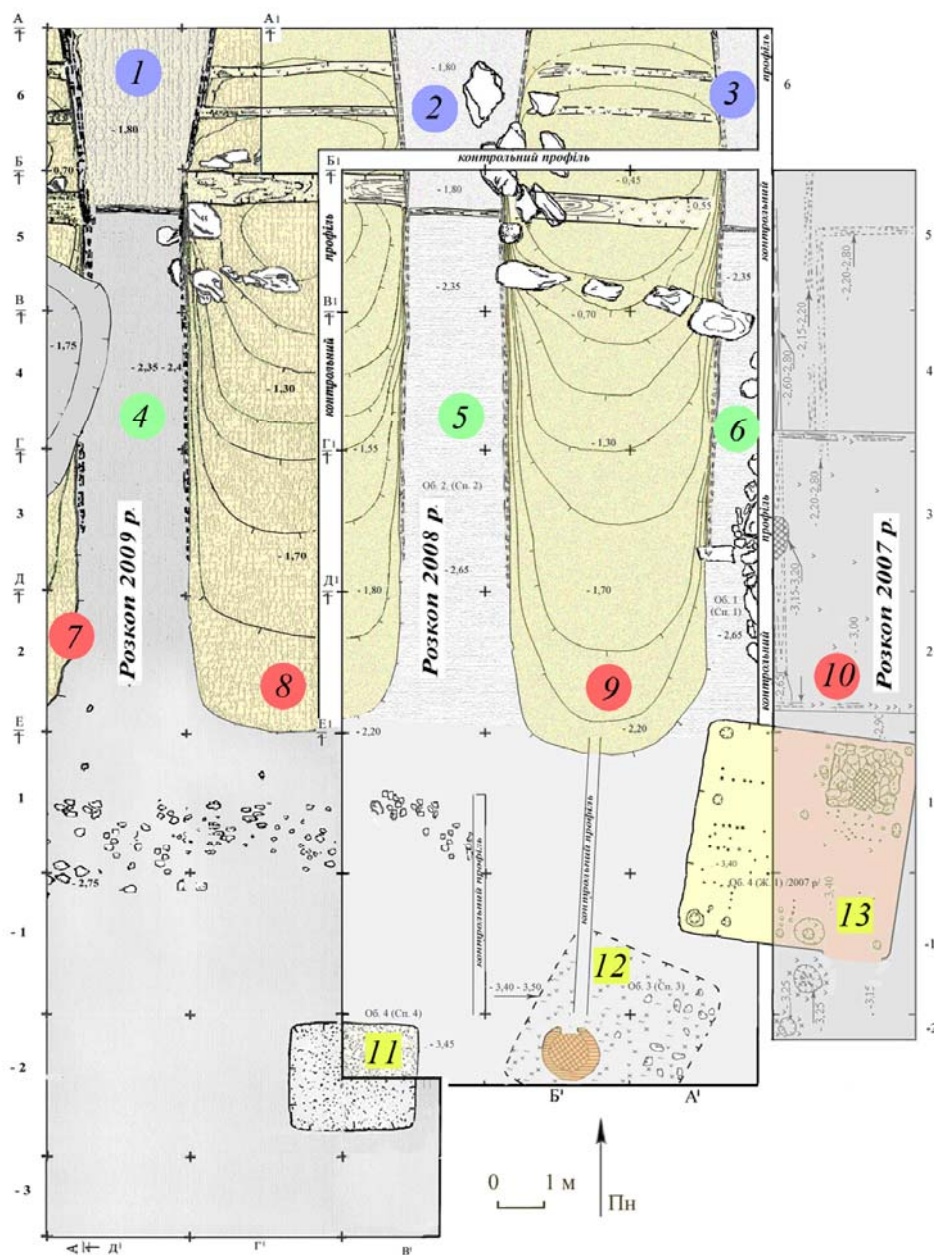

Рис. 4. Зведений план розкопів 2007–2008 рр. та південної частини розкопу 2009 р.:
 1, 2, 3 – третя, друга та перша бійниці; 4, 5, 6 – третя, друга та перша бойові камери-проходи; 7, 8, 9, 10 – четверта, третя, друга та перша “підпірні стіни”;
 11 – об’єкт №4 2008 р.; 12 – об’єкт №3 2008 р.; 13 – об’єкт №4 2007 р.

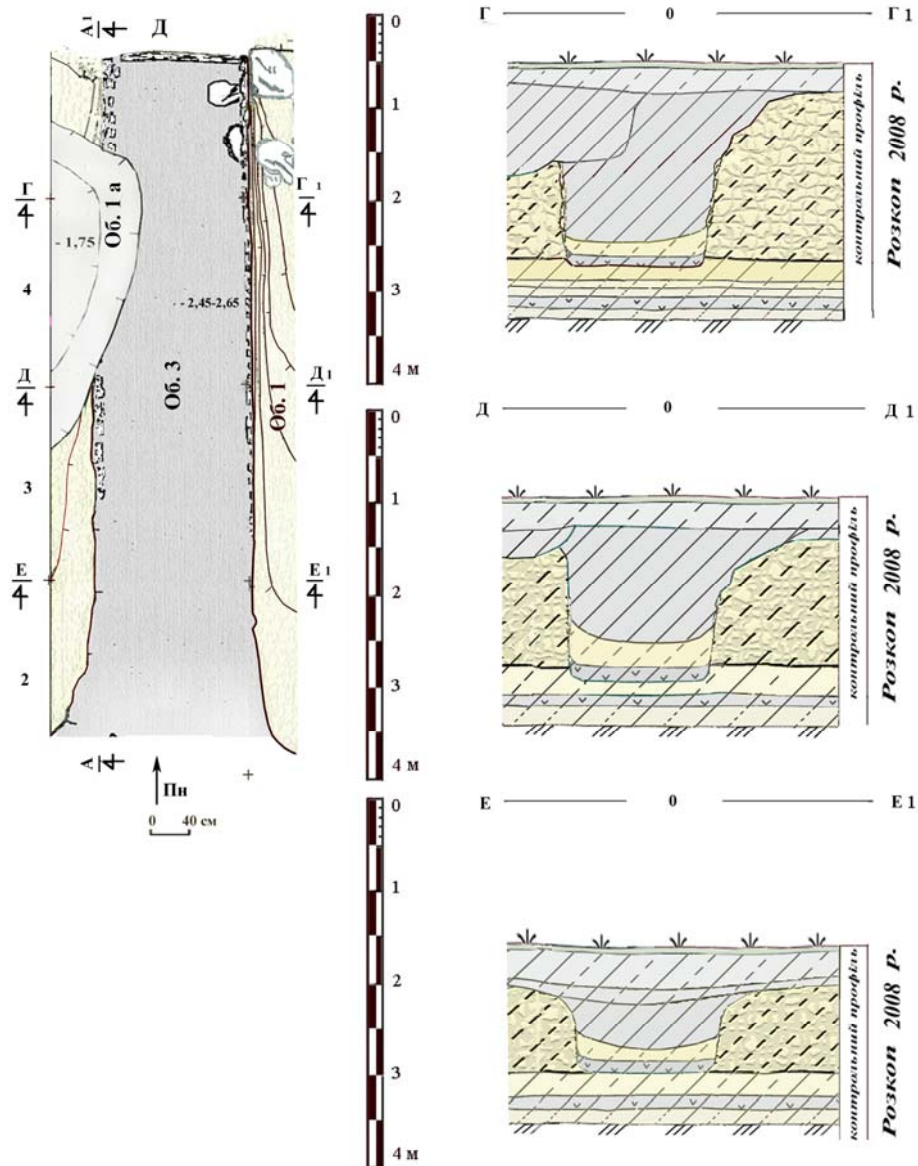

Рис. 5. План та перерізи третього бойового проходу (розкопки 2009 р.)

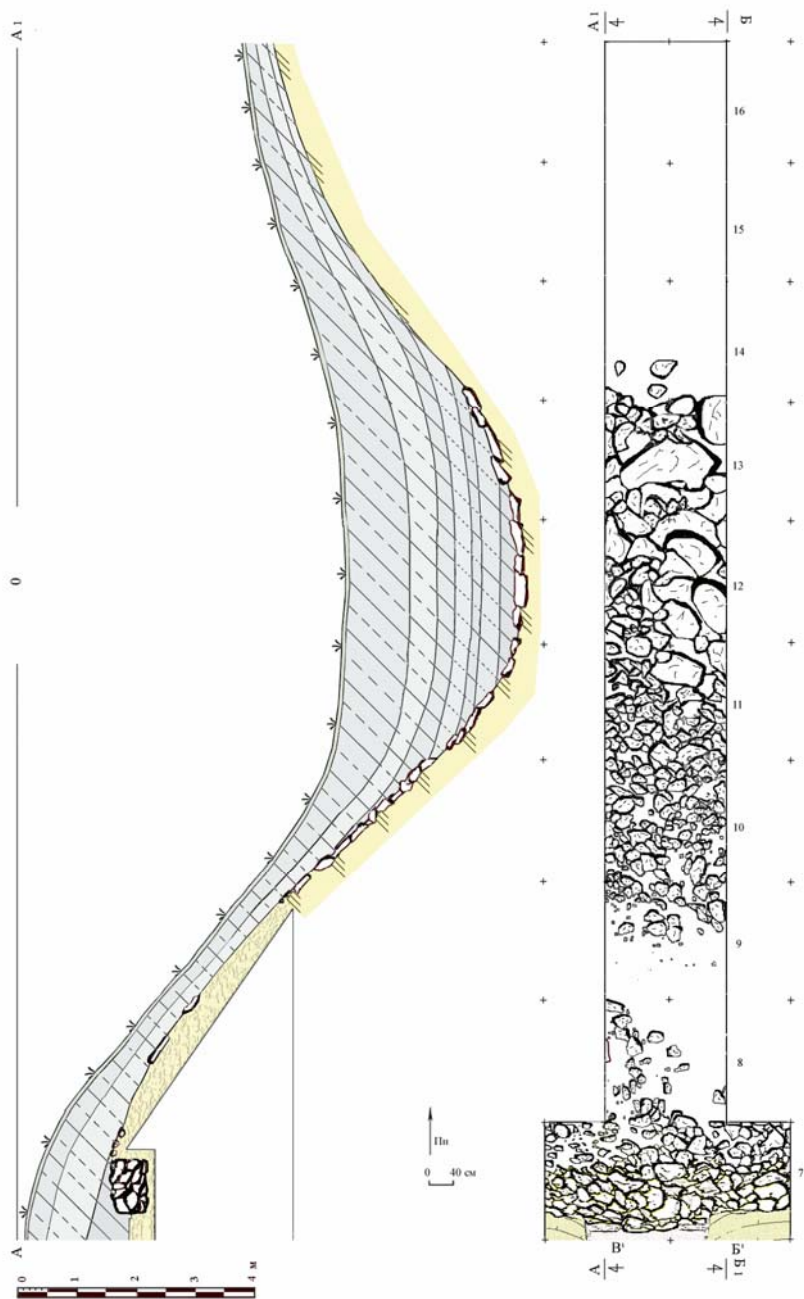

Рис. 6. План та переріз кам'яної крєпиди-стїни (об'єкт №4),
напїльної сторони валу №5 та рову (розкопки 2009 р.)

Фото 1. Вигляд на досліджувану ділянку розкопу І 2008 р. після зняття дернового шару та гумусово-аккумулятивного горизонту.

Фото 2. Вигляд на досліджувану ділянку розкопу І 2008 р. у процесі робіт: 1, 2, 3 – “підпирні стіни” №3, №2 та №1; 4, 5 – об’єкти №2 та №1 (бойові камери-проходи).

Фото 3. Вигляд з півдня на другу “підпірну стіну” (розкопки 2008 р.)

Фото 4. Вигляд з півдня на викінчення третьої бойової камери (об’єкт №2), між третьою та четвертою “підпірними стінами” та на третю бійницю (об’єкт №3), (розкопки 2009 р.). Із західної сторони бойової камери чітко простежується дерев’яна обшивка оборонних споруд.

Фото 5. Розкоп I, 2008 р. Великі камені – рештки фундаментів вежі(?) на вершині другої “підпірної стіни”.

Фото 6. Кам'яна крeпiда-стiна (об'єкт №4) у викiнченнi третьої бiйниці (об'єкт №3), (розкопки 2009 р.) Вигляд з пiвдня.

Фото 7. Кам'яна крєпідастіна (об'єкт №4), (розкопки 2009 р.)
Вигляд із заходу.

Фото 8. Кам'яне облицювання напільної сторони валу №5 та рову, (розкопки 2009 р.)
Вигляд з півночі.

Фото 9. Рештки оборонних конструкцій першого періоду: південної частини земляного лінзоподібного насипу (1) та прибудови до валу (2) під деструкціями другої “підпірної стіни” (3). Вигляд з заходу.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНИИ ЗАЩИТЫ №4 (ВАЛА №5)
ПЛИСНЕСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА
В 2008–2009 гг.**

М. А. Фылыпчук, А. М. Фылыпчук

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000,

e-mail: archeofilip@ukr.net, archandrij@ukr.net

Освещены главные результаты исследования линии защиты №4 (вала №5) Пліснеского археологического комплекса в течение 2008–2009 гг. Дана характеристика обнаруженных оборонительных сооружений, время их функционирования и динамика развития .

Ключевые слова: Пліснеский археологический комплекс, вал №5, линия защиты №4, ров, вал, славянский период .

**THE INVESTIGATION OF PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX
DEFENSIVE LINE №4 (RAMPART №5)
IN 2008–2009**

M. Fylypchuk, A. Fylypchuk

Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000,

e-mail: archeofilip@ukr.net, archandrij@ukr.net

Main results are enlightened of the studies on the defense line №4 (rampart №5) of Plisnesko archaeological complex which were conducted in 2008-2009. Major trends were characterized in the dismantling progress of fortification structures, their functional period and the dynamics in development.

Excavations on the rampart №5 (defense line №4) defined two subsequent periods in the fortification functioning. First of them was represented by the primitive earthen and wooden construction that is by earthen rampart and wooden outbuildings. These constructions ceased existence at the turn of 9th and 10th centuries or in the early 10th century.

Second period is represented by the complex two-layered fortifications which functioned from the middle and until the late 10th century. The basic level of that fortification line was composed of so-called “retaining” walls consisting of long mounds with redeposit loess and clay soils packed in wooden constructions. Narrow space existed between the “retaining” walls which was used as a combat passage (battlement) leading to a arrow loop trapezoid in shape. The uppermost level of fortifications from the middle and late 10th centuries consisted of the visor like constructions and by the fundaments of the towers situated over the highest apex of the “retaining” walls. Defense line was strengthened towards the outer side by the stone reinforcement which linked the endings of the battlements and “retaining” walls with the outer paving of rampart №5 and of the moat.

It is important noticing the absence of any Ancient Rus’ fortifications in the rampart №5 of defense line №4.

Key words: Plisnesko archaeological complex, fortifications, defense line, rampart, moat, “retaining” walls

Стаття надійшла до редколегії 25. 02. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904:726(477.83)

**ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИТУАЛЬНОГО ВАЛУ
НА СХИЛІ УРОЧИЩА ОЛЕНИН ПАРК
(ПЛІСНЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС) У 2013 р.**

А. М. Филипчук*, Г. В. Филипчук**

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archandrij@ukr.net*

*** Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

Опубліковано матеріали дослідження ритуального валу на схилі ур. Оленин Парк (Пліснеський археологічний комплекс). Охарактеризовано виявлені деструкції та подано час їхнього функціонування.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, культовий центр, ритуальна споруда, рів, вал, слов'янський період.

Пліснеськ – це доволі унікальна пам'ятка середньовічної епохи, потужну систему оборони якої склали велика кількість валів, ровів та палісадів. Над їхнім вивченням протягом останніх років плідно працює нинішній керівник Пліснеської експедиції М. Филипчук [1; 2. С. 13–14; 3; 4. С. 31–32; 5. С. 206; 6; 7. С. 138–140, 144–146; 8. С. 17–22; 9. С. 5–13; 10. С. 5–20; 11. С. 137–138; 12. С. 20–28; 13; 14; 15; 16]. Як з'ясувалося, практично кожна лінія захисту мала багато в чому своєрідну конструкцію та неоднакове призначення. Більше того, серед численних валів та ровів траплялися й такі, що зовсім не мали відношення до оборонних укріплень в істинному розумінні цього слова. Гарним тому підтвердженням є ритуальна лінія, що “опоясувала” південний схил ур. Оленин Парк, яке протягом середини–кінця VII – кінця X ст. було значним культовим центром давніх слов'ян [11].

Цей об'єкт вже давно привертав увагу, адже значна крутизна займаного схилу не потребувала, на нашу думку, додаткових укріплень, як протягом слов'янського так і давньоруського періодів функціонування городища. Для вивчення конструкції та хронології об'єкта в польовому сезоні 2013 р. було вирішено закласти траншею (траншея II, розмірами 2×4 м), яку зорієнтовано перпендикулярно до гребеня насипу валу у бік внутрішньої частини укріплення* (рис. 1).

Після зняття лісової підстилки проводилося постійне зачищення досліджуваної ділянки. Фіксація нашарувань та решток об'єктів здійснювалися відносно рівня сучасної та тогочасної поверхонь, а також абсолютного рівня, який прокладений через найвищу відмітку розкритої площі. Культурні нашару-

© Филипчук А., Филипчук Г., 2014

*Дослідження проводилося під керівництвом М. Филипчука (начальника Пліснеської археологічної експедиції) та А. Филипчука (кер. тр. II), за участю асп. Г. Филипчук, студ. Н. Рибчинського. Камеральне опрацювання матеріалу та написання частини наукового звіту здійснене М. Филипчуком, А. Филипчуком та Г. Филипчук.

вання в цьому місці городища були представлені: чорними гумусними суглинками, зрідка насиченими невеличкими вапняковими включеннями (аккумулятивний горизонт), світлішими слабо гумусними суглинками із вапняковими включеннями (елювіальний горизонт), чорними гумусними суглинками зі значними включеннями вапнякової породи (ілювіальний горизонт), власне вапняковою верствою та іншими перевідкладеними нашаруваннями із зазначених вище горизонтів. Як виявилось у процесі робіт, основу конструкції досліджуваної лінії складала об'єкти №№ 1–2 (рис. 2; фото 1, 2).

Об'єкт №1 вдалося простежити у кв. 1Б на глибині 0,10–0,45 м від рівня сучасної поверхні. Він представлений штучним нарощенням з перевідкладених світлих вапнякових ґрунтів. Вище насипу знаходився прошарок чорних гумусних суглинків (товщиною до 0,1 м), сильно насичених вапняковими включеннями. Завершував стратиграфічну колонку цієї частини досліджуваної площі гумусно-аккумулятивний горизонт (товщиною до 0,15 м) з невеличкими вкрапленнями “розщепленої” вапнякової породи, який покривався лісовою підстилкою. Для з'ясування межі підоснови валу вздовж північної сторони траншеї було закладено контрольну врізку шириною 0,5 м. Проте, перевідкладений вапняковий горизонт у цьому місці практично зливався із непорушаним вапняковим шаром, що не давало змоги ствердно відповісти на це запитання (див. рис. 2; фото 1, 2).

Вище насипу перевідкладених вапнякових суглинків, на глибині 0,10–0,15 м від рівня сучасної поверхні зустрічалися фрагменти боковин кружальних посудин XII–XIII ст. Скоріш за все, що потрапили вони сюди внаслідок “сповзання” давньоруського культурного шару з площадки ур. “Оленин Парк”.

Об'єкт №2 знаходився у кв. 1А–1Б (насправді, у кв. 1Б проступала лише невеличка його частина). Він представлений ровом (шириною 1,3–1,7 м), вимощеним камінням переважно середніх розмірів. Тут треба зазначити, що ще перед початком робіт складалося враження, що насип валу було споруджено внаслідок горизонтального підрізання схилу. Ґрунт, вийнятий у результаті такої “операції” зрештою й послугував для побудови об'єкта №1. Водночас, ділянка між валом і краєм підрізаного у напрямку вершини схилу, зовсім не видавалася віднівельваною. Більше того, ця частина споруди мала незначні “прогини”, притаманні увігнутих деструкціям.

Контури досліджуваного об'єкта вдалося простежити вже з глибини 0,1–0,3 м від рівня сучасної поверхні. Його заповнення складалося із чорних гумусних суглинків, насичених невеличкими вкрапленнями вапняку (див. рис. 2; фото 1, 2).

Зазначеною вище контрольною врізкою було умисне розібрано частину кам'яної вимостки об'єкта. Навіть попередній огляд вийнятого каміння засвідчив, що воно у своїй більшості оброблене, інколи ще й обпалене (фото 3–5). Звідси можна припустити, що для будівництва об'єкта використовували елементи кам'яних конструкцій, які раніше функціонували на площадці культового центру.

Цікавими виявилися стратиграфічні спостереження над західною стінкою траншеї. Починаючи від лісової підстилки до глибини 0,15–0,20 м від рівня сучасної поверхні тут залягав аккумулятивний шар чорних гумусних суглинків, зрідка насичених вапняковими включеннями невеличких розмірів.

Нижче, до глибини 0,35–0,40 м заходив світліший елювіальний горизонт слабогумусних суглинків, в котрому траплялося більше вапнякових включень. Між ним та вапняковою породою на глибині 0,55–0,70 м поширювався ілювіальний горизонт чорних гумусних суглинків зі значними включеннями вапняку.

У верхньому (гумусно-акумулятивному) горизонті зустрічалися фрагменти вінець та боковин кружальних посудин XII–XIII ст., а також фрагменти вінець кружальної посудини XIII–XIV ст. Нижче, на межі з контурами заповнення об'єкта №2 вдалося відшукати різночасовий керамічний та остеологічний матеріал. Зокрема, мова йде про рештки боковин кружальних посудин X ст., вінець кружального горщика XI ст., боковин та вінець кружальних посудин XII–XIII ст. Безпосередньо над кам'яним мощенням зафіксовано фрагменти вінець, боковин, придонних частин та донець кружальних і ліпних посудин, що мали відношення до доволі широкого хронологічного діапазону – від VIII–IX ст. до XIII ст. Як і у випадку з матеріалом XII–XIII ст. над об'єктом №1, більшість вище зазначених решток керамічних посудин потрапили сюди внаслідок сповзання культурного шару з мисоподібної площадки ур. “Оленин Парк”.

Не випадковим для датування об'єкта №2 був фрагмент боковин кружальної посудини, що знаходився під каменями вимостки цього рову (глибина 0,55 м). Екземпляр характеризується супісковою текстурою керамічного тіста із домішками дрібного піску. Випал фрагмента порівняно слабкий; спостерігаються сліди редукції. Наведені ознаки дають підстави віднести боковину кружальної посудини до X ст. Цим же часом, слід продатувати й об'єкт №1, який згідно зі стратиграфічними та планіграфічними спостереженнями був синхронним із об'єктом №2.

Окрім насипу валу (об'єкт №1) та вимощеного камінням рову (об'єкт №2) у траншеї II не виявлено жодних слідів оборонних конструкцій. Щвидше за все, в останніх не було ніякої потреби. Загалом, даний комплекс слід вважати “ритуальною лінією”, що функціонувала в останні фази слов'янського періоду культового язичницького місця у Пліснеську.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Госпдоговірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
2. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження госпдоговірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
3. *Филипчук М.* Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.
4. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
5. *Филипчук М. А.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197–220.

6. *Филипчук М.* Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Том. 2. – С. 220–229.
7. *Филипчук М. А.* Дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
8. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Плісеська у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
9. *Филипчук М.* Звіт про археологічні розкопки Плісеського городища у 2008 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
10. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
11. *Филипчук М. А.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
12. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
13. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. “Оленин Парк” на території Плісеського археологічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 172–200.
14. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал №4) Плісеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 128–156.
15. *Филипчук М. А., Филипчук А. М., Соловій Г. В., Завітій Б. І.* Короткі підсумки робіт Плісеської археологічної експедиції у 2012 р. // Вісник інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 185–186.
16. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Плісеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.

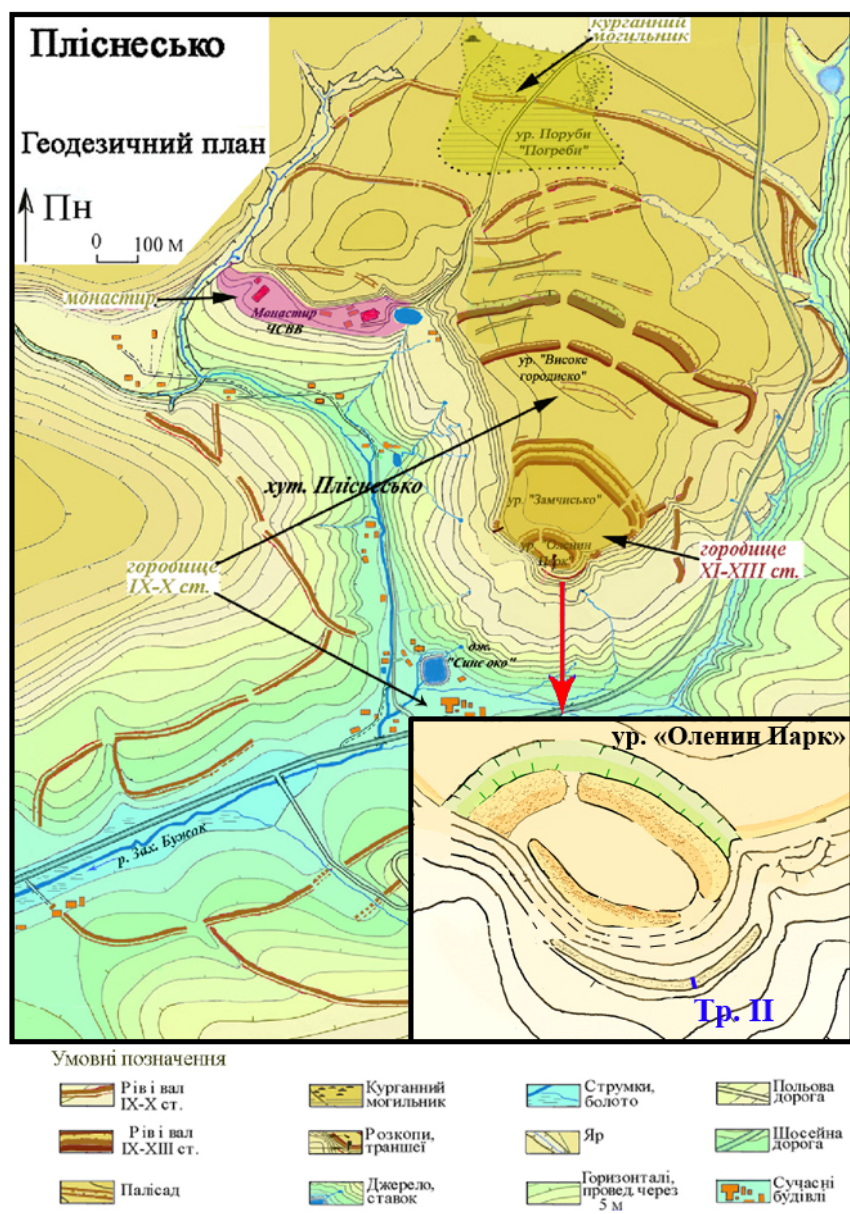

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу, ур. «Олень Парк», а також місце закладання траншеї II 2013 р. (за М. Филипчуком).

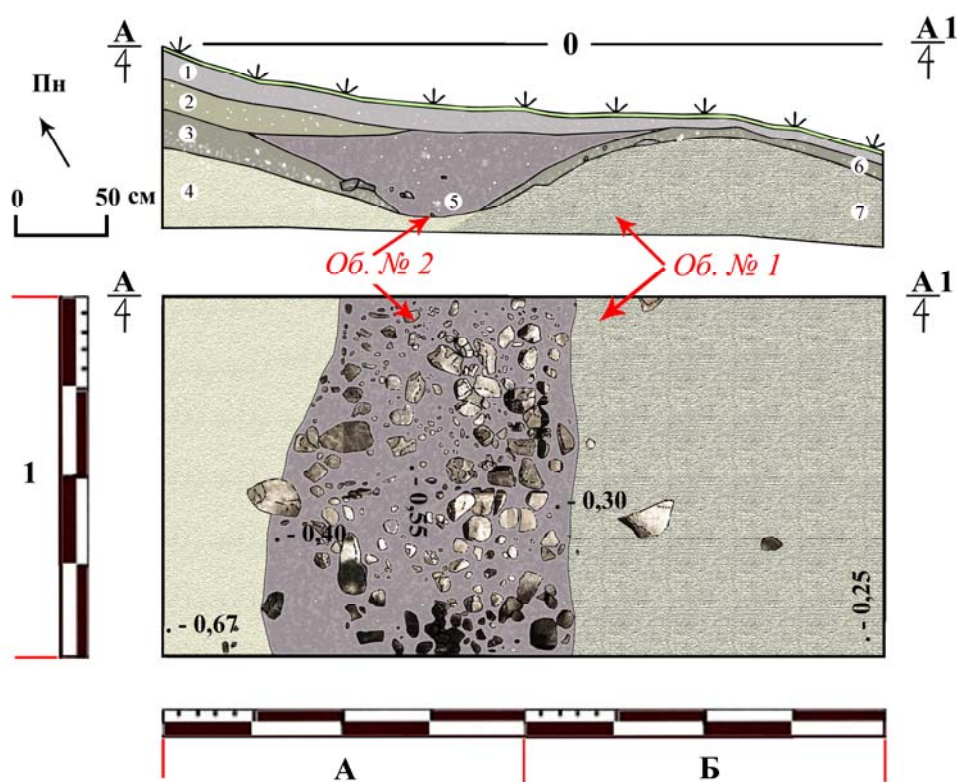

Рис. 2. Траншея II (планіграфія та стратиграфія нашарувань північної стінки):
 1 – гумусно-аккумулятивний горизонт, 2 – елювіальний горизонт,
 3 – ілювіальний горизонт, 4 – вапнякова порода, 5 – заповнення об'єкта №2,
 6 – чорні гумусні суглинки (ілювіальний горизонтт ?),
 7 – перевідкладений горизонтт вапняку.

Фото 1. Вигляд на досліджувану ділянку траншеї II з півдня.

Фото 2. Вигляд на досліджувану ділянку траншеї II із заходу.

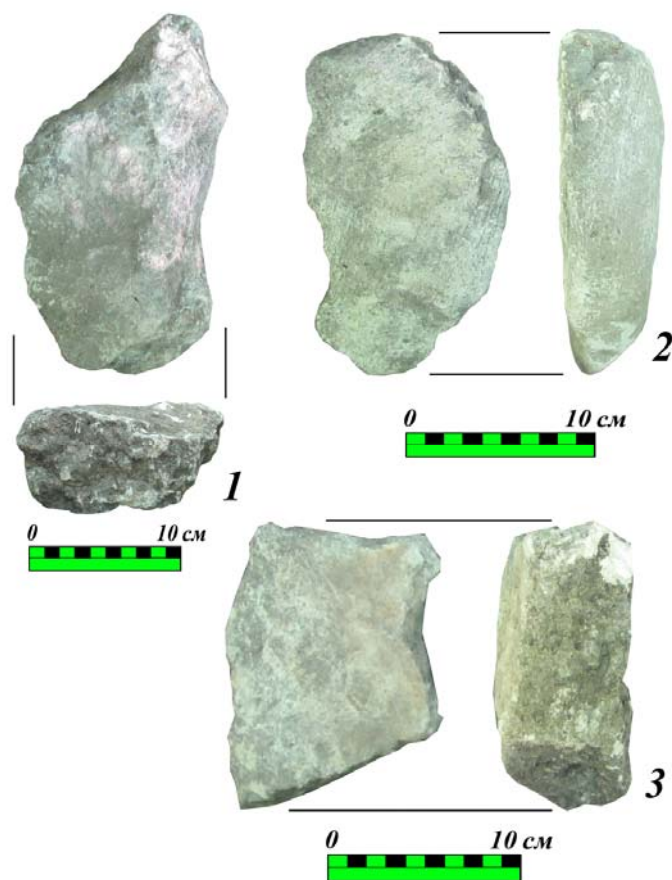

Фото 3.
1 – 3 – фрагменти
обробленого каміння,
якими було вимощено
рів ритуальної
споруди.

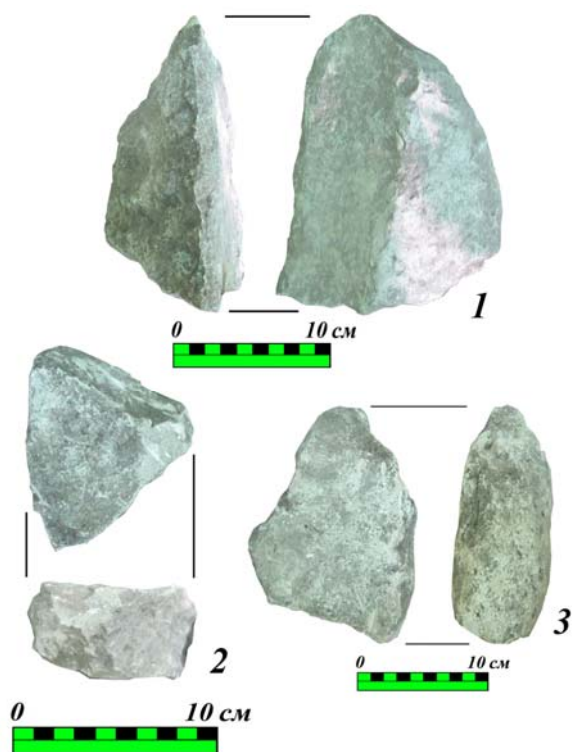

Фото 4.
1 – 3 – фрагменти
обробленого каміння, якими
було вимощено рів
ритуальної споруди.

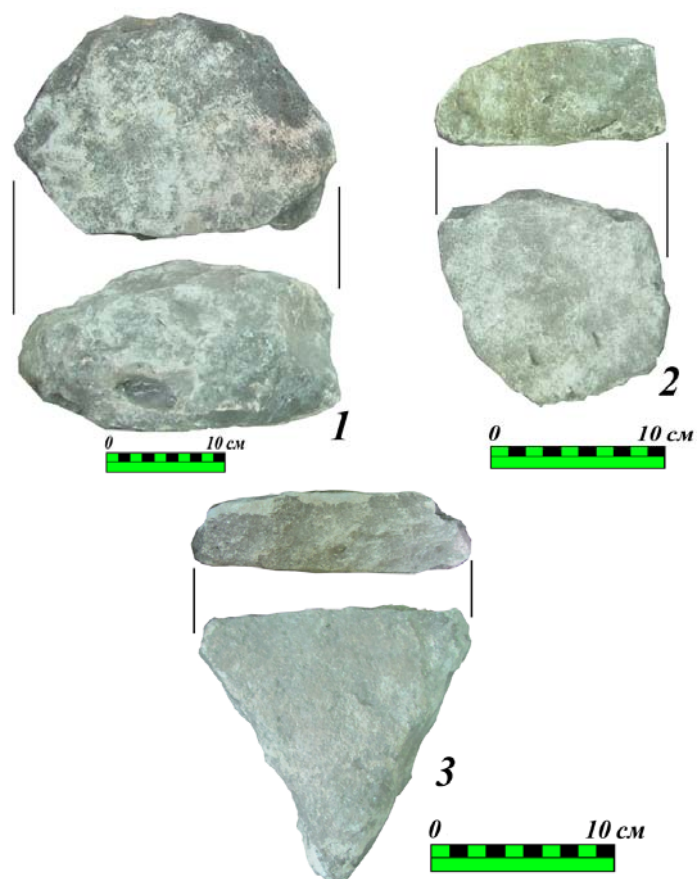

Фото 5.

1 – 3 – фрагменти обробленого каміння, якими було вимощено
рів ритуальної споруди.

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РИТУАЛЬНОГО ВАЛА
НА СКЛОНЕ УРОЧИЩА ОЛЕНИН ПАРК
(ПЛИСНЕСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС) В 2013 г.**

А. М. Фылыпчук*, Г. В. Фылыпчук**

**Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archandrij@ukr.net*

***Институт народоведения НАН Украины
пр. Свободы 15, 1, г. Львов, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

Публикуются материалы исследования ритуального вала на склоне ур. “Оленин Парк” (Плиснеский археологический комплекс). Охарактеризованы обнаруженные деструкции, освещено время их функционирования.

Ключевые слова: Плиснеский археологический комплекс, культовый центр, ритуальное сооружение, ров, вал, славянский период.

**PRELIMINARY RESULTS OF THE INVESTIGATION OF RITUAL BULWARK ON
THE SLOPE OF THE “OLENYN PARK” TRACT
(PLISNESK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX) IN 2013**

A. Fylypchuk*, G. Fylypchuk**

*Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000, archandrij@ukr.net

***The Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine
Svobody Av. 15, Lviv, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

The materials are published of some investigations of Ritual “Rampart” which is located on the slope of the locality “Olenyn Park”. Some damages were surveyed in chronological sequence. Ritual “Defense” Line encircles the southern slopes of the locality “Olenyn Park”.

In late 7th–10th centuries it comprised an important pagan center of Plisnesko. Topography of such “Defence” Structure itself compromises its defensive values. Archaeological studies only determined its ritual functions. It was ascertained that the structure has been encircled from inside by the moat clad over by middle-sized stones. Majority of the stones were previously grinded. It is possibly that such stones composed various constructions on the ritual site. Stratigraphy and planigraphy of the site limits its functioning during 10th century. It is supported by the analysis of discovered items.

Key words: Plisnesko, ritual center, locality “Olenyn Park”, ritual structure, rampart, moat, Slavic period.

Стаття надійшла до редколегії 26. 02. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904:911.37(477-83)

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ПЛОЩАДКИ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА У 2012 р.

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

Подано результати дослідницьких робіт у південній частині центральної площадки городища літописного Бужська. Охарактеризовано виявлені об'єкти – рештки заглибленого житла першої половини XII ст. та заглибленої споруди господарського призначення середини X ст., а також численний рухомий матеріал: відреставрований кружальний горщик середини XII ст.; значну колекцію фрагментів ліпного та кружального посуду широкого хронологічного діапазону – другої половини V тисячоліття до н. е. – XIII ст., виробів із заліза, кольорових металів, каменю, кістки та рогу, кременевих артефактів.

Ключові слова: літописний Бужськ, городище, культурний шар, заглиблені споруди, кераміка.

У 2012 р. археологічні пошуки знову велися на центральній ділянці городища давнього Бужська – у південній її частині. Тим самим було продовжено наукові дослідження, проведені тут у 2008–2009 рр. Зазначимо, що ділянка зазнала значних антропогенних впливів у кінці XVIII ст. та у 70–80-х рр. XX ст. [1].

Розкоп I площею 62 м² (рис. 1, 3, 4) закладено за 1 м від східної стінки розкопу 2009 р. Орієнтація його – південь–північ, нумерація квадратів розпочиналася із південної сторони (див. рис. 3, 4).

Культурні залишки у розкопі залягали на глибину 1 м від рівня сучасної поверхні. Дерновий шар на цій ділянці незначний, товщиною 0,04–0,05 м. Під ним простежено нашарування (0,15–0,60 м завтовшки) сірого ґрунту, насичені сучасним будівельним сміттям (Шар I), (рис. 5, 6). Як видно із стратиграфічного профілю західної та південної стінок розкопу, в кв. А1 і Б1 під цими нашаруваннями був прошарок фактично материкової глини (див. рис. 5, I; 6, III). Його товщина сягала 0,04–0,30 м. А у кв. А1–А5 видно прошарок (товщиною в середньому 0,40–0,45 м) тієї ж материкової глини з незначною часткою світло-сірого ґрунту (Шар II), (див. рис. 5, I). Під ним прослідковано темно-сірий ґрунт товщиною 0,15 м (кв. А3) – 0,45 м (кв. А1), (Шар III). Починаючи з позначки 0,85 м від умовного репера (0,65–0,85 м від рівня сучасної поверхні) простежено так званий похований ґрунт чорного кольору (Шар IV). Під ним, власне і починалася материкова основа (лес). Враховуючи стратиграфічні спостереження, керамічний матеріал, а також дані, отримані під час розкопок на цій ділянці городища у 2009 р. [1. С. 218] можна сказати, що шар II є залишками знівельованого валу X ст.

У розкопі виявлено два археологічні об'єкти.

Об'єкт I (див. рис. 4; 7) виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні у кв. А5–А7–Б5–Б7, однак чіткі його контури (зокрема, південної частини) проявилися на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Споруда заглибленого типу, підквадратної форми, житло, розмірами 3,7×4,2 м. Котлован досліджено повністю (див. рис. 4, 7). Його було опущено у ґрунт на 0,6 м і в материк – на 1 м (див. рис. 6, I; 7).

Заповнення котловану складалося з декількох прошарків. Від рівня виявлення і до глибини 0,4 м – це сірий суглинковий брилуватий ґрунт, що за структурою нагадував Шар I. Нижче, до глибини 1,2 м, були прошарки паленини товщиною 2–4 см та сірого ґрунту з вкрапленнями вугликів між ними товщиною 7–10 см (див. рис. 6, I). Під ними, аж до долівки, зафіксовано “класичне” для буських об'єктів заповнення у вигляді світло-сірого ґрунту, рівномірно перемішаного із материковою глиною та вкрапленнями вугликів. Зафіксовано також, особливо у північно-західному куті об'єкта, залишки обгорілих дерев'яних конструкцій (див. рис. 7). У дуже вологому заповненні об'єкта віднайдено чотири залізні ножі (рис. 15, 7, 8, 10, 11), два залізні наконечники стріл (див. рис. 15, 5, 6), мергелеве пряслице, ведмежий зуб, кістяні проколки та лощила, вироби з рогу, фрагмент кольчуги (див. рис. 15, 9), залізну скобу (див. рис. 15, 14), накладні прикраси з кольорового металу (рис. 9), залізне кресало (див. рис. 15, I), частину вудила (див. рис. 15, 2), залізне вушко (див. рис. 15, 3), цвях-ухналь (див. рис. 15, 13), залізні предмети невідомого призначення (див. рис. 15, 4, 12), роздушений горщик (реставрований), (рис. 10), фрагмент денця горщика із клеймом у вигляді хреста, глиняний “хлібець”, частину друшляка, кременеве знаряддя, частину сокири з опоки, численні фрагменти кружальних горщиків (рис. 11, 1–4; 13, 5, 7, 8).

Стінки котловану, орієнтовані за сторонами світу, – прямовисні, рівні, на висоту 0,6 м від рівня долівки були обшиті дерев'яними балками (див. рис. 7). Південна і північна стінки здеформувалися (вигнулися) через значну глибину котловану (див. рис. 4).

У південно-західному куті заглибленого об'єкта була піч (див. рис. 4; 7), збудована на долівці способом – шар глини–шар невеликого каміння. Підпрямокутна, розмірами 1,1×1,3 м, піч збереглася майже повністю на висоту 0,5 м від рівня долівки, зруйнувався лише її купол (див. рис. 7). Челюстями була повернута до півночі, товщина стінок – 0,35 м, ширина між челюстями – 0,4 м (див. рис. 4; 7). Черинь сірого кольору був на рівні долівки, добре пропечений на товщину близько 2 см. Куполоподібна паливна камера була заповнена дрібним камінням та уламками перепаленої глини з купола. Тут же знайдено уламок жорнового каменя.

Навпроти печі біля північно-західного кута був вхід до житла шириною 0,9 м. Розчищено два його східці, вирізані в материку (див. рис. 4).

Долівка – добре втоптана, рівна, встелена шаром попелу та вугликів товщиною до 2 см. На ній попід стінками котловану виявлено ямки від дерев'яних стовпів діаметрами 15–25 см та глибиною 10–35 см (див. рис. 4; 7). Ближче

до південно-східного кута зафіксовано прошарок перепаленої соломи з обвугленими зернівками.

Виявлений на долівці інсигний матеріал – великі фрагменти вінець та денця кружальних горщиків – дозволяє датувати згоріле заглиблене житло першою чвертю XII ст. (див. рис. 11, 5–7).

Об'єкт II (див. рис. 4; 8). Його сліди простежено у кв. А3–А4–Б3–Б4 на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, але чіткі контури зафіксовано лише на рівні материка (глибина 1 м від рівня сучасної поверхні).

Споруда заглибленого типу, підквадратної форми, розмірами 2,6×2,8 м, очевидно, господарського призначення (див. рис. 8).

Котлован досліджено повністю (див. рис. 4; 8). Його було опущено в материк на 0,65 м. Заповнення об'єкта було однорідним і складалося із сірого ґрунту з рівномірними вкрапленнями материкової глини. Правда, до глибини 0,40–0,45 м простежено інтенсивне насичення фрагментами керамічних горщиків.

Тут виявлено численні фрагменти кружальної кераміки (рис. 12, 4, 5), два мергелеві біконічні пряслиця, розломаний глиняний виріб невідомого призначення. Стінки котловану прямовисні, орієнтовані майже за сторонами світу. Долівка – рівна, добре втоптана, ледь понижувалася до середини. На ній виявлено сліди від двох округлої форми вогнищ. Перше з них діаметром 0,5 м, прилягало до середини західної стінки, друге, діаметром 0,45 м, було у південно-західному куті (див. рис. 4; 8).

Ближче до північно-східного кута простежено вхід до споруди шириною 1,15 м із знівельованою сходинкою, вирізаною в материка (див. рис. 4).

На долівці не зафіксовано слідов від дерев'яних конструкцій, очевидно вони були ззовні споруди.

За виявленим інсигним матеріалом (див. рис. 12, 6, 7) об'єкт можна датувати серединою X ст.

У культурному шарі розкопу I віднайдено майже чотириста фрагментів кружального та ліпного посуду. Хронологічний діапазон його побутування вкладається в рамки другої половини V тисячоліття до н. е. – XVII ст.

У похованому ґрунті, менше у вищих культурних нашаруваннях, віднайдено незначну кількість залишків ліпного посуду культур лінійно-стрічкової кераміки та волино-люблінської. Усі вони дуже дрібні, переважно, це боковини столових та кухонних посудин.

Основна ж частина фрагментів кераміки, віднайдених у розкопі I та заповненнях об'єктів, належить давньоруському посуду. За складом керамічного тіста, профілюванням вінець та пропорціями горщиків їх можна розділити на дві хронологічні групи.

До першої віднесено фрагменти опуклобоких широкогорлих кружальних горщиків. Їх виготовлено із глини з незначною домішкою дрібнозернистого піску, що надає поверхні певної шерехатості. Колір посудин здебільшого сірий різних відтінків. Значна кількість горщиків редукована – дво- та тришарові у зламі, проте траплялися й фрагменти, де редукації не видно.

Горщики мали відхилені під прямим кутом і дещо відтягнуті назовні вінця, верхній край зрізу оформлений у вигляді вертикального виступу (див. рис. 13, 2, 4, 8). Інші фрагменти характеризують вінця м'яких форм зі слабо вираженим напливом, верхній край горизонтально зрізаний (див. рис. 13, 1, 6). Ще інші форми мали округлі масивні контури вінець (див. рис. 13, 3). Траплялися і фрагменти горщиків, вінця яких були оформлені простим заокругленням і не виділялися відносно шийки (див. рис. 13, 7). Частина посудин мала масивні вінця, з чітким виступом в нижній частині і таким же підрізом у верхній (під покриття), (див. рис. 11, 1). Діаметри вінець горщиків сягають 16–25 см.

Шийка цих посудин переважно коротка, плавно переходить до невисоких плічок. Найбільша випуклість горщиків припадає на лінію переходу плічок у тулуб. Боковини конічно звужуються до дна. Діаметри денця (див. рис. 11, 3) сягають 10–16 см.

На багатьох фрагментах видно орнамент у вигляді прямих чи хвилястих врізних ліній по плічках і верхній частині тулуба (див. рис. 13, 1, 3, 4, 7; 11, 1, 2, 5).

За складом керамічного тіста і профілюванням вінець побутування описаного посуду на Буському городищі можна віднести до першої половини XII ст.

До описаної групи посуду віднесено й роздушений та відреставрований горщик, знайдений у заповненні входу до об'єкта I (див. рис. 10). Його виготовлено із глини зі значною домішкою середньозернистого піску. Вінця діаметром 14 см, валикоподібні, нагадують “манжет”, але сформовані безпосередньо на крузі. З внутрішнього боку прослідковується незначна закраїнка під покриття. Шийка коротка, плавно переходить до плічок. Конічний тулуб орнаментовано рельєфними прямими лініями. Висота посудини 24 см, діаметр денця – 10 см.

Інший тип горщиків, фрагменти яких відібрані з розкопу I, становлять форми, що характеризуються значною кількістю середньо- та крупнозернистого піску в керамічному тісті, нерівномірним випалом, здебільшого одношарові у зламі. Колір переважно сірий – з відтінками від світло-сірого до чорного, часом коричневого чи рожевого.

Траплялися фрагменти, вінця яких були з добре вираженим напливом, нижній край має гострий виступ (див. рис. 12, 1, 4, 5). Інші ж мали вінця у формі правильного манжета з вертикально зрізаним краєм (див. рис. 11, 6). Ще одні мали відхилені назовні вінця з ледь помітним напливом, так як виступу внизу нема. Діаметри вінець коливаються в межах 12–34 см. Найбільша випуклість припадає на середину посудин, від якої боковини конічно звужуються до дна. Діаметри денця – 10–12 см (див. рис. 11, 7; 12, 3).

Деякі фрагменти орнаментовано врізними прямими чи хвилястими лініями (див. рис. 11, 5), або їх комбінаціями (див. рис. 11, 6).

Описані форми посуду є ранішими у Бужську і за якісними характеристиками їх можна датувати X – першою половиною XI ст.

Серед залишків посуду варто звернути увагу на фрагмент друшляка та частину денця із клеймом у вигляді хреста.

Незначна кількість посуду пізньосередньовічної доби мала щільну глиняну масу, з домішкою дрібнозернистого піску. Усі посудини сіроглиняні.

Серед матеріалів цього часу зафіксовано й уламок глиняної кахлі із залишками рослинного орнаменту.

Окрім керамічних знахідок, в культурному шарі розкопу I й заповненнях котлованів об'єктів I та II віднайдено вироби зі заліза, кольорових металів, каменю, кістки та рогу.

Вироби зі заліза – найчисельніша група знахідок. Колекція їх нараховує 28 екземплярів (див. рис. 14; 15). Серед них виділяється майже повністю збережене кресало довжиною 7 см (див. рис. 15, 1).

Більшість із восьми ножів пошкоджені, з обламаними кінцями або черенками (див. рис. 14, 4; 15, 7, 8, 11). Лише два із них збереглися відносно добре (див. рис. 14, 3; 15, 10). Один із них привертає увагу своїм довгим нетиповим черенком – його довжина 4 см при загальній довжині ножа 7,4 см (див. рис. 14, 3). Решта цих артефактів мають збережену довжину від 5,5 см до 10,2 см.

Уламок коси має довжину 11,2 см (див. рис. 14, 1). Один із наконечників стріл – бронебійний, черешковий (довжина 8,6 см), (див. рис. 15, 6), від іншого збереглося лише масивне ромбовидне вістря довжиною 7 см (див. рис. 15, 5). Довжина частини вудила – 6,5 см (див. рис. 15, 2).

Від однієї з бритв збереглася невелика частина леза і майже повністю ручка (руків'я), (загальна довжина 12 см), (див. рис. 14, 13), від іншої – лише частина леза довжиною 6,2 см (див. рис. 14, 14).

Привертають увагу два кільця, можливо від кольчуги (див. рис. 15, 9). Їх збережені розміри: діаметр 8 мм, товщина дроту – 1,5 мм. Розклепані кінці дроту з'єднувалися між собою заклепками. Отвір від однієї з них чітко проглядається на одному із кілець.

Два вушка – більше і менше – мають довжину відповідно 3 см і 2,4 см. Їх розклепані гострі кінці наводять на думку, що це – скоби до заціпок (див. рис. 14, 10; 15, 3).

Частина шила має довжину 3,7 см (див. рис. 14, 12), частина гачка – 3,1 см (див. рис. 14, 11), деформована скоба – 3,5 см (див. рис. 15, 14), а невеликий ухналь – 3,5 см (див. рис. 15, 13).

Із функціональним призначенням шести знахідок визначитись важко (див. рис. 14, 2, 7, 8; 15, 4), лише про одну із них можна попередньо говорити, як про частину деревообробного інструмента (див. рис. 14, 9).

Вироби із кольорових металів представлені трьома знахідками. Дві із них – мідні литі прикраси-накладки. Перша з них внаслідок корозії розламалася на три частини, які однак стикуються між собою, що дає можливість говорити про загальну довжину – 4,2 см (див. рис. 9, 1). Це видовжена сферична пластина, один кінець якої заокруглений, другий рівний, злегка увігнутий до середини. Має три отвори (можливо їх було п'ять), за допомогою яких пришивалися або приклепувалися до шкіряної чи якоїсь іншої основи. Крім того, зі зворотнього боку має три гострі шипи (на кожній частині збереглися по одному) висотою приблизно 2 мм – для кращої фіксації. Ширина прикраси – 1 см.

Друга прикраса – округлої напівсферичної форми діаметром 2 см, із чотирма отворами для кріплення (див. рис. 9, 2). Зовнішня поверхня орнаментована.

Ще одна знахідка – монета XVI ст. із білого металу. Ще колись її розрізали навпіл, очевидно, ножицями. Діаметр монети – 16 мм.

Вироби з каменю репрезентують шість пряслиць, три бруски та точильна плитка. Два пряслиця – сланцеві. Більше з них (діаметром 29 мм) має конічний отвір (діаметри його 7 і 6 мм). Діаметри меншого 21 мм і 7 мм. Інші чотири пряслиця – мергелеві, біконічні, два із них пошкоджені. Діаметри більшого цілого – 25 мм і 7 мм, меншого – 21 мм і 7 мм. Особливістю останнього є та, що воно прикрашене двома врізними концентричними колами.

Два бруски – оселки для бритв. Більший із них (довжиною 8,5 см) має п'ять робочих поверхонь, менший (довжиною 3,2 см), обламаний – дві робочі поверхні. Цілий брусок (довжиною 10 см) має дві вузькі робочі поверхні шириною 1 см.

Тонка точильна (шліфувальна?) плитка (товщиною 6 мм) із робочими поверхнями на кожній із сторін, має довжину 7 см.

Вироби з кістки та рогу – друга за чисельністю колекція знахідок (23 екземпляри).

Лошила (шість екземплярів). Серед них заслуговує на увагу повністю збережене, дуже спрацьоване знаряддя. Робоча поверхня ідеально рівна, зашліфована до блиску. Вся поверхня теж зашліфована. На зворотньому від робочої поверхні боці лошила видно численні сліди різання (підправки), зроблені ножем чи якимось іншим гострим предметом. Таке знаряддя знайдено у Буську вперше. Довжина його – 25 см.

Ще одне майже ціле лошила має лиш незначне пошкодження на одному з кінців. Довжина знаряддя – 21 см.

Довжина більшої частини одного із пошкоджених лошил сягає 19,5 см, уламок іншого – 14 см.

Вражають розміри заготовки для лошила із великої кістки (довжиною 32,5 см). На ньому вже простежуються сліди від використання.

Можливо, що як лошила використовували й зашліфовану до блиску з обидвох боків частину щелепи тварини. Збережена її довжина – 10 см.

Проколки (вісім екземплярів). Серед них виділяється нетипова повністю збережена проколка із сколу великої кістки. Вся її поверхня заполірована до блиску від тривалого використання. Вістря досить акуратно підправлене, очевидно, ножем. У такий же спосіб зроблено і спеціальні місця під усі пальці правої руки – для зручності при використанні знаряддя. Довжина його – 11 см.

Єдина типова трубчаста проколка має обламане вістря. Довжина її – 7,4 см.

П'ять проколів із цілих кісток мають спільну особливість – обламані вістря. Збережені їх частини сягають у довжину від 6 до 9 см. Жодного цілого екземпляра такого типу проколів у Буську ще не знайдено. Очевидно, як проколку використовували й ведмежий зуб, який має обламаний гострий кінець, заполіровану поверхню й особливо тупий кінець. Варто зазначити, що всі шість знарядь знайдено на одній глибині в заповненні одного об'єкта.

Кістяні вироби невідомого призначення (два екземпляри). Обидва із ребер тварин. Один цілий із заполірованою до блиску поверхнею – мабуть ручка до залізного знаряддя (шила?). Має на одному кінці численні сліди різання

(підправки) ножем. Довжина його – 10,3 см. Другий артефакт теж із заполірованою поверхнею, зберігся на довжину 3,7 см.

Вироби з рогу (шість екземплярів). Два із них пошкоджено – це, очевидно, накладки із розпиляного рогу. Довший із них зберігся на довжину 7,1 см, короткий – на 6 см. Чотири знаряддя повністю збережені, однак про їх функціональне призначення щось сказати важко. Лише про найкоротший виріб (довжиною 6,6 см) можна говорити, як про заготовку (руків'я). На його поверхні видно численні сліди обробки (стругання, різання) гострим предметом, тонший кінець грубо заокруглений, в торці кінця грубшого почали робити отвір.

Привертає увагу довге знаряддя із щільного рогу, що був надрубаний двома ударами (сокирою?) і грубо відламаний. Поверхня зашліфована до блиску, вістря підправлене (підстругане) ножем. Довжина виробу – 18,1 см. Інше досить довге знаряддя (довжиною 15 см) – теж із щільного рогу, грубо відламаного, з підрізаним по колу і обломаним тоншим кінцем. По всій гладенькій, але незашліфованій поверхні має сліди стругання та численні глибокі поперечні риси та надрізи (близько 20), зроблені, імовірно, ножем. В середині знаряддя просверлено наскрізний поздовжній отвір діаметром приблизно 5 мм.

Знаряддя із порожнистого, досить акуратно відрізаного рогу, має довжину 10 см. Вістря підправлене (підстругане), поверхня зашліфована, теж із багатьма поперечними довгими рисками – фактично зарубками, зробленими ножем чи іншим гострим предметом. На відстані 3,5 см від кінця вістря на знарядді вирізано підпрямокутну заглибину шириною приблизно 1,5 см і глибиною 3 мм.

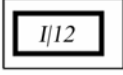
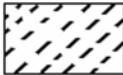

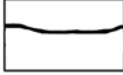
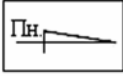

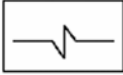

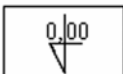

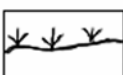

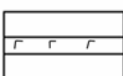

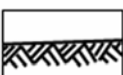

Кінцева частина рогу оленя з розеткою (відходи виробництва) мають довжину 15,2 см.

Під час досліджень у культурному шарі виявлено й декілька кременевих артефактів. Серед них виділяється кулястий розтирач діаметром 4 см. Цікавим також є уламок сокири з опоки довжиною 6 см. Культурно-хронологічна приналежність цих матеріалів, з огляду на багатошаровий характер пам'ятки, значною мірою проблематична.

Таким чином, під час досліджень центральної частини городища літописного Бужська у 2012 р. виявлено численний рухомий матеріал від доби неоліту до пізнього середньовіччя, серед яких виділяються мідні накладки, два кільця від кольчуги та відреставрований кружальний горщик середини XII ст. Повністю досліджені котловани заглибленого житла першої чверті XII ст. та господарської споруди середини X ст. мають важливе значення для вивчення історичної забудови давнього міста у X–XIII ст. Дослідження показали, що центральна ділянка городища літописного Бужська, незважаючи на значні антропогенні впливи, є перспективною для наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довгань П. М. Дослідження центральної площадки Бужського городища у 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 217–237.

	вали		темно-сірий грунт (Шар III)
	розкоп (його номер і рік проведення)		похований грунт
	шурф		вугільний прошарок
	напря́м на північ		дерев'яна обшивка стінок
	продовження розкопу		заповнення об'єкта I
	умовний репер		заповнення об'єкта II
	рівень сучасної поверхні		нижні прошарки заповнення об'єктів I і II
	дерн		черінь
	материкова глина		лес (материк)
	перевідкладений грунт (Шар I)		
	залишки розгорнутого валу (Шар II)		

Умовні позначення.

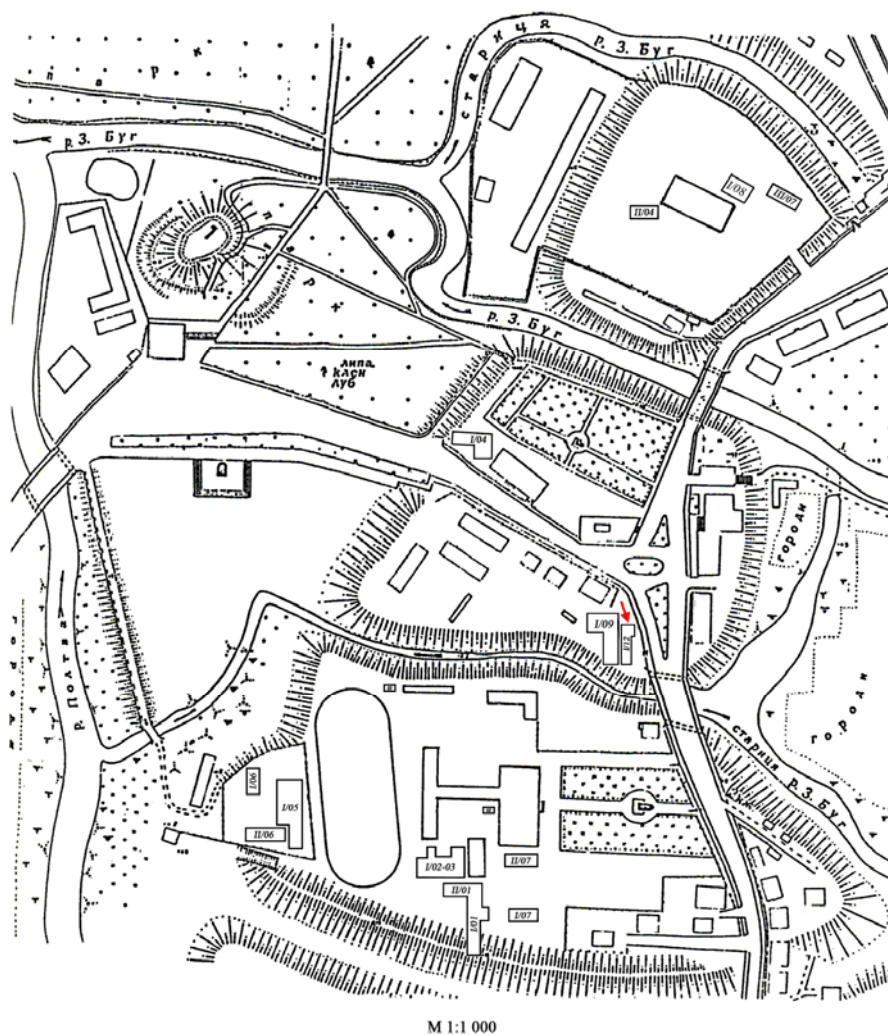

Рис. 1. Інструментальний план городища у м. Буську
(За М. Филипчуком). М : 1 000.

Рис. 2. Розкоп І. Робочий момент. Вигляд з південного заходу.

Рис. 3. Розкоп І. Загальний вигляд з півночі.

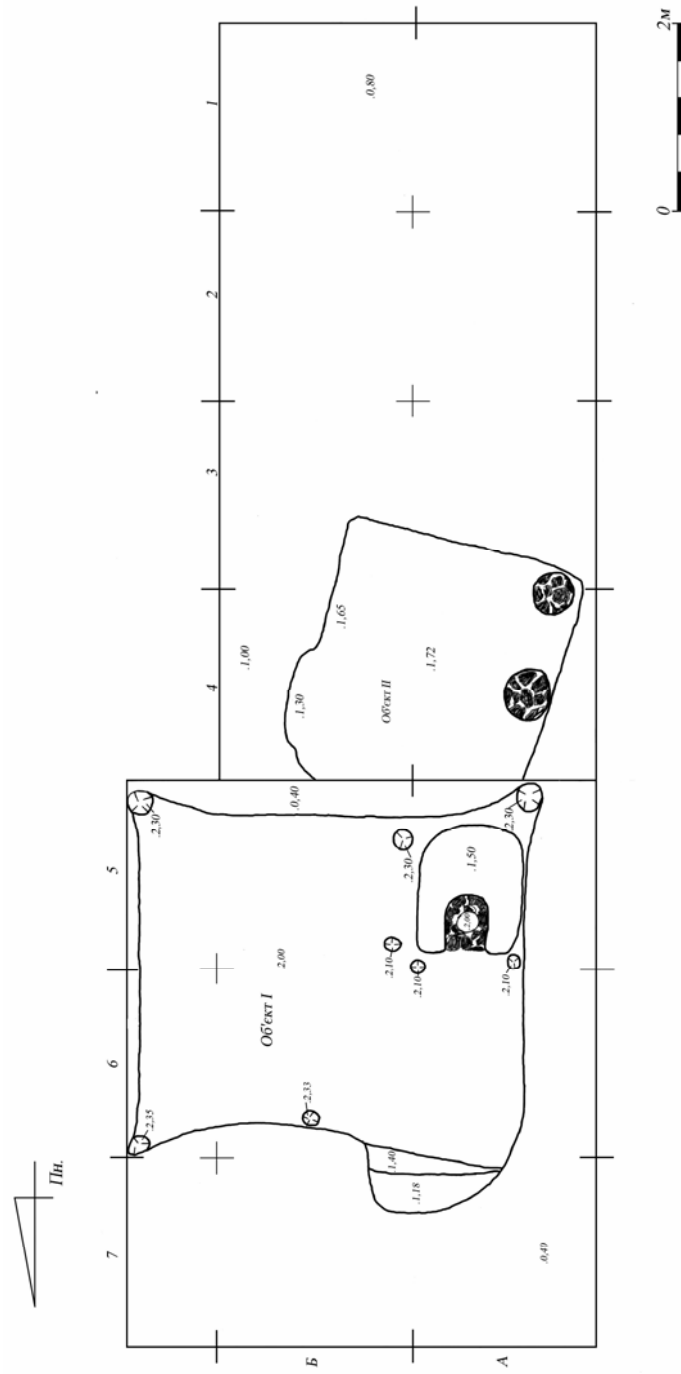

Рис. 5. Загальний план розкопу I. М 1:40.

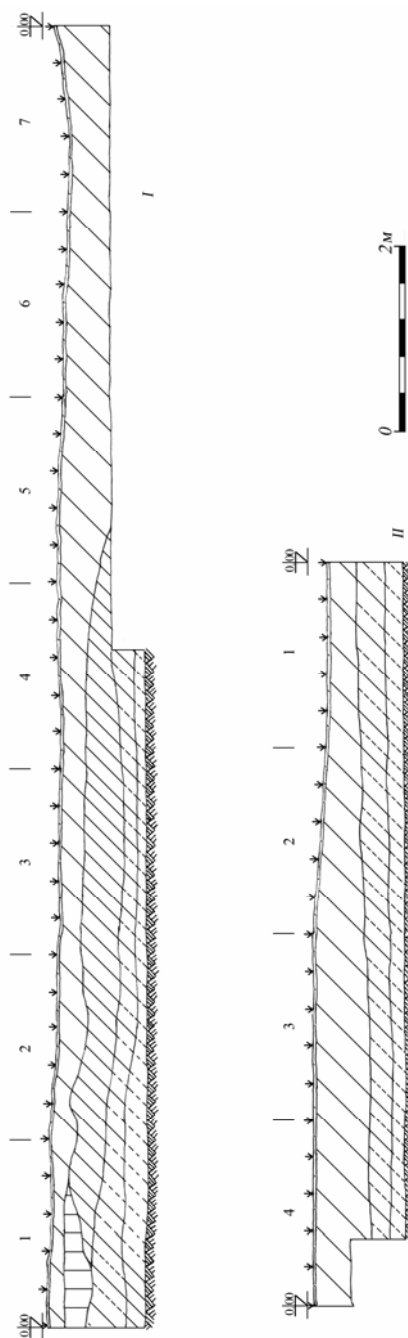

Рис. 6. Стратиграфія західної (I) і східної (II) стінок розкопу I. М 1:40.

Рис. 7. Об'єкт I. Вигляд зі сходу.

Рис. 8. Об'єкт II. Вигляд зі сходу.

Рис. 9. Мідні прикраси із заповнення об'єкта І.

Рис. 10. Горщик середини XII ст.

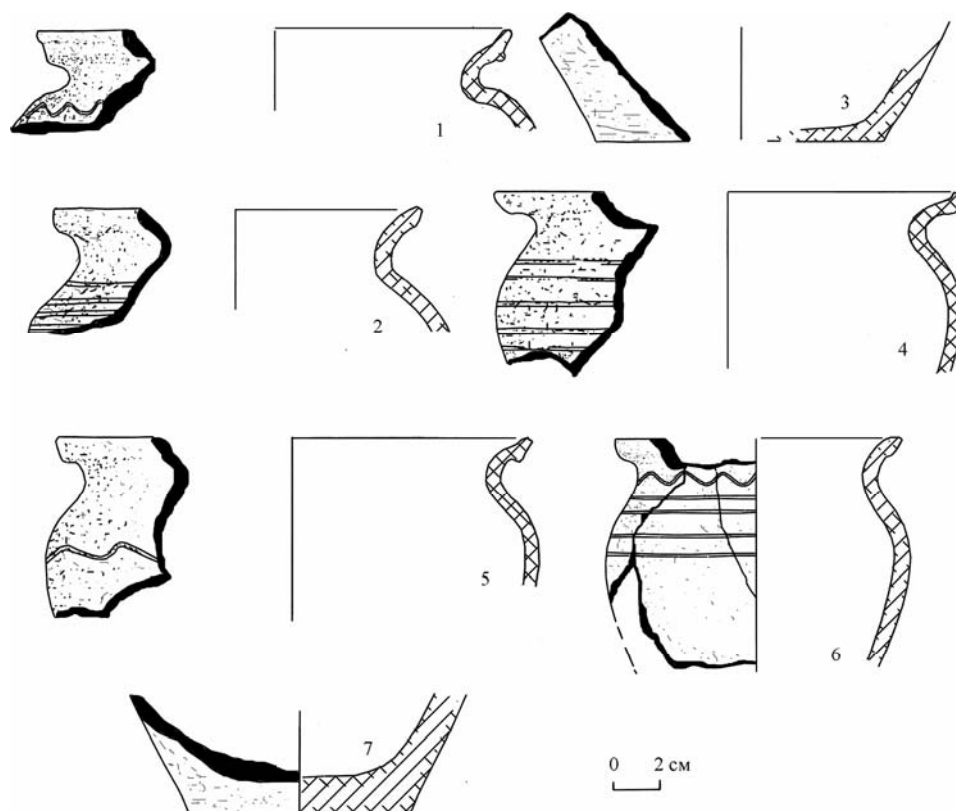

Рис. 11. Фрагменти кружального посуду із заповнення (1–6) та долівки об'єкта I (7).

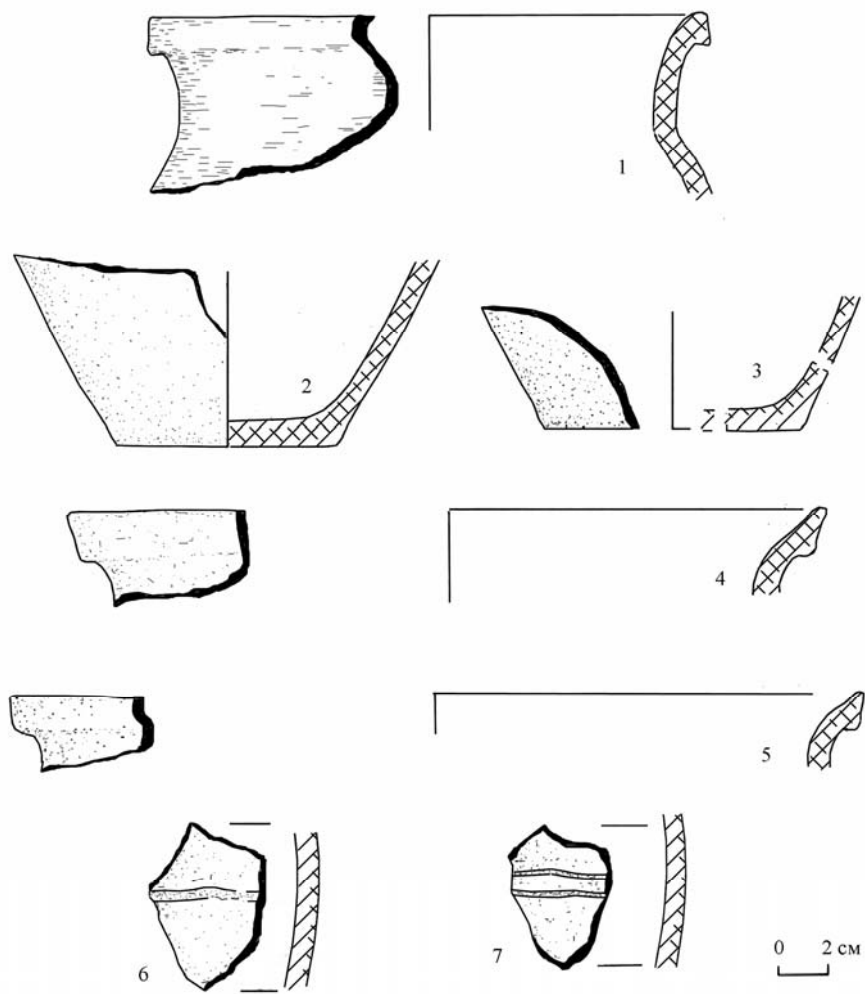

Рис. 12. Фрагменти кружального посуду з культурного шару розкопу I (1–3), заповнення (4, 5) та долівки об'єкта II (6, 7).

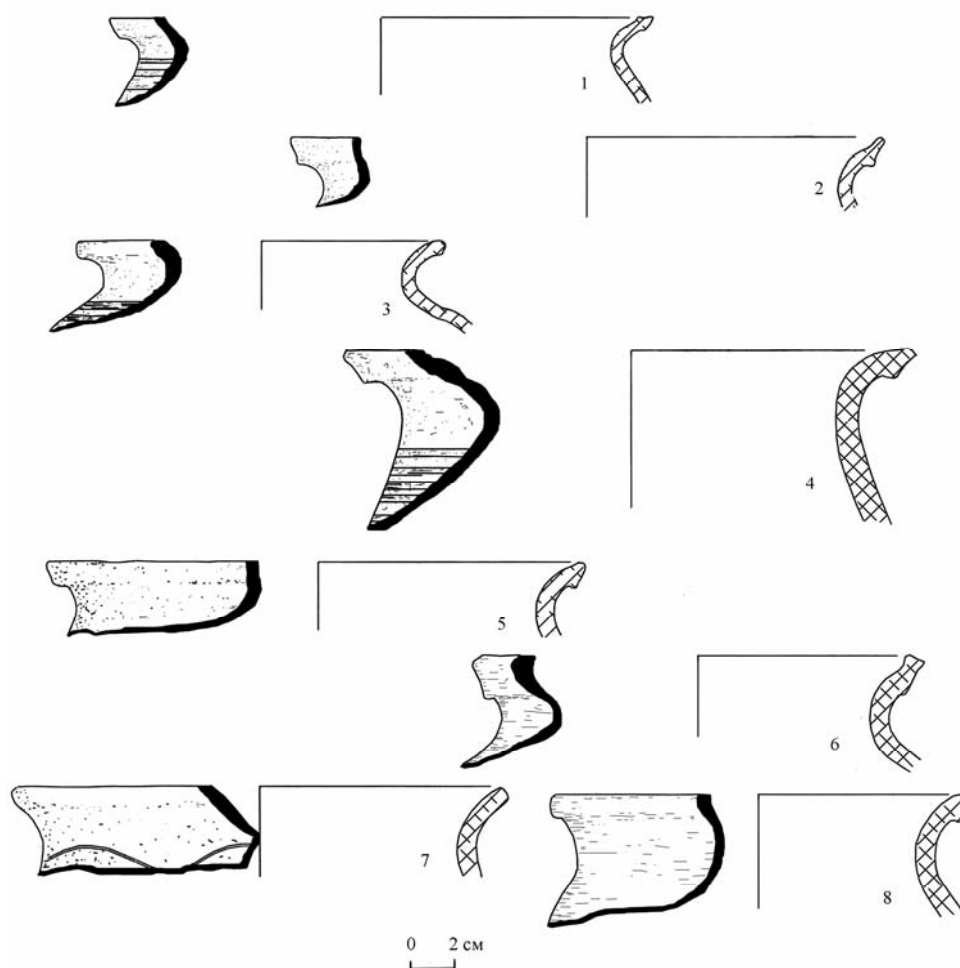

Рис. 13. Фрагменти кружального посуду з культурного шару розкопу I (1-4, 6) та заповнення об'єкта I (5, 7, 8).

Рис. 14. Залізні знахідки з культурного шару розкопу I: 1 – уламок коси; 2, 7, 8 – предмети невідомого призначення; 3–6 – ножі; 9 – уламок знаряддя; 10 – вушко; 11 – гачок; 12 – шило; 13, 14 – бритви.

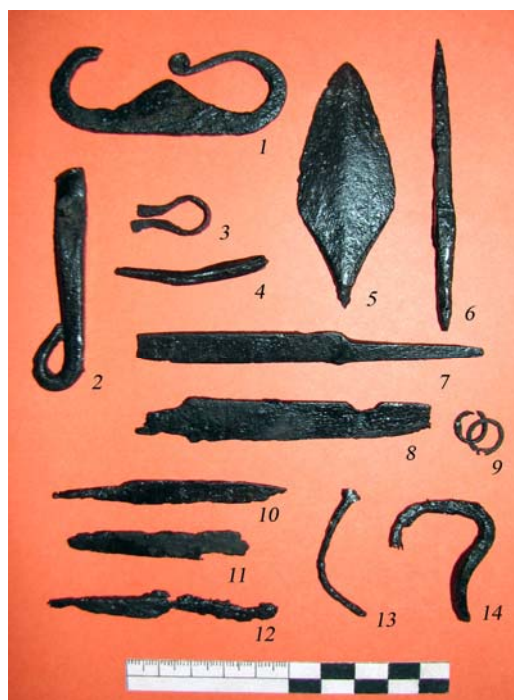

Рис. 15. Залізні знахідки із заповнення об'єкта I:
1 – кресало; 2 – частина вудила;
3 – вушко; 4, 12 – предмети невідомого призначення; 5, 6 – вістря стріли; 7, 8, 10, 11 – ножі; 9 – кільця кольчуги (?); 13 – ухналь; 14 – скоба.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ПЛОЩАДКИ ГОРОДИЩА
ЛЕТОПИСНОГО БУЖСКА В 2012 г.****П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000,
e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net*

Освещены результаты исследовательских работ в южной части центральной площадки городища летописного Бужска. Охарактеризированы найденные объекты – остатки углублённого жилища первой половины XII в. и углублённого хозяйственного сооружения середины X в., а также множественный движимый материал: отреставрированный гончарный горшок середины XII в.; коллекция фрагментов лепной и гончарной посуды широкого хронологического диапазона – от второй половины V тысячелетия до н. э. до XIII в., железных изделий, изделий из цветных металлов, камня, кости и рога, кремневых артефактов.

Ключевые слова: летописный Бужск, городище, культурный слой, углублённые сооружения, керамика.

**INVESTIGATIONS ON THE CENTRAL YARD OF
ANNALISTIC BUZHASK HILLFORT IN 2012****P. Dovgan, N. Stebliy**

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net, nstebliy@ukr.net*

The article presents results of archaeological studies in the southern part of central section of the ancient Buzhesk hill-fort. Excavations were made on the area of 62 sq.m and they had revealed the cultural layers at 1 m depth. Two archaeological objects were discovered these are the rests of a dug-out dwelling of 12th century and the dug-out household structure of the mid 10th century. First object has been studied entirely. It was lying as deep as 0,4 m under the current surface in a size of 3.7×4.2 m. It's inner space was buried 0,6 m deep in a cultural layer and another 1.0 m under the natural ground level. Almost entirely intact clay oven was situated in south-western part of the house facing the north. Walls of the house were strengthened by wooden beams as high as 0.6 m under the floor. Beams had crooked under the pressure of earthen walls. Second object had been examined entirely as well. As large as 2.6×2.8 m contour of the object was exposed at the level of 0,8 m under current surface. It was submerged another 0,65 m under the level of natural ground. Traces of two round shape hearth fires were found on the floor of the structure sized 0.5 m and 0.45 m in diameter. The structure entrance was found in north-eastern corner as wide as 1.15 m. Numerous materials were discovered in the cultural layer and inside the object at their inners and on the floor: wheel-made pot of mid-12th century (fully reconstructed), large collection of fragmented hand-made and wheel-made pottery from late-5th and until 13th centuries, ironware (including fragments of ring male), artifacts of color metals (two copper plates, coin of 16th century and so on), stone, bone and flint.

Key words: hill-fort, Buzhesk, dug-out dwelling, clay oven, wheel-made pottery.

Стаття надійшла до редколегії 26. 02. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904(477.83)11/12»:738.3

ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СОЛОТВИНИ У НАДБУЖАНЩИНІ

П. М. Довгань*, В. М. Конопля**, Н. Я. Стеблій*

*Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Національної Академії наук України

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008

Уведено до наукового обігу матеріали із 32 археологічних пам'яток, виявлених під час розвідок у басейні р. Солотвини – правої притоки Західного Бугу, в межах сіл Гумнісько і Чучмани Буського р-ну. Подано топографію селищ, охарактеризовано рухомий матеріал, зібраний на поверхні культурного шару. Встановлено, що ці старожитності репрезентують культуру лінійно-стрічкової кераміки (1 пам'ятка), волинсько-люблінську (2), лійчастого посуду (6), городоцько-здобицьку (3), тшинецьку (8), висоцьку (16), черняхівську (27), лука-райковецьку (8) культури та давньоруський період, переважно XII–XIII ст. (23).

Ключові слова: Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка, Гумнісько, Чучмани, археологічна пам'ятка, фрагменти кераміки, кременеві артефакти, культура лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінська культура, культура лійчастого посуду, городоцько-здобицька культура, тшинецька культура, висоцька культура, черняхівська культура, лука-райковецька культура, давньоруський період.

Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка, виконуючи наукову програму “Давня історія Надбужанщини”, провела розвідкові дослідження у басейні р. Солотвини. Ними охоплено територію сіл Гумнісько і Чучмани, землі яких розташовані на стику двох геоморфологічних районів – Грядового Побужжя та Бродівської зандрової рівнини [3. С. 27, 112], що відобразилось на певній специфіці ландшафтів цього мікрорегіону Львівщини.

Зокрема, заплава Солотвини на східній околиці першого із згаданих населених пунктів доволі широка з невисокими краями тераси із супіщаними ґрунтами. В міру протікання на захід аж до впадіння у Західний Буг, вона звужується від декількох десятків до сотні метрів з відповідним підняттям рівних ділянок берегів висотою, місцями, до 20–30 м, де залягають ґрунти типу лучних чорноземів.

До початку польових робіт на території цих сіл було відомо три різночасові поселення, два з яких пов'язані з добою бронзи, одне – з давньоруським періодом [1. С. 13–14; 4. С. 21; 5. С. 48]. Крім цього, на території Гумніська у міжвоєнний час знайдено кременеві вироби епохи палеометалу, які зараз зберігаються у фондах Львівського історичного музею [2. С. 3].

Під час суцільних обстежень відкрито 32 пам'ятки археології. Наводимо місця їх локалізації в межах сіл Гумнісько і Чучмани та опис здобутих на них артефактів.

Гумнісько–1: черняхівська культура і давньоруський період XI–XII ст.

Південно-західна частина села, урочище Село, за 0,15 км на схід від дерев'яної церкви, на схід від шосейного мосту, пологий схил правого берега Солотвини висотою 4–5 м над рівнем заплави, територія городів.

Черняхівська культура: уламки вінець сіро-коричневої миски товщиною 0,9 см і діаметром 16 см (рис. 6, 12), темно-сірого горщика товщиною 0,4–0,6 см і діаметром 36 см (рис. 4, 1), банкоподібної посудини темно-сірого кольору товщиною 0,9 см з розширеним та заокругленим краєм діаметром близько 50 см (див. рис. 4, б), шість фрагментів стінок посудини сіро-жовтого, світло-коричневого, сіро-коричневого і темно-сірого забарвлення товщиною 0,7–0,9 см, один з яких декоровано врізними горизонтальними борозенками (рис. 5, 11). Кераміка ліпна, з підвищеним вмістом піску та включеннями мікрочасточок шамоту.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків з пружкоподібними потовщеннями під зрізом горловин діаметрами 14 см (рис. 1, 1) та 18 см (див. рис. 1, 2) і чотири фрагменти стінок. Посуд товщиною 0,7–0,9 см має світло-коричневе та сіре забарвлення.

Гумнісько–2. Культури лійчатого посуду, тщинецька, висоцька, черняхівська, райковецька і княжа доба. Навпроти від попередньо описаної пам'ятки на рівній ділянці лугової тераси лівого берега Солотвини висотою до 5 м над рівнем заплави. Річка в цьому місці робить закрут під прямим кутом. Сліди поселення площею близько 2 га зафіксовано на схід від шосейної дороги і на північ від споруд колишнього колгоспного двору. Речові матеріали зібрано з орної площі, у східній частині якої простежено скупчення глиняної вимазки, що залишилась від зруйнованих наземних споруд.

Культура лійчатого посуду: два фрагменти стінок сіро-жовтих посудин (злам чорний) товщиною 0,9 см, верхня частина поздовжньої пластини 28×17×7 мм.

Тщинецька культура: уламок вінець горщика з незначно опуклою горловиною діаметром 30 см (див. рис. 6, 4) і шість фрагментів стінок товщиною 0,7–1,0 см, світло-коричневі поверхні яких помірно лискучі, а їх глиняна маса містить подрібнений шамот і поодинокі фракції перепаленого кременю.

Висоцька культура: фрагмент стінки посудини сіро-жовтого кольору товщиною 1 см з домішкою подрібненого шамоту і жорстви (сіро-коричневий піщаник); уламок (нижня частина) біфасіального серпа з видовженим руків'ям – 91×32×14мм (рис. 2, 8).

Черняхівська культура: уламок вінець горщика із загостреним краєм товщиною 0,8 см і діаметром 18 см, що має лискучу зовнішню поверхню (див. рис. 6, 14), та уламок вінець аналогічної посудини з помірно відхиленим назовні краєм товщиною 0,6 см і діаметром 16 см; вісім фрагментів стінок товщиною 0,7–0,9 см. Ця ліпна кераміка світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення у більшості випадків має лискучу внутрішню поверхню, а її глиняна маса, окрім піску та подрібненого шамоту, містить в незначній кількості часточки потовченого вапняка (мергель?).

Знайдено, також, уламок вінець кружального горщика чорного кольору з лискучою зовнішньою поверхнею товщиною 0,6 см і манжетоподібним краєм діаметром 30 см (див. рис. 6, 5), у щільній масі якого є значна домішка дрібного піску.

Райковецька культура: уламок вінець горщика товщиною 0,5 см і діаметром 12 см (див. рис. 6, 10); сім фрагментів стінок посудин товщиною 0,8–1,2 см; два уламки донець діаметрами 7 та 12 см і товщиною, відповідно, 0,6 і 1,2 см. Ці знахідки посуду сіро-коричневого забарвлення ліпні, а окремі з них декоровані прямолінійними і хвилястими вузькими канелюрами (див. рис. 4, 9; 6, 6, 10).

Керамічний комплекс доповнюють п'ять стінок кружальних посудин світло-коричневого забарвлення товщиною 0,6–1,3 см, орнаментованих хвилястими і прямолінійними вузькими канелюрами (див. рис. 4, 7; 6, 11, 13).

Наступний у часі посуд складається із двох різних за датуванням груп. Першу з них репрезентують уламки вінець 12 горщиків, зокрема із потовщеним та заокругленим краєм діаметром 18 см з товщиною 0,9 см, під зрізом якого наявний вузький горизонтальний кружок (див. рис. 1, 18); з манжетоподібними краями діаметрами 20 см (див. рис. 1, 20) і 28 см (рис. 7, 6); із опуклим краєм діаметром 22 см, що має пружкоподібний виступ (див. рис. 7, 1); із закраїнами під краєм горловини (8 екземплярів) діаметрами 14 см, 20 см (див. рис. 1, 13), 24 см (див. рис. 1, 12, 16, 17), 26 см (див. рис. 1, 14) та 30 см (див. рис. 1, 19), а також два уламки донець діаметрами 40 см (сковорідка) і 10 см та 12 фрагментів стінок посудин. Усі ці знахідки товщиною 0,7–1,0 см забарвлені у сірий, темно-сірий, сіро-жовтий, світло-коричневий та сіро-коричневий кольори і пов'язані з давньоруським періодом XI–XIII ст. П'ять уламків вінець горщиків виготовлені з каолінової глини.

Кераміка XIV ст. представлена сірими і темно-сірими уламками 13 вінець посудин (див. рис. 5, 1, 3; 7, 3, 8, 9, 13), пательчастої ручки, денця і чотирма фрагментами стінок. Товщина посудин сягає 0,4–0,8 см.

На обстеженій території також знайдено: фрагмент глиняного тягарця до ткацького верстата з діаметром основи 6 см, що за формою був, очевидно, конусоподібним (див. рис. 6, 8), а також проколку з рогу серни, фрагмент кахлі XV–XVI ст. з рослинним орнаментом, уламок нижньої частини скляного кубка з хвилястим виступом по краю денця, три шматки череня печей товщиною 1,3, 2,3 і 3,7 см та розтирач кубічної форми із сірого кварциту – 53×50×45 мм (див. рис. 2, 3).

Доповнюють збірку речового матеріалу артефакти з кременю, опис яких подано нижче.

Три відщепи: первинний – 25×34×8 мм, поздовжньо-первинний – 25×34×8 мм і поздовжній – 18×19×5 мм.

Заготовка біфасіального виробу (серп?) – 66×31×12 мм (див. рис. 2, 10).

Три відщепи зі стрільчасто ретушованими кінцями (ретуш мікрозубчаста, зі спинки): ребристо-поздовжній – 63×32×5 мм (див. рис. 2, 6), безсистемний із залишком жовної кірки – 68×54×12 мм (див. рис. 2, 9), а також поздовжньо-первинний – 78×53×17 мм (рис. 8, 18), крайки якого оброблені з обох площин дрібно- і середньофасетковою лускоподібною ретушшю.

Поздовжня парапластина з ретушованими скошеним поперечним кінцем і бічними крайками (оброблені з двох площин), що загострені мікрозубчастою ретушшю – 47×21×7 мм (див. рис. 2, 2).

Однобічно ретушовані поздовжній із залишком жовної кірки – 25×30×8 мм (див. рис. 8, 6) і ребристо-поздовжній із залишком жовної кірки – 19×20×5 мм (див. рис. 8, 11) відщепи (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки).

П'ять двобічно ретушованих відщепів: ребристо-первинний (ретуш дрібно-, середньо- і крупнофасеткова лускоподібна, з двох площин, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – 82×36×10 мм (рис. 9, 10), ребристо-поздовжній із залишком жовної кірки (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 60×33×10 мм (див. рис. 9, 11), ребристо-поздовжній (ретуш мікрозубчаста, з обох площин, на лівій крайці часткова, на правій – часткова, зі спинки і суцільна, з черевця) – 30×21×5 мм (див. рис. 2, 4), поздовжній із залишком жовної кірки (ретуш дрібнозубчаста, на лівій крайці суцільна, з черевця, на правій – часткова, зі спинки) – 44×23×8 мм (див. рис. 2, 5), поздовжній (ретуш мікрозубчаста, часткова, з обох площин) – 35×31×6 мм (див. рис. 2, 7).

Кінцевий скребок на ребристому відщепі, похиле лезо якого сформоване нанесенням дрібнофасеткової лускоподібної ретуші – 31×41×9 мм. Нею підправлені зі спинки бічні краї сколу (див. рис. 8, 14).

Культурно-хронологічне визначення цих виробів дискусійне з огляду на багатшаровий характер пам'ятки.

Крім них трапився скол до кресала, з відповідно, спрацьованими (механічні пошкодження) бічними краями.

Гумнісько–3. Культури лійчастого посуду, черняхівська і княжа доба XII–XIV ст. На південний схід від західної частини села, на захід від нової кам'яної церкви, на південь від шосейного мосту, на правому пологому березі Солотвини висотою до 3–4 м, що знижується зі сходу на захід, територія городів.

Культура лійчастого посуду: фрагмент стінки сіро-жовтої посудини (злам чорний) товщиною 0,8 см, орнаментованої вертикально і скісно сформованими наліпними пружками шириною 0,5–0,7 см (рис. 3, 7); уламок вінець горщика товщиною 0,5 см з незначно відхиленим назовні і заокругленим краєм діаметром 26 см, зовнішня поверхня якого обличкована темно-коричневим ангобом (див. рис. 1, 10); дев'ять артефактів з кременю, зокрема: два відщепи – поздовжній – 16×14×4 мм і ребристий (відокремлений з прямокутної у поперечному перетині сокири) – 19×20×9 мм, протилежно-кінцевий розтирач на уламку конкреції – 80×81×49 мм, двосекційний скобель на безсистемному відщепі (виїмки розміщені на поперечному кінці і бічній крайці) – 30×20×9 мм (див. рис. 8, 17), двобічно ретушована нижня частина поздовжньої пластини (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій крайці мікрозубчаста, на правій – дрібнозубчаста) – 47×24×7 мм (див. рис. 2, 1), поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем і бічними краями (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 58×45×8 мм (див. рис. 3, 10), два кінцеві скребки з напівкрутими лезами, сформованими дрібно-, середньо- та крупнофасетковою лускоподібною ретушшю, заготовками для яких стали верхні частини поздовжньо-первинної – 35×31×8 мм (див. рис. 3, 11) і поздовжньої із залишком жовної кірки – 43×28×7 мм (рис. 3, 12), при чому у першого з них бічні краї оброблені зі спинки частково нанесеною мікрозубчастою ретушшю.

Черняхівська культура: уламки вінець опуклобокої миски з пружко-підібним краєм діаметром 20 см (див. рис. 4, 15), горщика із заокругленим зрізом горловини діаметром 35 см (див. рис. 4, 8) і двох банкоподібних посудин діаметрами 22 см (рис. 3:1) та 40 см (рис. 3:9); 19 фрагментів стінок коричневого, темно-сірого і сіро-коричневого кольорів. Ці знахідки належать ліпному посуду товщиною 0,5–1,0 см.

Один бочок залишився від темно-сірої кружальної посудини із заглаженою поверхнею діаметром 14 см і товщиною 0,4–0,6 см.

Кераміка княжої доби сірого і сіро-жовтого забарвлення представлена уламками вінець із закраїною діаметром 16 см (див. рис. 1, 9), лійчатою миски діаметром 24 см (див. рис. 3, 2) та 12 фрагментами стінок, товщина яких сягає 0,5–0,9 см.

Гумнісько–4. Черняхівська культура і княжа доба XII–XIV ст. Південна околиця села, за 0,3 км на південний схід від кам'яної церкви, на пологому схилі правого берега Солотвини висотою 2–3 м над рівнем заплави, територія городів.

Черняхівська культура: уламки вінець миски з рівнозрізаним і незначно розширеним краєм діаметром 18 см (див. рис. 4, 4), горщиків з лійчато розширеною невисокою горловиною діаметром 14 см (див. рис. 4, 5), з незначно відігнутим назовні краєм діаметром 17 см (див. рис. 4, 2) та з потовщеним, близьким до манжету краєм (див. рис. 4, 3); 21 фрагмент стінок посудин. Усі вони пов'язані з ліпним посудом товщиною 0,8–1,3 см сірого, темно-сірого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення і в переважній більшості мають чорну, до певної міри лискучу внутрішню поверхню. До цього культурно-хронологічного горизонту пам'ятки слід, очевидно, зарахувати(?) залізний браслет зі скрученого, прямокутного у поперечному перетині, дроту розклепані кінці якого з'єднані між собою (див. рис. 9, 9). Діаметр знахідки становить 5 см.

Кераміку княжої доби характеризують уламки вінець горщиків з широкими манжетами діаметрами 24 см (див. рис. 1, 8) і 28 см (див. рис. 1, 6) та 11 фрагментів стінок, один з яких діаметром 16 см, декоровано горизонтальними канелюрами (див. рис. 1, 11). Знахідки сірого, темно-сірого і сіро-коричневого забарвлення мають товщину 0,8–0,9 см.

Гумнісько–5. Черняхівська культура і давньоруський період XI–XIII ст. За 0,2 км на південь від села, за 0,5 км на південний схід від кам'яної церкви, на пологому, звернутому до півночі, схилі лівого берега Солотвини висотою 2–3 м над рівнем заплави (русло річки у цьому місці випрямлене меліоративними роботами), територія городів.

Черняхівська культура: уламок вінець горщика діаметром 12 см (див. рис. 6, 3) і 13 фрагментів стінок. Кераміка ліпна, світло-коричнева товщиною 0,5–1,1 см. Внутрішні поверхні восьми знахідок чорні, помірно лискучі.

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків з манжетоподібним краєм діаметрами 12 см (див. рис. 1, 3) і 18 см (див. рис. 1, 4), останній з яких декоровано врізними та скісно нанесеними борозенками, уламок петельчастої ручки і два фрагменти стінок. Посуд сірого кольору має товщину 0,6–0,7 см. На одному з бочків наявні горизонтально нанесені канелюри (див. рис. 1, 15).

В межах пам'ятки знайдено три фрагменти типологічно не визначених відщепів. Один з них перепалений.

Гумнісько–6. Княжа доба XII–XIV ст. Південно-західна околиця села, за 0,3 км на північ від пам'ятки Гумнісько–3, пологий схил правого берега р. Солотвини висотою до 5–6 м над рівнем заплави (навпроти на протилежному березі розташоване поселення Гумнісько–2), територія городів.

У складі фрагментарної кераміки наявні два уламки вінець горщиків із закраїнами діаметрами 26 см (див. рис. 7, 4) і 34 см (див. рис. 7, 7), уламок вінець аналогічної посудини діаметром 14 см (див. рис. 5, 8), датованої XIV ст. і п'ять фрагментів стінок верхніх частин горщиків діаметрами 18 см (див. рис. 5, 5), 26 см (див. рис. 7, 16) і 32 см (див. рис. 7, 17), орнаментованих вузькими горизонтальними канелюрами та уламок пательчастої ручки. Посуд сірого, темно-сірого і світло-коричневого кольорів має товщину 0,6–0,8 см.

З поверхні поселення підібрано масивний шматок криці з напівсферичною основою діаметром 16 см.

Гумнісько–7. Висоцька і черняхівська культури. Південно-західна околиця села, за 0,2 км в цьому ж напрямку від церкви, на захід від шосейного мосту, на пологому схилі лівого берега Солотвини висотою 5–6 м над рівнем заплави, територія орного поля. З півночі пам'ятку, що тягнеться смугою до 0,3 км при ширині близько 50–60 м, оконтурює ЛЕП.

Висоцька культура: два фрагменти стінок світло-коричневої і сіро-коричневої посудин товщиною 1,0 та 1,1 см, поздовжньо-первинний – 30×29×8 мм і поздовжній 19×9×3 мм відщепи, уламок біфасіального виробу (аморфний нуклеус?) і фрагмент типологічно не визначеного сколу.

Черняхівська культура: дев'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого, коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,6–0,9 см. У п'яти знахідок внутрішні поверхні чорні, загладжені до легкого полиску.

Гумнісько–8. Висоцька і черняхівська культури. За 0,5 км на південний захід від села, за 0,2 км на південь від цвинтаря, на схід від шосейної дороги, що прямує до с. Чучмани, на рівній ділянці надзаплавної тераси лівого берега Солотвини висотою до 8 м, північніше від ЛЕП, територія орного поля.

Висоцька культура: фрагмент стінки світло-коричневої посудини товщиною 0,9 см, два недиагностичні стосовно типологічної класифікації фрагменти біфасіальних серпів та уламок фасетованого сколу з кременевої конкреції.

Черняхівська культура: два фрагменти стінок ліпних посудин світло-коричневого і чорного забарвлення товщиною, відповідно, 1,1 см та 0,5 см та уламок пательчастої ручки шириною 2,1–2,4 см і товщиною 1,2 см.

Гумнісько–9. Культури лінійно-стрічкової кераміки, черняхівська і давньоруський період.

Культура лінійно-стрічкової кераміки: два фрагменти стінок кухонних посудин світло-коричневого кольору товщиною 1,1 см і діаметрами 22 та 26 см (злам чорний) з ангобованими поверхнями, до глиняної маси яких в процесі виготовлення були додані посічені рослини, пісок і подрібнений шамот.

Черняхівська культура: три фрагменти стінок ліпних світло-коричневих посудин товщиною 0,5–0,8 см, один з яких орнаментовано трьома вузькими канелюрами шириною 1 мм (див. рис. 7, 11).

Давньоруський період: фрагменти денця і двох стінок посудин сіро-жовтого і темно-сірого кольорів товщиною 0,7–0,9 см з підвищем вмістом піску у глиняній масі.

Знайдено уламок поздовжнього сколу – 14×15×3 мм, який, ймовірно, відноситься до неоліту.

Гумнісько–10. Культури тщинецька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XIII ст. Західна частина села, городи між цвинтарем і церквою, рівна ділянка надзаплавної тераси правого берега Солотвини висотою до 5 м. Навпроти через річку – пам'ятка Гумнісько–7.

Тщинецька культура: фрагмент стінки світло-коричневої посудини товщиною 0,8 см і діаметром 22 см (на обох поверхнях уціліли ділянки сіро-коричневого ангобу) з домішками подрібненого шамоту та частково перепаленого кременю; двобічно ретушований безсистемно-первинний відщеп зі стрільчасто-асиметричним кінцем (ретуш дрібно-, середньо- і крупнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 49×31×10 мм (див. рис. 3, 14); скол з аморфного двоплощадкового нуклеуса із залишком жовтої кірки – 41×19×13 мм.

Черняхівська культура: чотири фрагменти стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору товщиною 0,9–1,1 см; уламок стінки кружальної посудини товщиною 1,2 см і діаметром 36 см, обличкованої з обох сторін темно-сірим ангобом. Глиняна маса міцного обпалу з інтенсивною домішкою дрібного піску у зламі трохшарова, поєднання цеглястого і сірого (серцевина) кольорів.

Райковецька культура: уламок вінець світло-коричневого горщика діаметром 10 см і товщиною 0,7 мм (див. рис. 5, 13); 11 фрагментів стінок посудин темно-сірого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення, три з яких орнаментовані. На одному з них діаметром 24 см наявні прямі і хвилясті борозенки (див. рис. 4, 19), а на інших діаметрами, відповідно, 12 см (див. рис. 4, 18), та 18 см (див. рис. 4, 20) – лише хвилясті. Кераміка цього часу кружальна, товщиною 0,9–1,2 см, з підвищеним вмістом піску.

Давньоруський період: уламки вінець горщиків товщиною 0,8 см з манжетоподібними краями діаметром 12 см (див. рис. 5, 17) і 14 см (див. рис. 7, 14) та закраїною діаметром 26 см (див. рис. 5, 15); фрагменти трьох денців діаметрами 9, 10 і 12 см; фрагмент накривки діаметром 16 см і товщиною 0,6 см; 22 фрагменти стінок горщиків, один з яких декоровано прямолінійними борозенками. Цей посуд сірого, темно-сірого, світло-коричневого і сіро-жовтого забарвлення має товщину 0,5–0,8 см.

Гумнісько–11. Культури волинсько-люблінська, городоцько-здовбицька, висоцька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XII ст. За 0,5 км на південний захід від центральної частини села, за 0,4 км у цьому ж напрямку від кам'яної церкви, за 0,7 км на південний схід від колишньої тваринницької ферми, на рівній ділянці надзаплавної тераси лівого берега р. Солотвини висотою до 3 м (русло випрямлене меліоративним ровом),

попри який проходить польова дорога, територія орного поля. З річкою під прямим кутом з'єднаний інший осушувальний рів, що є східною межею пам'ятки.

Волинсько-люблінська культура: уламки вінець горщика сіро-жовтого кольору із шерехатими поверхнями (злам чорний) товщиною 0,6–0,9 см і діаметром 19 см (див. рис. 3, 3) та опуклобокої миски товщиною 0,6 см і діаметром 20 см з аналогічним забарвленням стінок, покритих асиметрично нанесеними розкосами віхтя (див. рис. 6, 1); двобічно ретушована середня частина поздовжньої пластини (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 29×18×4 мм (див. рис. 8, 13).

Городоцько-здовбицька культура: фрагмент стінки товщиною 0,5 см і уламок денця товщиною 0,7 мм та діаметром 10 см світло-коричневих посудин, глиняна маса яких має підвищений вміст піску у поєднанні з подрібненим кременем; нижня частина біфасіального серпа (див. рис. 9, 5).

Висоцька культура: 11 фрагментів стінок посудин сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,7–1,6 см, один з яких діаметром 14 см декоровано наліпним пружком з пальцевими заціпами; уламок вінець світло-коричневої миски товщиною 0,9 см із загнутим до середини краєм діаметром 22 см (див. рис. 6, 2); уламок денця діаметром 8 см і товщиною 0,9 см.

Черняхівська культура: 29 фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,5–1,1 см, 11 з яких мають чорну внутрішню поверхню; уламок денця на кільцевому піддонні діаметром 8 см і товщиною 0,5 см (див. рис. 5, 14); фрагмент стінки посудини діаметром 28 см і товщиною 0,6 см, декорованої пружком та вузькою канелюрою під ним (див. рис. 5, 4). Дві останні знахідки кружальні і виготовлені з дбайливо очищеної глиняної маси цеглястого забарвлення.

Райковецька культура: уламок вінець горщика з косо зрізаним краєм діаметром 11 см і товщиною 0,9 см (див. рис. 5, 2); п'ять фрагментів стінок посудин, один з яких декоровано хвилястими (див. рис. 4, 11), а інший – прямолінійними (див. рис. 4, 14) борозенками. Кераміка кружальна, сіро-коричневого забарвлення, товщиною 0,8–1,1 см, з інтенсивною домішкою піску дрібних і середніх за розмірами фракцій, а також кількісно незначними інгредієнтами у вигляді подрібнених шамоту і вапняку.

Давньоруський період: уламки вінець горщиків з відхиленим назовні краєм діаметром 22 см (див. рис. 7, 15), з манжетоподібним краєм діаметром 14 см (див. рис. 5, 10) та із закраїною діаметром 20 см (див. рис. 5, 9); уламок верхньої частини посудини діаметром 16 см, декорованої хвилястими борозенками (див. рис. 4, 10); 32 фрагменти стінок посудин, три з яких мають орнамент у вигляді горизонтальних канелюр (див. рис. 5, 16). Кераміка товщиною 0,6–0,9 см забарвлена у сірий, темно-сірий, світло-коричневий та сіро-коричневий кольори.

Знайдено сім артефактів з кременю, які можуть бути пов'язані як з добою бронзи так і з ранньозалізним віком. Ними є: ребристий відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш мікрозубчаста, на лівій крайці часткова, зі спинки, на правій – часткова, з обох площин) – 44×30×7 мм (див. рис. 9, 8); три відщепи: ребристий – 23×13×5 мм, поздовжньо-первинний –

29×16×7 мм і поздовжній – 22×12×4 мм, а також три уламки типологічно не визначених сколів.

З території пам'ятки підібрано орнаментований уламок кахлі XV–XVI ст. (див. рис. 3, 8).

Гумнісько–12. Культури лійчастого посуду, городоцько-здовбицька, черняхівська і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,3 км на південь від села, за 1,2 км на південний схід від кам'яної церкви, на захід від меліоративного рову, що з півдня прилягає до лівого берега Солотвини (на східному краю пам'ятки річка робить закрут під прямим кутом), на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою до 4 м, територія орного поля.

Культура лійчастого посуду: два фрагменти стінок сіро-жовтих посудин (злам чорний) товщиною 0,9 см та 1 см, в одного з яких внутрішня поверхня чорного кольору, помірно лискуча.

Городоцько-здовбицька культура: два фрагменти стінок сіро-коричневої (товщина 0,7 см, діаметр – 24 см) посудин, і сіро-жовтої (товщина 0,5 см, діаметр – 24 см), які, відповідно, мають у глиняній масі подрібнені шамот, кварцит та подрібнений кремій і пісок; сім артефактів з кременю: два поздовжньо-первинні – 22×42×6, 27×14×3 мм, поздовжній – 14×22×3 мм і ребристо-поздовжній – 19×12×4 мм відщепи; кінцевий скребок з півкруглим похилим лезом (ретуш дрібно-, середньо- і крупнофасеткова лускоподібна) на первинному відщепі – 39×43×9 мм (див. рис. 9, 3); обушкова частина біфасіальної сокири – 30×28×10 мм (див. рис. 8, 16); однобічно ретушований (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) ребристий відщеп із залишком жовтої кірки – 39×40×7 мм (див. рис. 9, 4).

Черняхівська культура: верхня частина біконічної миски цеглястого кольору товщиною 0,7 см з відігнутою назовні стінкою горловини з потовщеним краєм діаметром 20 см (див. рис. 5, 7); уламок пательчастої ручки сіро-коричневого кольору з помірно лискучою поверхнею і овальним поперечним перетином розміром 2,6×1,7 см (див. рис. 6, 9) та 22 фрагменти стінок посудин товщиною 0,7–1,5 см, забарвлених, здебільшого, у світло-коричневий колір, до того ж в 11 екземплярів внутрішні поверхні чорні. Ця кераміка ліпна.

Давньоруський період: уламок вінець горщика з потовщеним і загнутим до середини краєм діаметром 30 см (див. рис. 7, 5); вісім фрагментів стінок сірих, сіро-жовтих та сіро-коричневих посудин товщиною 0,8–1,1 см, два з яких декоровані горизонтальними канелюрами.

Гумнісько–13. Культури тшинецька, висоцька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XIII ст. За 1,5 км на південний схід від східної частини села, на увігнутому (підковоподібному) краю надзаплавної тераси лівого берега Солотвини висотою 2–3 м, між двома металевими містками і бетонною трубою польової дороги навпроти через річку, територія орного поля.

Тшинецька культура: сім фрагментів стінок світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,5–0,8 см з домішками піску, подрібнених шамоту та перепаленого кременю, один з яких прикрашено наліпним кружком (див. рис. 3, 6); аморфний двоплощадковий нуклеус із взаємонаправленими нега-

тивами від сколювання – 43×47×12 мм (див. рис. 3, 13) та з частково збереженою жовтовою кіркою; ребристо-первинний – 29×37×11 мм і поздовжній – 14×17×9 мм відщепи.

Висоцька культура: уламок вінець сіро-коричневого горщика товщиною 0,7 см, діаметром 30 см з пальцевими зачіпами під краєм горловини (див. рис. 3, 4); уламок верхньої частини світло-коричневого опуклобокого горщика з лискучою зовнішньою поверхнею товщиною 0,5–0,8 см і діаметром 16 см (див. рис. 3, 5); 28 фрагментів стінок посудин (13 рустовані) сіро-жовтого і світло-коричневого кольорів (у 15 з них внутрішні поверхні чорні і заглажені до легкого полиску) товщиною 0,8–1,3 см.

Черняхівська культура: верхня частина опуклобокого ліпного горщика світло-коричневого кольору (злам чорний) товщиною 0,5 см і діаметром 10 см (див. рис. 5, 6); 17 фрагментів стінок ліпних посудин (один з них рустований) світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,7–1,5 см; фрагмент стінки кружальної сіро-коричневої посудини (чорна внутрішня поверхня помірно лискуча і має слаборельефні жолобки) товщиною 1,3 см з домішками піску і, в меншій мірі, подрібнених вапняку і шамоту.

Райковецька культура: шість фрагментів стінок кружальних посудин тімно-сірого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,8–1,1 см, один з яких декоровано хвилястими борозенками (див. рис. 5, 12), а інший – аналогічними у поєднанні з прямолінійними (див. рис. 4, 13).

Давньоруський період: два уламки вінець горщиків з манжетоподібним краєм діаметром 19 см (див. рис. 7, 2) та із закраїнами діаметром 23 см (див. рис. 7, 10), а також 37 бочків посудин світло-коричневого, сірого і темно-сірого кольорів товщиною 0,5–0,9 см.

На обстеженій території досить часто траплялись розрізнені шматочки вимазки.

Гумнисько–14. Культури городоцько-здовбицька, висоцька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XIII ст. За 0,2 км на південний схід від східної околиці села, на меандроподібному виступі (ширина близько 0,2 км) надзапальної тераси лівого берега Солотвини висотою 4–5 м, територія орного поля.

Городоцько-здовбицька культура: чотири фрагменти стінок сірих і сіро-жовтих посудин товщиною 0,6–1,2 см з домішкою піску і подрібненого, частково та повністю перепаленого кременю.

Висоцька культура: уламок денця діаметром 8 см і товщиною 1,1 см; 19 фрагментів стінок сірих, сіро-жовтих і світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,3 см, на одному з яких наявний пружкоподібний виступ (див. рис. 8, 8).

Черняхівська культура: уламок вінець миски(?) товщиною 0,6 і діаметром 28 см (див. рис. 4, 17) та 7 фрагментів стінок ліпних посудин товщиною 0,8–0,9 см світло-коричневого забарвлення.

Райковецька культура: уламок вінець ліпного горщика сіро-коричневого кольору товщиною 0,7–1,0 см і діаметром 12 см з інтенсивною домішкою дрібного піску та, в меншій мірі, мікрочасточок шамоту (див. рис. 4, 16); чотири фрагменти

стінок сіро-жовтих і сіро-коричневих кружальних посудин товщиною 0,8–1,5 см, один з яких декоровано хвилястими борозенками (див. рис. 4, 12).

Давньоруський період: уламок вінець горщика із закраїною товщиною 0,6 см і діаметром 26 см (див. рис. 7, 12) та 21 фрагмент стінок сірих, темно-сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,1 см.

У межах пам'ятки виявлено вісім артефактів з кременю: типологічно не окреслений фрагмент відщеп, скол з відбійника – 32×31×14 мм, поздовжньо-первинний – 44×32×7 мм, безсистемний – 17×9×4 мм і ребристо-поздовжній – 28×19×5 мм відщепи, поздовжній відщеп із залишком жовної кірки з ретушованими стрільчастим кінцем і бічним краєм (ретуш мікрозубчаста, зі спинки) – 41×42×8 мм (див. рис. 9, 1), поздовжній відщеп із взаємно направленими негативами від сколювання з аналогічно ретушованими крайкою і поперечним кінцем (ретуш мікрозубчаста, з черевця) – 30×42×4 мм (див. рис. 8, 12), півкруглий кінцевий скребок з напівкрутим лезом (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна) на ребристо-поздовжньому відщепі – 26×34×10 мм (див. рис. 8, 4).

Гумнісько–15. Культури лійчастого посуду, тщинецька, черняхівська і давньоруський період. За 0,4 км на південний схід від східної околиці села, на захід від шосейного мосту, на пологому схилі лівого берега Солотвини висотою до 3 м над рівнем заплави, територія орного поля.

Культура лійчастого посуду: фрагмент стінки світло-коричневої посудини (злам чорний) товщиною 0,9 см, верхня частина поздовжньої пластини – 25×19×3 мм і двобічно ретушована поздовжньо-первинна пластинка (ретуш нанесена зі спинки, на лівій крайці мікрозубчаста, перервиста, на правій – крупнофасеткова лускоподібна у поєднанні з поперечною згаденою, часткова) – 55×23×8 мм (див. рис. 8, 2).

Тщинецька культура: два фрагменти стінок світло-коричневого посуду товщиною 0,6 см з домішкою жорстви і подрібненого шамоту, скол із сокири (спинка частково зашліфована) – 18×16×4 мм, уламок конкреції з негативами від безсистемного сколювання (аморфний нуклеус?), однобічно ретушовані ребристо-поздовжній (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 40×21×6 мм (див. рис. 9, 7) і поздовжній (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки) – 20×15×6 мм (див. рис. 8, 3) відщепи.

Черняхівська культура: п'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів товщиною 0,5–0,9 см, у трьох з яких внутрішні поверхні чорні.

Давньоруський період: 33 фрагменти стінок світло-сірих, сірих, темно-сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,2 см.

На території пам'ятки фіксувались шматки залізного шлаку.

Гумнісько–16. Культури лійчастого посуду, висоцька, черняхівська і давньоруський період. Південно-східна околиця села, за 0,1 км на північний захід від шосейного мосту, на рівній ділянці надзаплавної тераси правого берега Солотвини висотою до 3 м, територія городів. Навпроти через річку розміщена пам'ятка Гумнісько–14.

Культура лійчастого посуду: три фрагменти стінок посудин коричневого і чорного кольорів (один з округлим отвором діаметром 0,7–0,4 см) товщиною

0,7–0,9 см, двобічно ретушовані нижня частина (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки, на лівій крайці наявний наздовжній негатив від різцевого сколювання) – 41×23×7 мм (див. рис. 9, 6) та середня частина (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій крайці дрібно-, середньо- і крупнозубчаста, на правій – дрібнозубчаста) – 40×23×5 мм (див. рис. 9, 2) поздовжніх пластин.

Висоцька культура: уламок вінець горщика з невисокою горловиною товщиною 0,8 см і діаметром 20 см, під краєм якого є проколи, а на внутрішній поверхні наявні скісно нанесені жолобки (див. рис. 8, 5); аналогічна за формою знахідка такої ж товщини з діаметром 24 см (див. рис. 8, 1); 11 фрагментів стінок посудин (один з рустом) товщиною 0,6–1,3 см. Кераміка забарвлена у сіро-жовтий і світло-коричневий кольори.

Черняхівська культура: п'ять фрагментів стінок ліпних сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,5–1,2 см та аналогічна кружальна знахідка темно-сірого кольору товщиною 0,9 см з внутрішньою жолобчастою поверхнею, глиняна маса якої має інтенсивну домішку піску і подрібненого шамоту.

Давньоруський період представлений фрагментом денця і трьох стінок сіро-жовтого та світло-коричневого забарвлення товщиною 0,6–1,1 см.

З території пам'ятки зібрано ребристо-поздовжній – 32×37×5 мм і два ребристі – 18×15×3, 25×42×14 мм, відщепи перший з яких оброблено вздовж бічного краю частково нанесеною з черевця мікрозубчастою ретушшю (див. рис. 8, 15).

Гумнисько–17. Висоцька і черняхівська культури. На південь від південно-східної частини села, вздовж краю надзаплавної тераси правого берега Солотвини висотою до 2 м, територія городів. Навпроти через річку розташована пам'ятка Гумнисько–13.

Висоцька культура: шість фрагментів стінок сіро-жовтих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,5–0,9 см та два ребристо-поздовжні відщепи розмірами 18×25×4 і 24×19×4 мм.

Черняхівська культура: п'ять фрагментів стінок ліпних посудин (у трьох з них внутрішні поверхні чорні) світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,6–0,8 см.

Гумнисько–18. Культури волинсько-люблінська, висоцька і черняхівська. Південно-східна околиця села (ближче до його центральної частини), дугоподібний край надзаплавної тераси правого берега р. Солотвини висотою до 3 м, територія городів.

Волинсько-люблінська культура: уламок горловини біконічної посудини чорного кольору з дбайливо заглаженими поверхнями товщиною 0,7 см і діаметром 14 см, яка орнаментована горизонтальними (по лінії перелому тулуба) і скісними канелюрами, що направлені до відбитого краю вінець (див. рис. 8, 9).

Висоцька культура: шість фрагментів стінок сіро-жовтих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,5–1,0 см та двобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій крайці дрібнофасеткова лускоподібна, на правій – мікрозубчаста) – 23×19×7 мм (див. рис. 8, 10).

Черняхівська культура: шість фрагментів стінок сірих і світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,1 см.

Гумнисько–19. Висоцька і черняхівська культури та давньоруський період. За 0,1 км на південь від південно-західної частини села, на пологому схилі правого берега р. Солотвини висотою до 3 м над рівнем запливи, територія городів. Навпроти через річку – пам'ятка Гумнисько–5.

Висоцька культура: 11 фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,3 см.

Черняхівська культура: чотири фрагменти стінок світло-коричневих ліпних посудин товщиною 0,6–0,9 см.

Давньоруський період: шість фрагментів стінок сіро-жовтих і темно-сірих посудин товщиною 0,6–0,8 см.

Чучмани–1. Черняхівська культура. За 0,4 км на північний схід від крайніх садиб північно-східної частини села, на південь від мосту шосейної дороги, яка прямує із Гумниська, за 0,1 км на захід від дерев'яного хреста, що стоїть неподалік від нього, на пологому схилі правого берега Солотвини висотою до 5 м над рівнем запливи, зайнятого городами.

Підйомний матеріал складається з дев'яти фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору (злам здебільшого двошаровий) товщиною 0,7–1,1 см, у п'яти з яких внутрішні поверхні чорні.

Чучмани–2. Висоцька, черняхівська і давньоруський період. За 0,2 км на північ від північно-східної частини села, за 0,5 км на захід від мосту шосейної дороги сполученням Гумнисько–Чучмани, на правому березі Солотвини висотою до 3–4 м над рівнем запливи, за 0,2 км на південь від лісу, на території городів. Від попередньо описаного поселення проходить роздільна межа у вигляді улоговини шириною близько 60 м. Із заходу на краю пам'ятки протяжністю по лінії схід–захід близько 0,15 км і шириною 30–50 м розміщений пам'ятний дерев'яний хрест, обнесений огорожею, поруч з яким – береза віком до 20–25 років.

Висоцька культура: уламок вінець світло-коричневого горщика товщиною 0,6 см з відігнутим назовні потоншенням краєм діаметром 8 см (рис. 10, 4); два уламки вінець від однієї, аналогічної за формою темно-сірої посудини товщиною 0,4 см з відігнутим назовні потовщенням краєм діаметром 26 см (див. рис. 10, 2). Поверхні знахідок помірно лискучі і віднесені до так званого столового посуду.

П'ять фрагментів стінок кухонних посудин світло-коричневого кольору товщиною 0,8–1,1 см.

Черняхівська культура представлена ліпною фрагментарною керамікою. Це уламок денця посудини сіро-жовтого забарвлення (злам темно-сірий) діаметром 12 см і товщиною 1,7 см; п'ять фрагментів стінок посудин світло-коричневого та сіро-коричневого кольорів (злам двошаровий) товщиною 0,5–0,9 см з чорними внутрішніми поверхнями.

Давньоруський період: 16 фрагментів стінок посудин сіро-жовтого і сіро-коричневого (кількісно переважають), а також світло-сірого, сірого, і темно-сірого забарвлення товщиною 0,5–1,1 см; уламок денця діаметром 10 см та товщиною 0,9 см.

Знайдено шматок криці вагою близько 0,3 кг. На поверхні городів траплялись шматочки вимазки.

Чучмани-3. Культури тщинецька, черняхівська і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,3 км на північ від східної частини села, на мисоподібному виступі правого берега Солотвини висотою 3–4 м над рівнем заплави, де розташовані городи, між двома улоговинами, відстань між якими сягає 0,2 км.

Тщинецька культура: три фрагменти стінок сіро-жовтих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7–1,0 см з домішкою у глиняній масі подрібненого перепаленого кременю (окремі фракції до 3–4 мм у поперечнику).

Черняхівська культура: уламок вінець горщика товщиною 0,9 см з косо зрізаним назовні краєм діаметром 24 см (див. рис. 10, 6); дев'ять фрагментів стінок товщиною 0,6–0,9 см, у трьох з яких зовнішні поверхні помірно лискучі. Кераміка ліпна, коричневого забарвлення. У п'яти знахідок внутрішні поверхні чорні.

Давньоруський період: уламок денця діаметром 9 см і товщиною 1,1 см; 13 фрагментів стінок посудин товщиною 0,6–1,0 см мають сірий, темно-сірий і світло-коричневий кольори. Два екземпляри декоровані врізними прямолінійними борозенками (рис. 11, 16).

Чучмани-4. Культури тщинецька, черняхівська і княжа доба. За 0,25 км на північ від центральної частини села, між двома улоговинами правого берега Солотвини висотою до 4 м на рівнем заплави, за 0,2 км на південь від лісу, на території городів площею близько 2 га.

Окрему позицію серед підйомного матеріалу займає нижня частина поздовжньо-первинної пластини з патинованим до білого кольору черевцем – 30×21×4 мм (див. рис. 10, 20), на протилежних кінцях якої наявні невеликі ретушовані виїмки. Цей предмет за функцією слід інтерпретувати у якості двосекційного скобеля і віднести до пізнього палеоліту.

Тщинецька культура: сім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,5 см з домішкою у глиняній масі піску (підвищена концентрація), шамоту і подрібненого, частково перепаленого кременю.

Три кременеві артефакти: двобічно ретушований поздовжній відщеп із залишком жовтої кірки (ретуш дрібно-, середньо- і курпнофасеткова лускоподібна, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова, нанесена зі спинки) – 30×22×10 мм (див. рис. 10, 21); двобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп (ретуш часткова, зі спинки, на лівій крайці дрібнофасеткова лускоподібна, на правій – мікрозубчаста) – 21×20×4 мм (див. рис. 10, 15); кінцевий скребок з крутим лезом (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна) на ребристо-поздовжньому відщепі із залишком жовтої кірки – 23×22×8 мм (див. рис. 11, 12).

Черняхівська культура: дев'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-жовтого кольорів товщиною 0,6–1,1 см. Злам і внутрішня поверхня чорні.

Зібрано 12 фрагментів стінок посуду XIV ст. товщиною 0,6–0,8 см, що мають темно-сіре і сіро-жовте забарвлення.

Знайдено уламок залізного серпа шириною 1,8 см і товщиною 0,3 см (див. рис. 11, 5), який, ймовірно, відноситься до раннього середньовіччя.

На обстеженій території трапились окремі шматки залізних шлаків і досить чисельні шматочки вимазки.

Чучмани–5. Культури тцинецька, висоцька, черняхівська, райковецька і княжа доба. За 0,7 км на північ від центральної частини села, на схід від шосейної дороги, яка веде до автотраси Київ–Чоп, на мисоподібному виступі правого берега Солотвини висотою 6–7 м над рівнем заплави (ширина її у цьому місці сягає 0,1 км), на території городів з частково задернованими ділянками. Підйомний матеріал зібрано з площі майже 2 га.

Тцинецька культура: фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,3 см з підвищенням за насиченістю вмістом піску, подрібнених шамоту та перепаленого кременю.

Висоцька культура: уламок денця темно-сірої посудини діаметром 12 см і товщиною 1,4 см з частково збереженою стінкою товщиною 1,2 см. Злам двошаровий. Світло-коричнева внутрішня поверхня помірно лискуча. Два фрагменти бочків сіро-жовтого кольору 1,1 см.

Черняхівська культура: вісім фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів з чорною внутрішньою поверхнею товщиною 0,6–1,3 см.

Райковецька культура: уламок вінець горщика товщиною 0,7 см і діаметром 15 см (див. рис. 11, 15); уламок денця діаметром 6 см і товщиною 0,9 см; чотири фрагменти стінок посудин товщиною 0,9–1,0 см, один з яких декоровано хвилястими (див. рис 11, 7), а другий – прямолінійним (див. рис. 11, 14) борозенками. Кераміка кружальна, світло-коричневого кольору, з інтенсивною домішкою піску.

Княжа доба: 30 фрагментів стінок посудин сірого, темно-сірого, сіро-жовтого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,5–1,3 см.

Знайдено три відщепи: первинний – 20×22×5 мм, із суцільним негативом – 30×29×7 мм і безсистемний (перепалений) – 16×14×5 мм, а також уламок типологічно не визначеної пластини шириною 0,8 і товщиною 0,4 см з кременю.

Чучмани–6. Культури висоцька і райковецька. За 0,4 км на схід від другої, розміщеної на протилежному (правому) березі р. Солотвини частини села, прилеглої до автотраси Київ–Чоп, на пологих схилах городів, на захід від шосейного мосту.

Висоцька культура: шість фрагментів стінок посудин світло-коричневого і сіро-коричневого кольорів міцного обпалу товщиною 0,4–1,0 см, з помірно лискучими поверхнями, із включеннями різної грануляції часточок шамоту; уламок ручки сіро-жовтого кольору, близької у плані до трикутника з овальним поперечним перетином діаметром 1,8×1,1 см, глиняна маса якої має підвищений вміст дрібного піску.

Райковецька культура: чотири фрагменти стінок сіро-жовтого, світло-коричневого і чорного забарвлення товщиною 0,9–1,3 см з інтенсивною домішкою піску.

Чучмани–7. Культури лійчастого посуду, висоцька, черняхівська і давньоруський період XII–XIII ст. Північно-західна окраїна цієї ж частини села, на захід від мосту на бетонних палях наступної, від попередньо згаданої шосейної дороги, що прямує до автотраси Київ–Чоп, на правому березі Солотвини висотою 6–7 м над рівнем заплави, територія городів, прилеглих до ЛЕП.

Культура лійчастого посуду: фрагмент стінки посудини товщиною 0,7 см, обличкованій сіро-коричневим ангобом із чорними зламом та внутрішньою поверхню; двобічно ретушована середня частина поздовжньо-первинної пластини (ретуш мікрозубчаста, суцільна, з черевця) – 38×29×5 мм (див. рис. 11, 17).

Висоцька культура: два фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6 і 0,9 см; три відщепи з кременю – із суцільним негативом – 21×22×7 мм, поздовжній – 16×17×3 мм і безсистемний – 20×22×4 мм.

Черняхівська культура: п'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору товщиною 0,9–1,1 см та три аналогічні кружалні знахідки сірого забарвлення товщиною 0,8–1,1 см із щільною глиняною масою міцного обпалу, яка містить пісок та подрібнений шамот (окремі фракції сягають у поперечнику 3–4 мм).

Давньоруський період: 16 фрагментів стінок сірих, сіро-жовтих і світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,1 см, на одному з яких наявний хвилястий (див. рис. 10, 10), а на іншому – прямолінійний (див. рис. 10, 22) врізний орнамент.

Чучмани–8. Культури висоцька і княжої доби XII–XIV ст. За 0,4 км на північний захід від західної околиці села (лівостороння частина села), на мисоподібному виступі лівого берега Солотвини висотою до 10 м. Територія городів площею до 0,5 га.

Висоцька культура: уламок вінець світло-коричневої миски (внутрішня поверхня чорна) діаметром 20 см і товщиною 0,9 см (див. рис. 11, 3).

Княжа доба: уламок денця горщика світло-коричневого кольору товщиною 0,8 см і діаметром 10 см. П'ять уламків вінець горщиків сірого кольору діаметрами 18–32 см і товщиною 0,5–0,7 см (див. рис. 10, 12; 11, 8, 18). 15 фрагментів стінок посудин сірого, сіро-жовтого і світло-коричневого кольорів товщиною 0,5–0,9 см.

Чучмани–9. Культури висоцька, черняхівська і давньоруський період. На північ від центральної частини села, на рівній ділянці лівого берега Солотвини висотою 8–10 м над рівнем заплави, територія городів між двома містками. Речові матеріали зібрано у смузі (відстань до річки сягає 0,1–0,15 км) довжиною близько 0,3 км і шириною до 50 м.

Висоцька культура: уламок вінець світло-коричневого горщика товщиною 0,9 см і діаметром 20 см (див. рис. 10, 1); уламок денця діаметром 10 см і товщиною 1,4 см; 10 фрагментів стінок посудини світло-коричневого і чорного кольорів товщиною 0,5–1,1 см, на одному з яких наявний декор у вигляді асиметрично нанесених жолобків (див. рис. 10, 16), що, очевидно, передає символ “дерева життя”. У двох екземплярах глиняна маса, окрім шамоту, містить подрібнений сіро-рожевий кварцит. Виявлено два відщепи з кременю: поздовжній – 28×14×4 мм і ребристий – 26×15×5 мм.

Черняхівська культура: 11 фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого кольору (в семи з них внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,6–1,2 см та один від кружалної аналогічного забарвлення із сірим зламом товщиною 1,1 см і діаметром 22 см, який декоровано горизонтальними канелюрами (див. рис. 11, 6).

Давньоруський період: сім фрагментів стінок сіро-жовтих і сірих горщиків товщиною 0,6–0,8 см.

Чучмани–10. Черняхівська культура і давньоруський період XII–XIII ст. За 0,25 км на північ від крайніх хат центральної частини села, за 0,3 км на схід від попередньо описаної пам'ятки, на рівній ділянці лівого берега Солотвини висотою 8–10 м над рівнем заплави у вигляді мисоподібного виступу. Підйомний матеріал траплявся за 0,15 км від річки і фіксувався у смузі на території городів довжиною щонайменше 0,2 км і шириною до 40 м.

Черняхівська культура: уламок верхньої частини миски темно-сірого кольору товщиною 0,7 см і діаметром 20 см з потовщеним та заокругленим краєм вінець (див. рис. 10, 5); уламок верхньої частини опуклобокого горщика аналогічного кольору з відігнутим назовні краєм (кінчик відбитий) діаметром 18 см і товщиною 0,9 см (див. рис. 11, 4) і сім фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,2 см; уламок денця товщиною 1 см і діаметром 8 см. Кераміка ліпна і в своїй більшості має чорну внутрішню поверхню.

Давньоруський період: 14 фрагментів стінок сірих, сіро-коричневих і світло-коричневих горщиків товщиною 0,5–1,0 см, один з яких орнаментовано прямолінійними борозенками (див. рис. 11, 10).

Чучмани–11. Черняхівська культура. За 0,2 км на північ від північно-східної частини села, на рівній ділянці лівого берега р. Солотвини висотою 8–10 м над рівнем заплави. Межі поселення зі сходу і заходу оконтурюють дві меліоративні фосої, відстань між якими сягає 0,15 км.

З території городів зібрано п'ять фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,7–1,0 см, з-поміж яких у чотирьох внутрішня поверхня чорна, а також знайдено фрагмент стінки кружальної посудини світло-коричневого кольору (злам сірий), що має на внутрішній поверхні слаборельефні жолобки як результат від виготовлення на гончарному крузі.

Чучмани–12. Культури лінійно-стрічкової кераміки, тщинецька, черняхівська і давньоруський період XI–XIII ст. За 0,15 км на північний схід від північно-східної частини села, на рівній ділянці лівого берега Солотвини висотою до 7–8 м над рівнем заплави, на схід від випрямленого меліоративними роботами яру, по якому протікає струмок і перпендикулярно прямує до річки, у смузі на городах довжиною близько 0,2 км та шириною 50–60 м.

Культура лінійно-стрічкової кераміки: десять фрагментів стінок світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,4–1,5 см із включенням в процесі виготовлення рослинних домішок, подрібненого шамоту і піску, серед яких на увагу заслуговують два екземпляри, декоровані округлим у плані наліпом (див. рис. 10, 8), і відбитками округлого штампа (див. рис. 10, 7), причому перший з них покритий світло-коричневим ангобом.

Тщинецька культура: три фрагменти стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,7–1,2 см із включеннями піску (значна кількість) та подрібнених шамоту і перепаленого кременю.

Черняхівська культура: вісім фрагментів стінок ліпних посудин світло-коричневого, сіро-жовтого і сіро-коричневого кольорів (у шести з них внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,8–1,1 см, в одного з яких обидві площини помірно лискучі.

Давньоруський період: уламок вінець горщика товщиною 0,9 см з невисоким, незначно відігнутим і прямим краєм діаметром 16 см (див. рис. 11, 2); уламок денця діаметром 7 см і товщиною 0,8 см; дев'ять фрагментів стінок світло-сірих, сірих та сіро-коричневих горщиків товщиною 0,5–1,1 см.

Виявлено два артефакти з кременю: уламок конкреції з безсистемними негативами від сколювання і залишком жовтої кірки – 37×25×22 мм та двобічно ретушований поздовжній відщеп (ретуш лівої крайки середньозубчаста, суцільна, з черевця, правої – аналогічна, часткова, з обох площин) – 30×20×4 мм (див. рис. 10, 18).

Чучмани–13. Культури тшинецька, висоцька, черняхівська, райковецька і давньоруський період XI–XIII ст. За 0,2 км від північно-східної околиці села, на захід від шосейної дороги, що прямує із Гумніська, поблизу мосту через неї, на рівній ділянці лівого берега р. Солотвини висотою до 8 м, територія городів площею до 1 га.

Тшинецька культура: уламок вінець світло-коричневого горщика (злам чорний) товщиною 1,3 см з незначно розширеним краєм діаметром близько 45 см (див. рис. 10, 9); два фрагменти стінок посудин світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення з чорним зломом товщиною 0,8 і 1,5 см, що містять, окрім піску, подрібнені шамот і перепалений кремій (окремі фракції мають у поперечнику 3–5 мм).

Висоцька культура: дев'ять фрагментів стінок світло-коричневих посудин товщиною 0,6–1,2 см.

Черняхівська культура: уламок вінець сірого горщика товщиною 0,5 см і діаметром 28 см (див. рис. 10, 17); уламок верхньої частини аналогічної за формою посудини (кінчик вінець відбитий) чорного кольору з лискучими поверхнями товщиною 0,7 см і діаметром горловини 26 см (див. рис. 11, 11); така ж за типом посудина світло-коричневого кольору (злам чорний) товщиною 1,1 см і діаметром 12 см, декорована аркоподібним та прямолінійним канелюрами (див. рис. 11, 9); уламок вінець лійчастоподібної миски чорного кольору із світло-коричневими плямами, незначно опукла стінка якої має товщину 0,6 см, а край горловини має у діаметрі 36 см (див. рис. 10, 3); 13 фрагментів стінок посудин світло-коричневого, сіро-коричневого і сіро-жовтого кольорів товщиною 0,5–1,2 см. Кераміка ліпна. У восьми знахідок внутрішні поверхні чорні.

Райковецька культура: два уламки вінець сіро-жовтих горщиків товщиною, відповідно, 0,8 см (див. рис. 10, 13) і 1,1 см (див. рис. 10, 14), у яких прямі та незначно відхилені назовні краї мають діаметри 18 і 20 см; п'ять фрагментів стінок темно-сірих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7–1,1 см. Кераміка кружальна з домішкою піску (підвищений вміст) і поодинокими включеннями подрібнених шамоту та вапняку.

Давньоруський період: уламок вінець чорного горщика товщиною 0,9 см з відігнутих назовні і косо зрізаним краєм діаметром 22 см (див. рис. 11, 1); 13 фрагментів стінок горщиків сірого кольору.

На обстеженій території знайдено п'ять атрефактів з кременю: двобічно ретушовані поздовжній (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) 40×25×7 мм (див. рис 10, 19) і ребристо-поздовжній (ретуш аналогічна, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – 46×35×9 мм (див. рис. 11, 19) відщепи; однібічно ретушовані ребристо-поздовжні відщепи – 21×20×4 мм (див. рис. 11, 13), 33×30×4 мм (див. рис. 11, 20), оброблені з черевця суцільно нанесеною мікрозубчатою ретушшю, а також двосекційний скобель на радіальному відщепі із залишком жовнвої кірки – 41×42×10 мм (див. рис. 11, 21).

Таким чином, під час суцільних обстежень ділянки басейну Солотвини в околицях та на території сіл Гумнисько і Чучмани Буського р-ну Львівської обл. виявлено 32 археологічні пам'ятки широкого хронологічного діапазону. З'ясовано, що вони репрезентують старожитності культури лінійно-стрічкової кераміки (1 пам'ятка), волинсько-люблінської (2), лійчастого посуду (6), городоцько-здобицької (3), тцінецької (8), висоцької (16), черняхівської (27), лука-райковецької (8) та давньоруського періоду (23).

Віднайдені пам'ятки суттєво доповнили археологічну карту верхів'їв Західного Бугу, що дозволяє вималювати картину заселення мікрорегіону протягом різних історичних періодів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Михальчишин І.* Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993.
2. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // ЗНТШ. – 1937. – Т. CLIV. – С. 241–268.
3. *Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука.* – Львів, 1973.
4. *Ратич О. О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.
5. *Свєшніков І. К.* Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976.

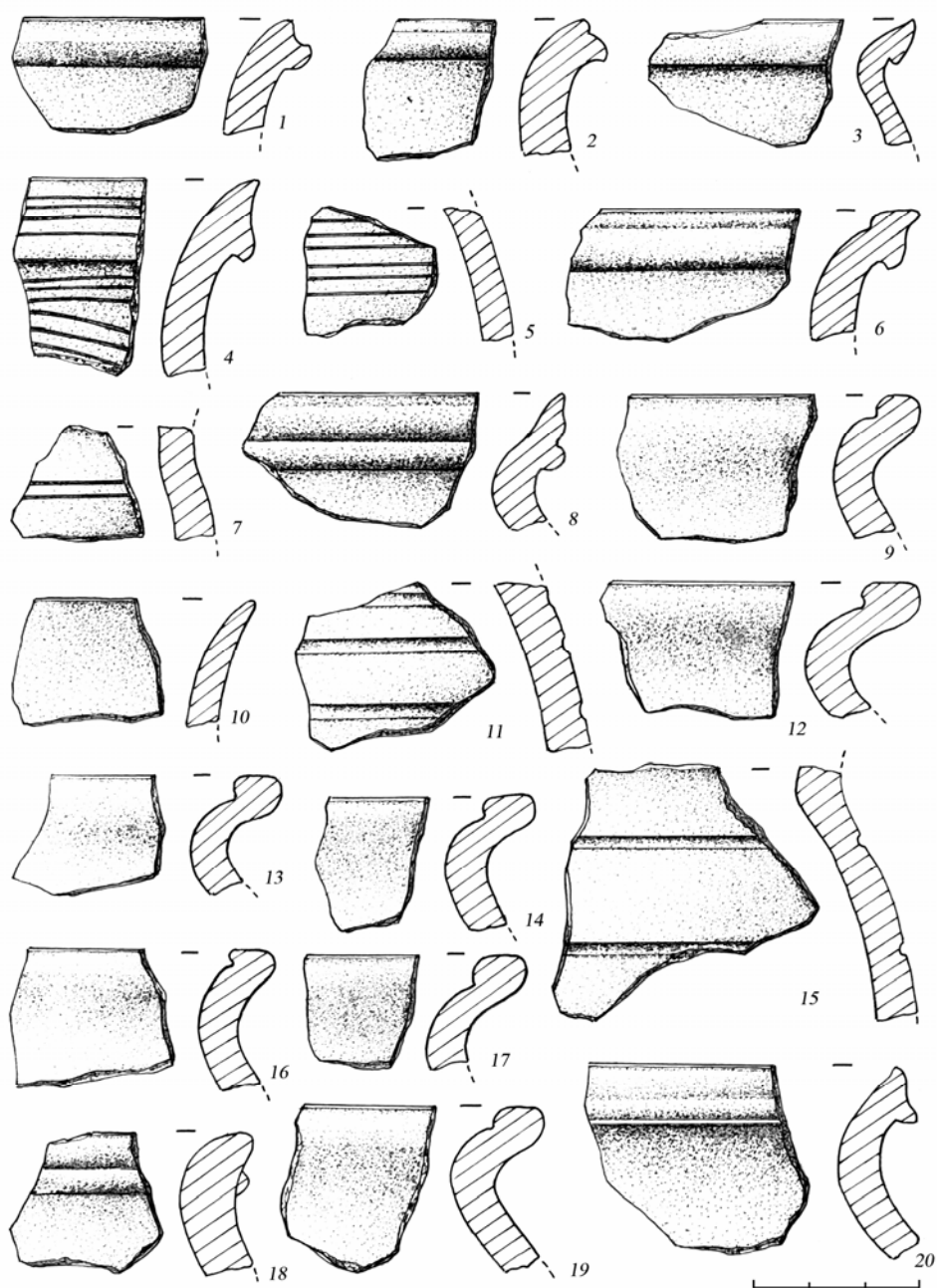

Рис. 1. Знахідки з пам'яток Гумнісько-1: 1, 2; Гумнісько-2: 12-14, 16-20;
Гумнісько-3: 5, 7, 9, 10; Гумнісько-4: 6, 8, 11; Гумнісько-5: 3, 4, 15.

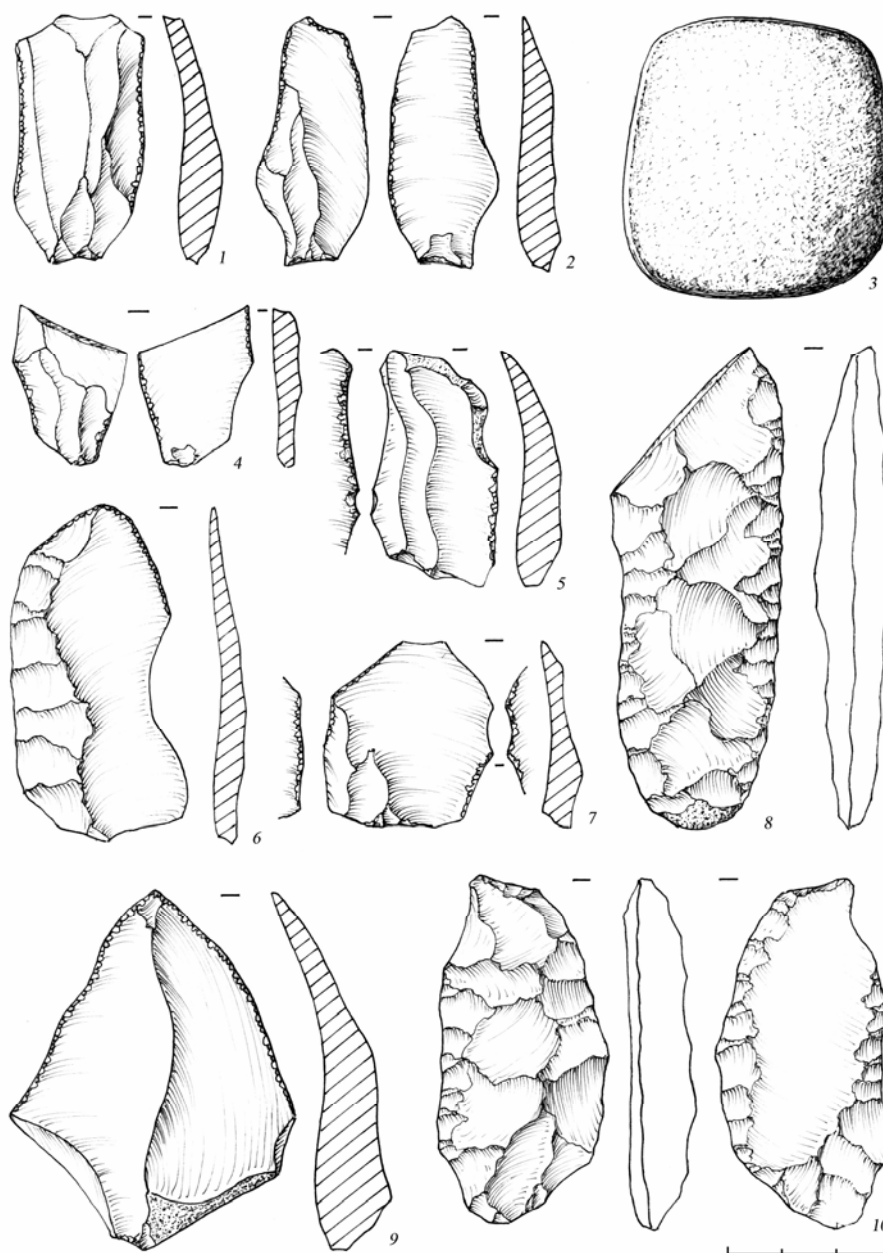

Рис. 2. Знахідки з пам'яток Гумнісько-2: 2-10; Гумнісько-3: 1.

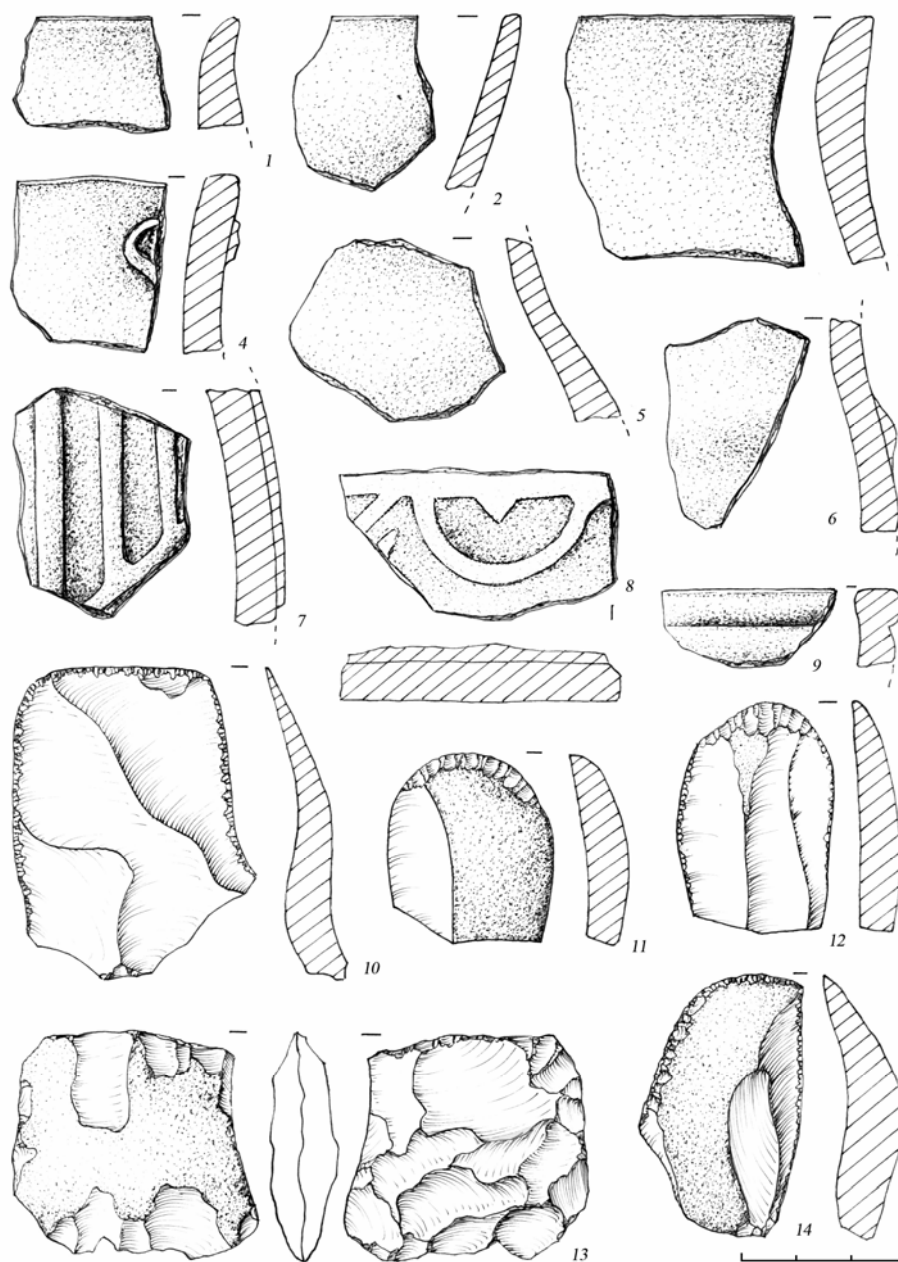

Рис. 3. Знахідки з пам'яток Гумнісько-3: 1, 2, 7, 9-12; Гумнісько-10: 14;
Гумнісько-11: 3, 8; Гумнісько-13: 4-6, 13.

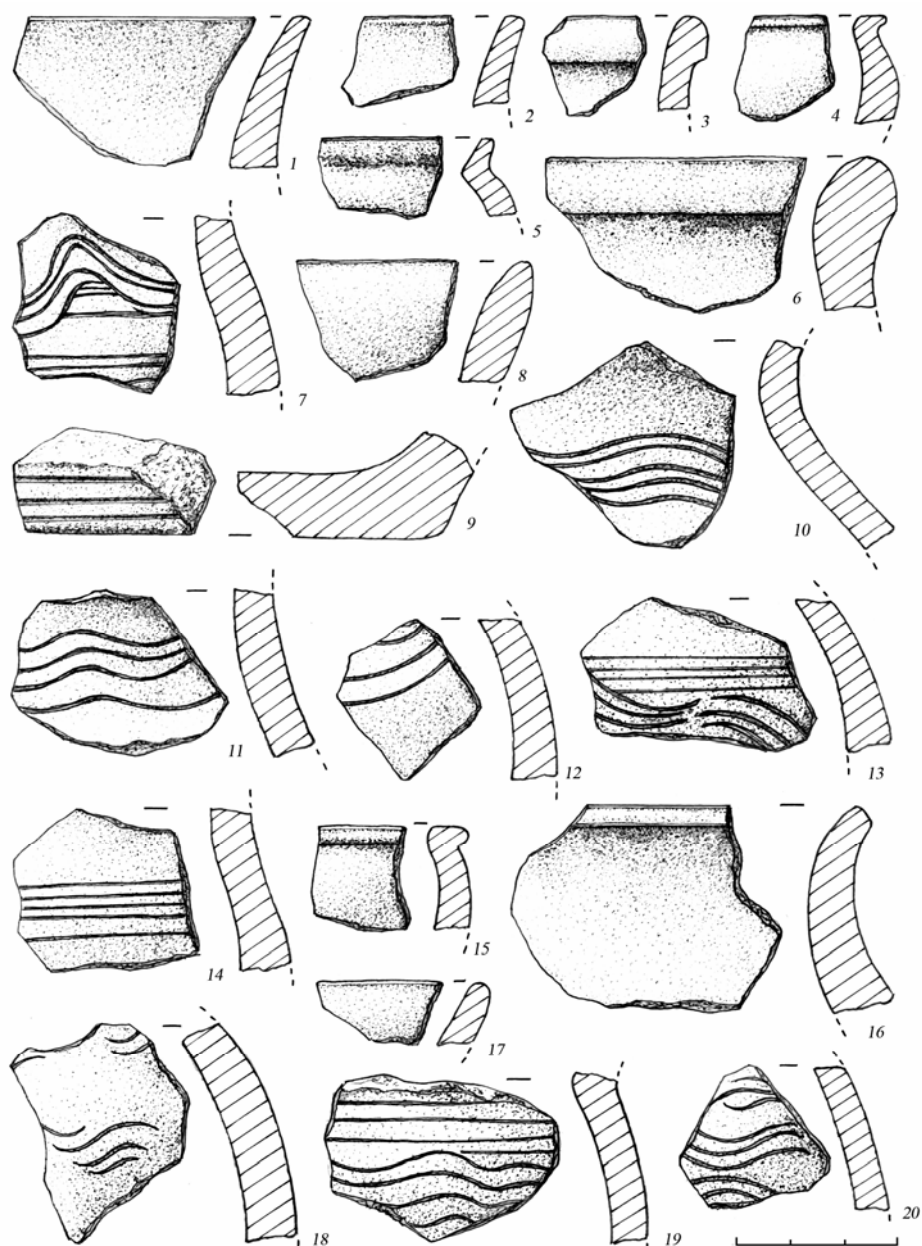

Рис. 4. Знахідки з пам'яток Гумницько-1: 1, 6; Гумницько-2: 7, 9;
 Гумницько-3: 8, 15; Гумницько-4: 2-5; Гумницько-10: 18-20;
 Гумницько-11: 10, 11, 14; Гумницько-13: 13; Гумницько-14: 12, 16, 17.

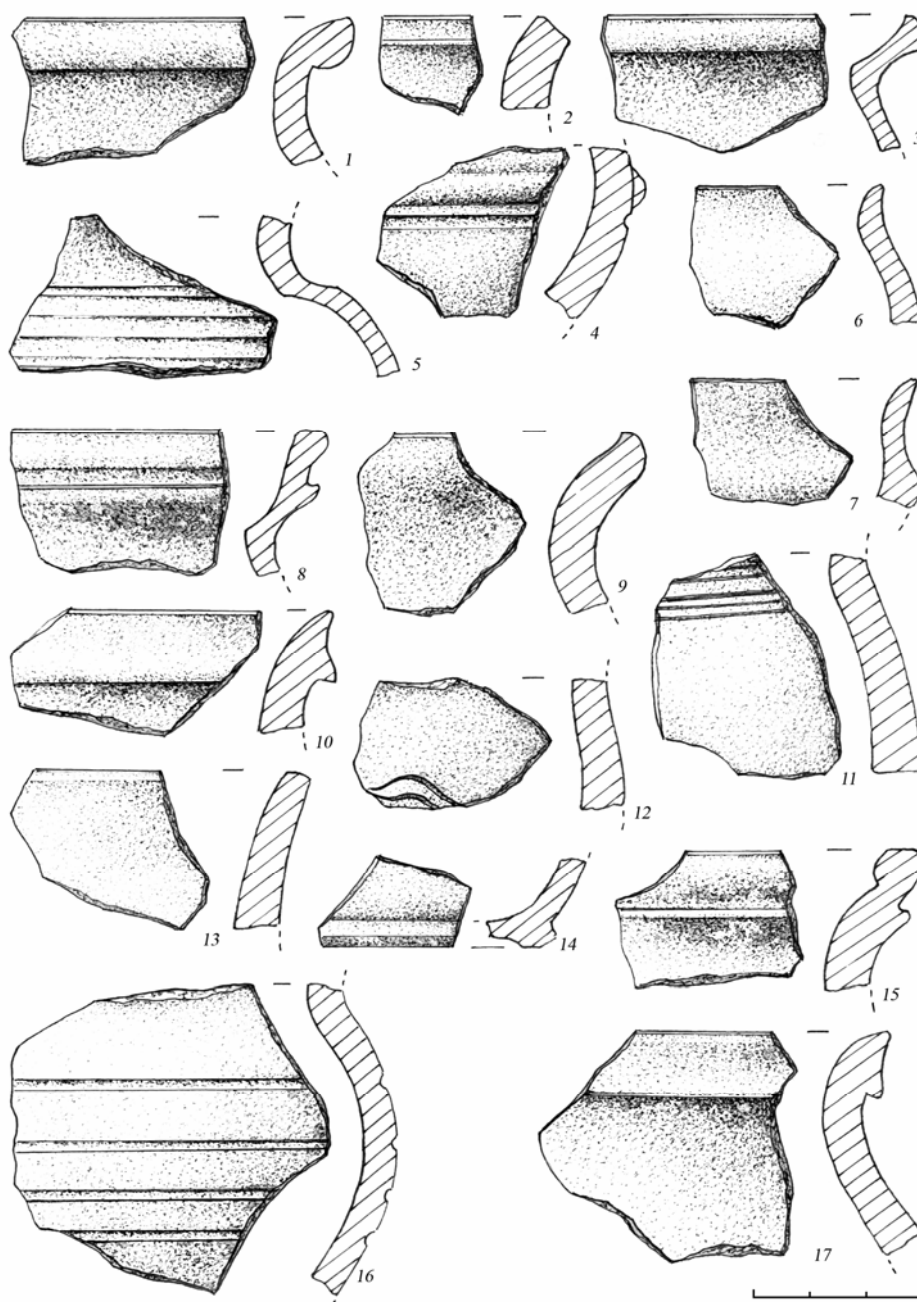

Рис. 5. Знахідки з пам'яток Гумнісько-1: 11; Гумнісько-2: 1, 3; Гумнісько-6: 5, 8; Гумнісько-10: 13, 15, 17; Гумнісько-11: 2, 4, 9, 10, 14, 16; Гумнісько-12: 7; Гумнісько-13: 6, 12.

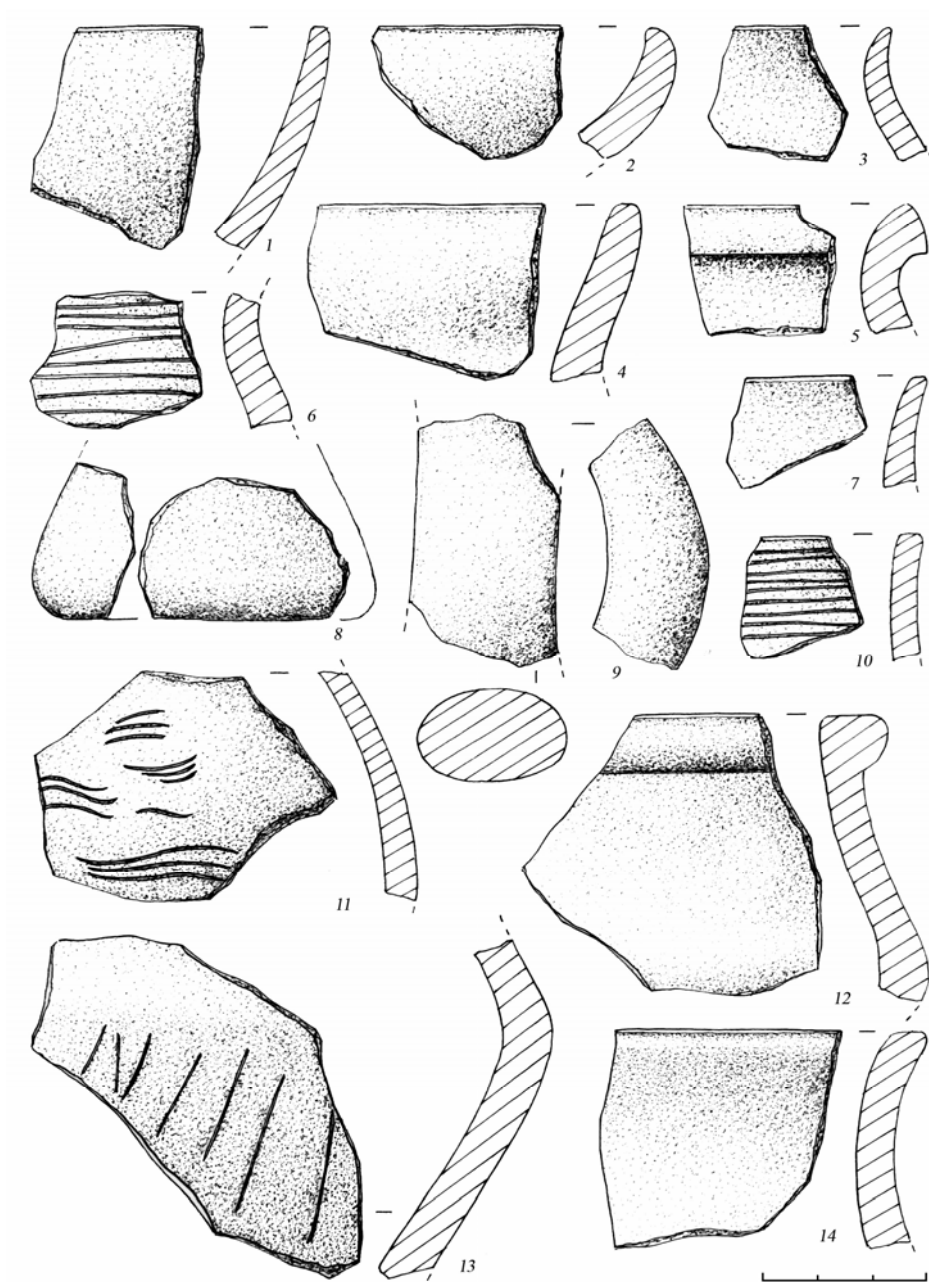

Рис. 6. Знахідки з пам'яток Гумнисько-1: 12; Гумнисько-2: 4-8, 10, 11, 13, 14; Гумнисько-5: 3; Гумнисько-11: 1, 2; Гумнисько-12: 9.

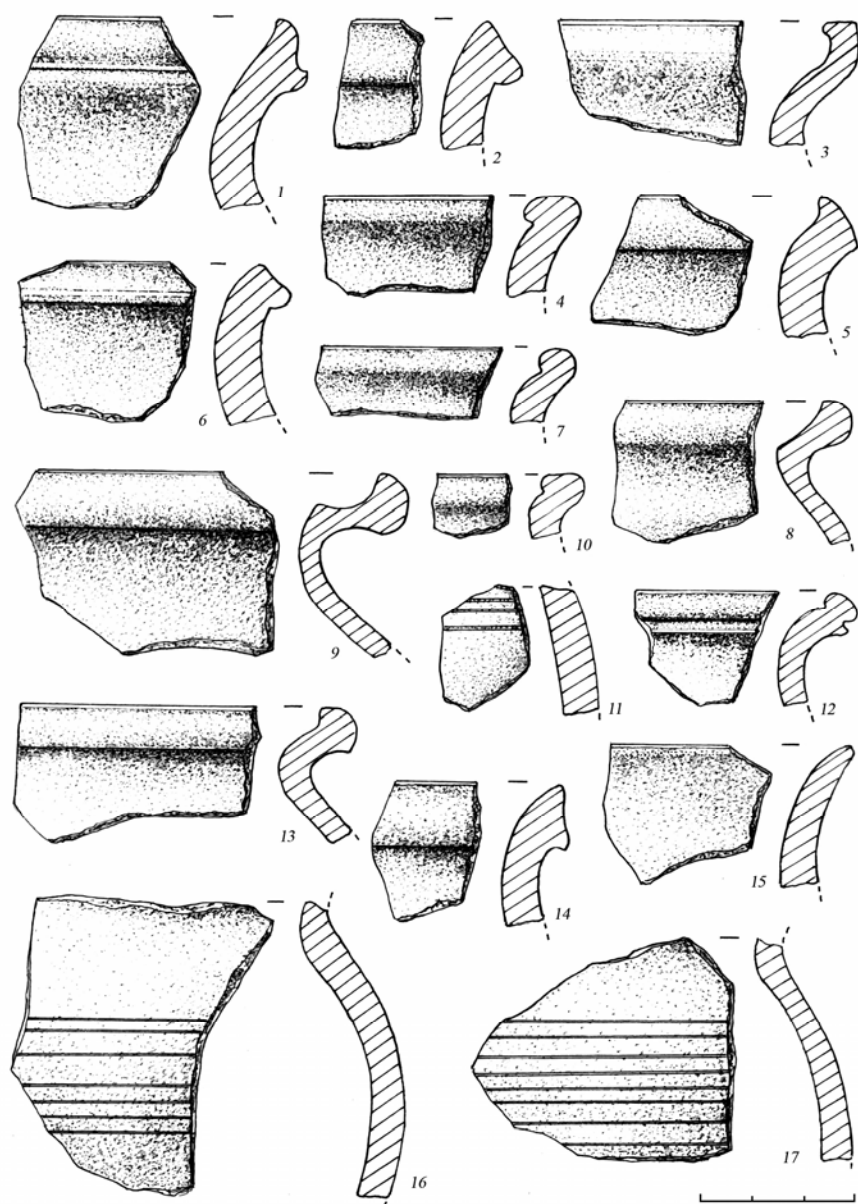

Рис. 7. Знахідки з пам'яток Гумнісько-2: 1, 3, 6, 8, 9, 13;
 Гумнісько-6: 4, 7, 16, 17; Гумнісько-9: 11; Гумнісько-10: 14;
 Гумнісько-11: 15; Гумнісько-12: 5; Гумнісько-13: 2, 10; Гумнісько-14: 12.

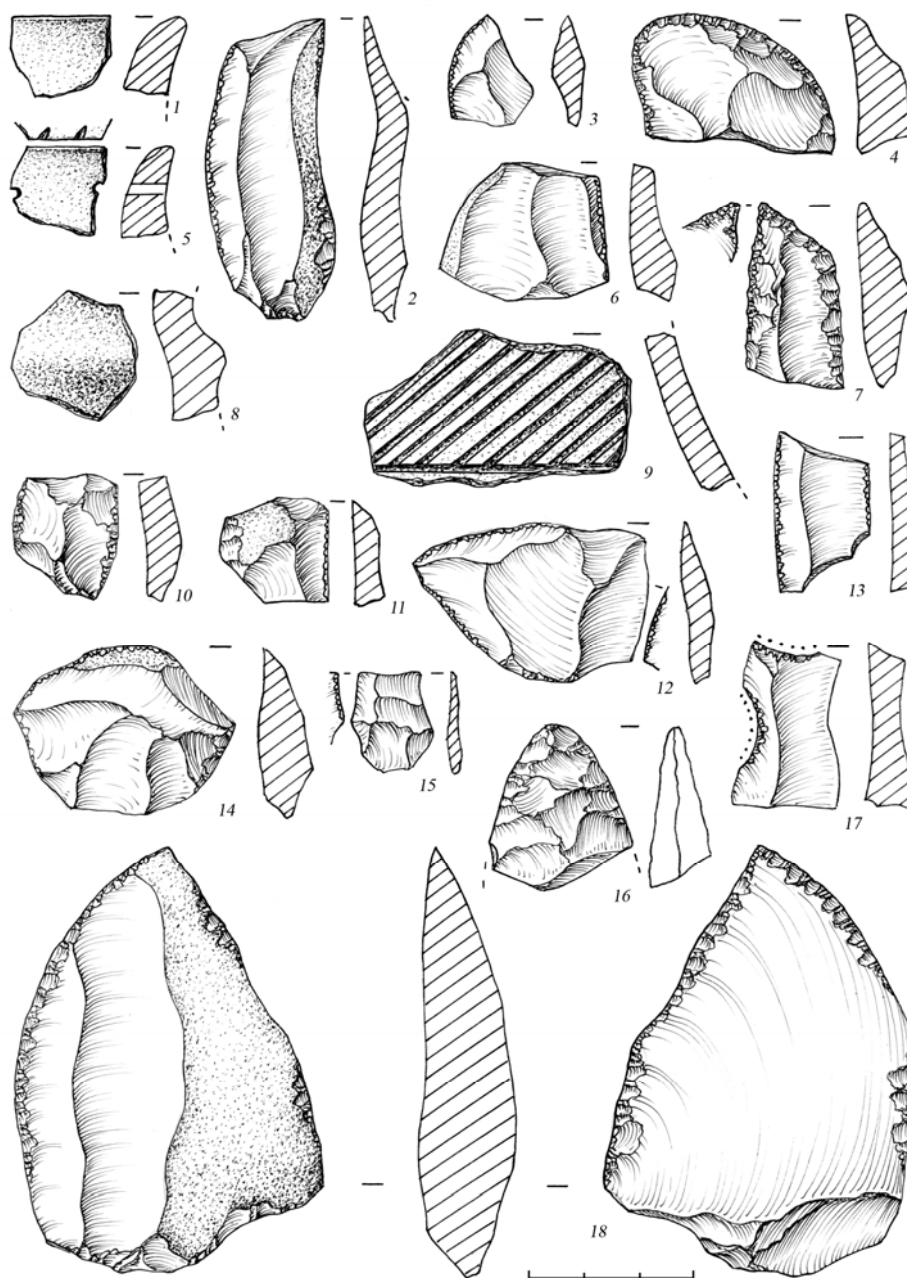

Рис. 8. Знахідки з пам'яток Гумнисько-3: 17; Гумнисько-11: 13; Гумнисько-12: 16;
Гумнисько-14: 4, 8, 12; Гумнисько-15: 2, 3; Гумнисько-16: 1, 5, 7, 15;
Гумнисько-18: 9, 10; Гумнисько-20: 6, 11, 14, 18.

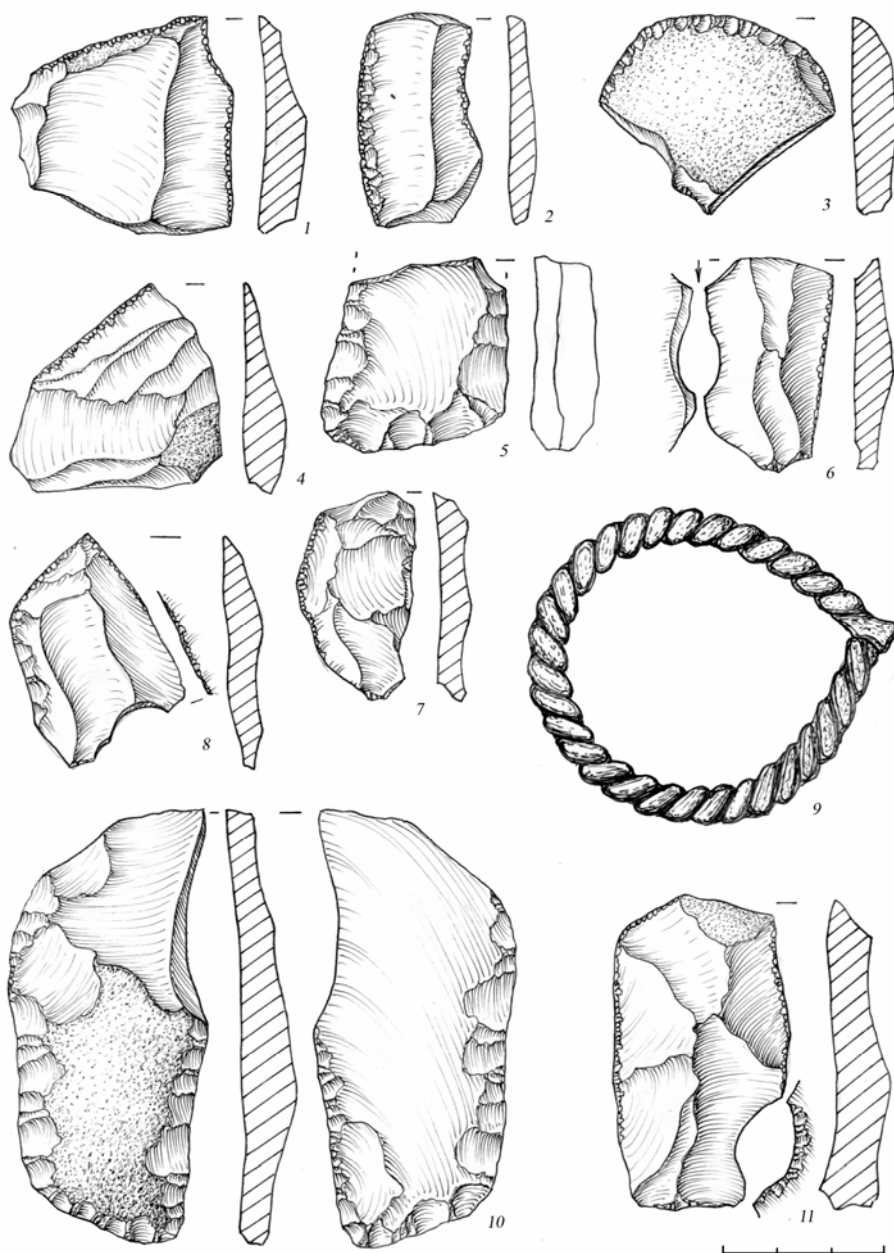

Рис. 9. Знахідки з пам'яток Гумнісько-2: 10, 11; Гумнісько-4: 9;
 Гумнісько-11: 5, 8; Гумнісько-12: 3, 4; Гумнісько-14: 1;
 Гумнісько-15: 7; Гумнісько-16: 2, 6.

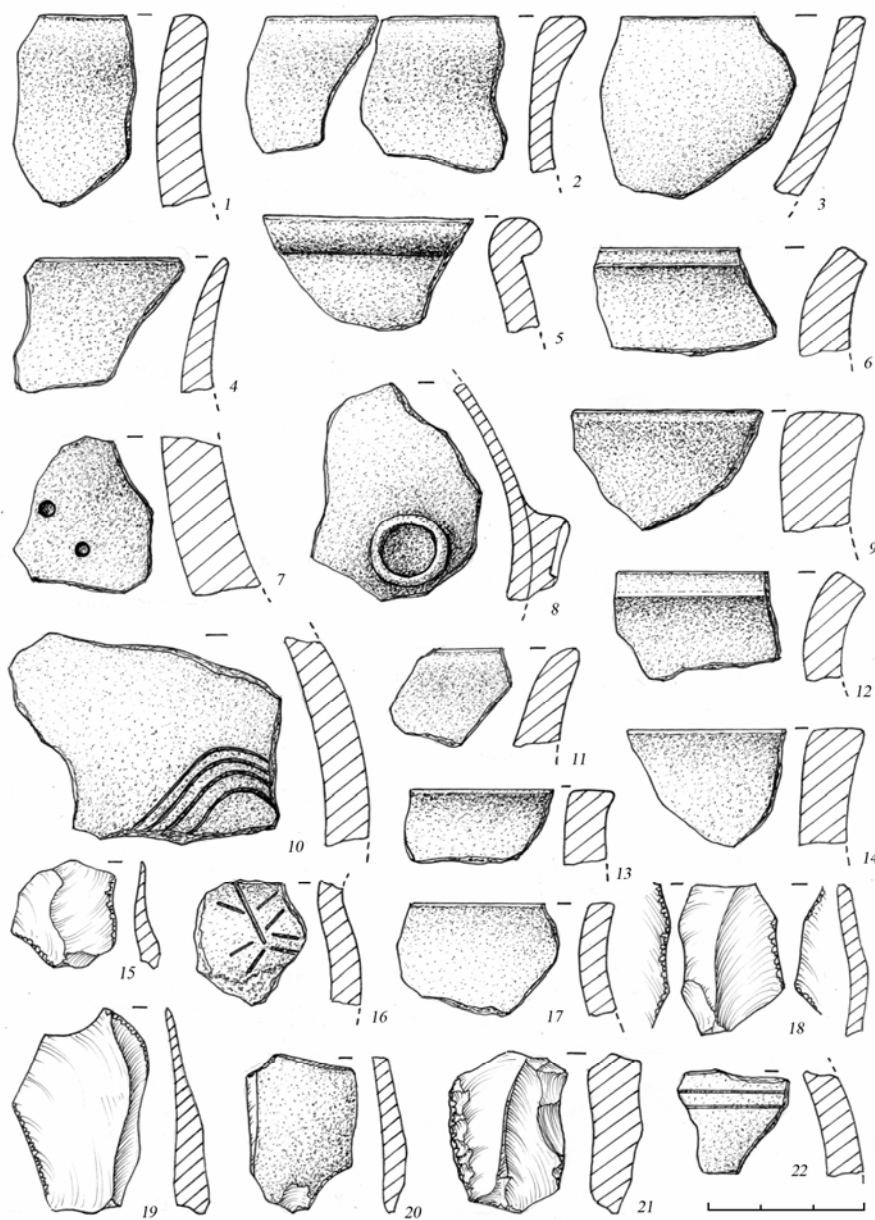

Рис. 10. Знахідки з пам'яток Чучмани-1: 7; Чучмани-2: 2, 4; Чучмани-3: 6;
 Чучмани-4: 10, 11, 15, 20, 21; Чучмани-7: 10, 22; Чучмани-8: 12;
 Чучмани-9: 1, 16; Чучмани-10: 5; Чучмани-12: 8, 18;
 Чучмани-13: 3, 9, 13, 14, 17, 19.

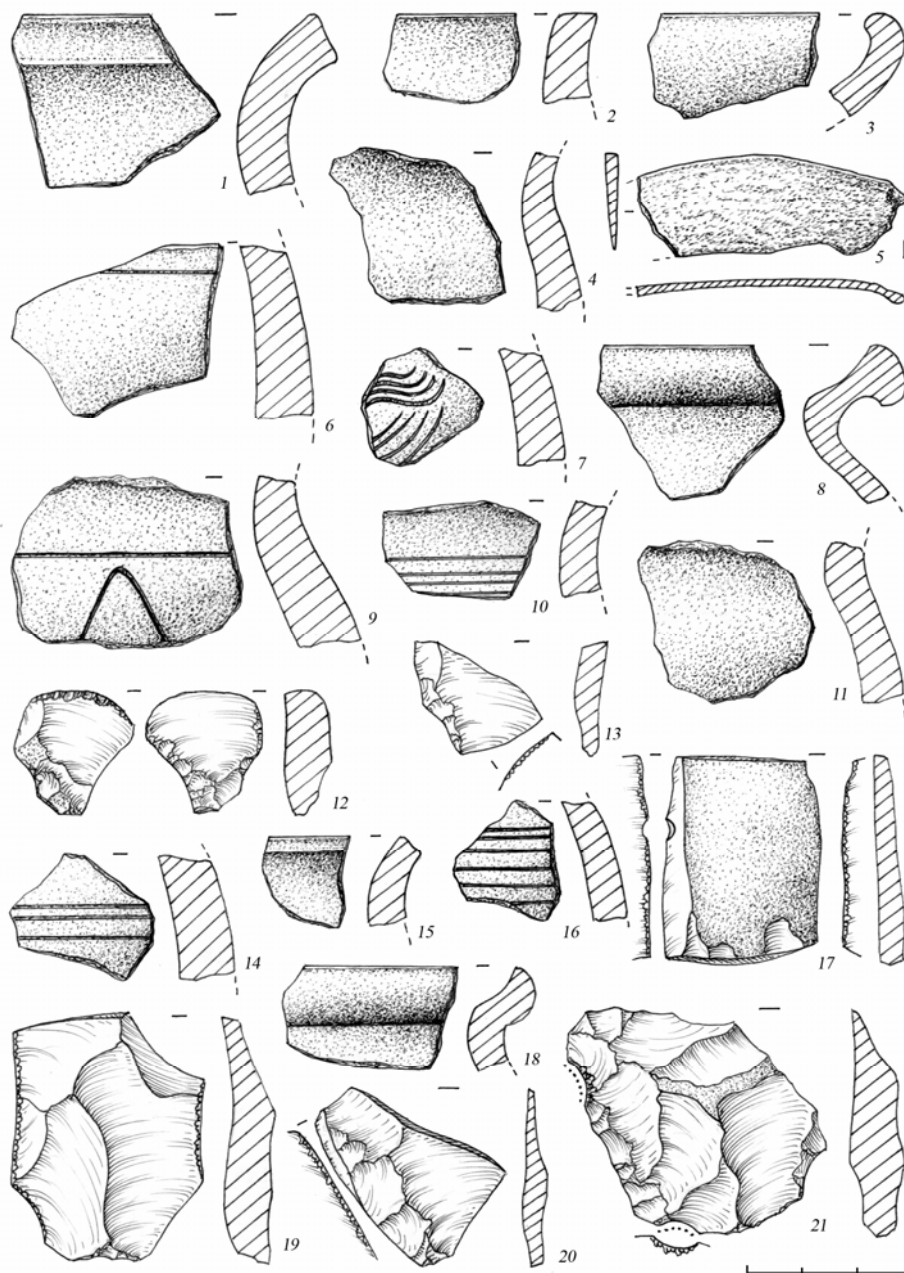

Рис. 11. Знахідки з пам'яток Чучмани-3: 16; Чучмани-4: 5, 12;
 Чучмани-5: 7, 14, 15; Чучмани-7: 17; Чучмани-8: 3, 8, 18; Чучмани-9: 6;
 Чучмани-10: 4, 10; Чучмани-12: 2; Чучмани-13: 1, 9, 11, 13, 19-21.

**ПОСЕЛЕНЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ
БАСЕЙНА СОЛОТВИНЫ В НАДБУЖАНЩИНЕ**

П. М. Довгань*, В. М. Конопля**, Н. Я. Стеблій*

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

**Институт украиноведения имени Ивана Кривякевича

Национальной Академии наук Украины

ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008

Введены в научный оборот материалы из 32 археологических памятников, найденных во время разведок в бассейне р. Солотвина – правой притоки Западного Буга, в пределах сёл Гумниско и Чучманы Буского р-на. Дана топография селищ, охарактеризован движимый материал, собранный на поверхности культурного слоя. Установлено, що эти древности представляют культуру линейно-ленточной керамики (1 памятник), волинско-люблинскую (2), воронковидных сосудов (6), городоцко-здобицкую (3), тшинецкую (8), висоцкую (16), черняховскую (27), лука-райковецкую (8) культуры и древнерусский период, переважно (23).

Ключевые слова: Буская археологическая экспедиция Института археологии ЛНУ им. Ивана Франко, Гумниско, Чучманы, археологический памятник, фрагменты керамики, кремневые артефакты, культура линейно-ленточной керамики, волинско-люблинская культура, культура воронковидных сосудов, городоцко-здобицкая культура, тшинецкая культура, висоцкая культура, черняховская культура, лука-райковецкая культура, древнерусский период.

**SETTLEMENT STRUCTURE OF THE ANCIENT POPULATION BASIN
SOLOTVYNA IN NADBUZHANSCHYNA**

P. Dovgan*, V. Konoplya**, N. Stebliy*

*Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net

**Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies

of the National Science Academy of Ukraine

Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026

Newly discovered materials are published for the first time from 32 archaeological sites after the archaeological surveys in the basin of river Solotvyna – Western Buh right tributary near villages Humnyska and Chuchmany (Lviv region, Busk district). Overall characteristics are presented of the findings which was collected on the surface of cultural layers. That includes flint artifacts (plates, flakes, drawknives, sickles, nucleuses, grain graters and so on), fragments of hand-made and wheel-made pottery (pots and bowls). Technological expertise was made of clay pottery after several markers: shape measures, kiln degree, color, ornament, composition of clay dough. All sites were recognized by their cultural identity being that of Linear Band culture (1 site), Volyn-Lublin culture (2 sites), Funnel Beaker culture (6 sites), Gorodok-Zdovbytsia culture (3 sites), Trzciniec culture (8 sites), Vysotsko culture (16 sites), Cherniskhiv culture (27 sites), Luka-Raykovetska culture (8 sites), Ancient Rus' culture (27 sites). Particular consideration were made on the materials from the settlements of Cherniakhiv, Luka-Raykovetska and Ancient Rus' cultures which had formed the basis for the studies of ancient Busk origins and of its environs in 6th – 10th centuries. The topography of settlements is reconstructed.

Keywords: Busk archaeological expedition of the Institute of Archaeology of Ivan Franko Lviv National University, Humnysko, Chuchmany, archaeological sites, fragments of pottery, flint artifacts, culture Linear Pottery, Volyn-Lublin culture, Funnel Beaker culture, Gorodotcko-Zdovbytska culture, Tschinetska culture, Vysotska culture, Slavic culture, Luka-Raykovetska culture, the Old Rus period.

Стаття надійшла до редколегії 14. 04. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 904(477.83)“653”

**РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ В БАСЕЙНІ р. ВЕРЕЩИЦЯ
(ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)
У 2013 р.**

А. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, archandrij@ukr.net*

Публікуються матеріали нововідкритих та обстежених різночасових пам'яток, віднайде-них в результаті археологічних розвідок в басейні р. Верещиця, на території та в околицях сс. Хишевичі, Коропуж, Завидовичі, Зашковичі, Березець та Тулиголови (Городоцький район Львівської області).

Ключові слова: Верещиця, Хишевичі, Коропуж, Завидовичі, Зашковичі, Березець, Тулиголови, пам'ятка, кераміка, бронзова доба, ранньозалізний вік, черняхівська культура, празька культура, райковецька культура, давньоруська культура, пізнє середньовіччя, новий час.

Протягом вересня 2013 р. експедицією кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки (далі – АСГІН) Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора проводилися археологічні розвідки в басейні р. Верещиця (ліва притока Дністра) у Городоцькому р-ні Львівської обл.* Роботами було охоплено окремі ділянки правих допливів р. Верещиці в районі сіл Хишевичі, Коропуж, Зашковичі, Завидовичі, Березець та Тулиголови (рис. 1, 2). Основна мета пошуків полягала у виявленні, обстеженні та шурфуванні пам'яток празько-корчацької культури в окресленому регіоні. В результаті проведення археологічних розвідок вдалося виявити і дослідити 21 різночасову пам'ятку (Хишевичі I–II; Зашковичі I–III; Запанська I; Завидовичі I–II; Березець I–VIII; Тулиголови I–VI), серед яких лише Березець I, II та IV раніше були відкриті нашими попередниками (рис. 3–7)**. Кожне з поселень отримало GPS-прив'язку та позначене на картах всесвітньої мережі Google. При нумерації виявлених старожитностей ми враховували матеріали “Списку пам'яток Львівської області”, складеного 1993 р. І. Михальчишиним [1].

© Филипчук А., 2014

*Дослідження велися під керівництвом аспіранта кафедри АСГІН ЛНУ ім. Івана Франка Филипчука А. М., за участю директора Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка Филипчука М. А., м. н. с. ІА ЛНУ Завітія Б. І. та м. н. с. відділу археології Львівського історичного музею Соловій Г. В.

Висловлюємо щирю подяку м. н. с. відділу археології Інституту українознавства НАН України Коноплі В. М., за допомогу у визначенні культурно-хронологічної належності матеріалів з поселень Хишевичі I, Зашковичі I–III, Завидовичі II та ін.

** При цьому варто зауважити наступне: по-перше, селища Хишевичі I та II були відкриті Филипчуком М. А. ще у 1989 р., проте до сих пір не введені в науковий обіг; по-друге, “обширну” пам'ятку в с. Березець, досліджену Цигиликом В. М. у 1981 р. ми розділили на два селища: Березець I, де й проводив свої розкопки дослідник (ур. “За Рудкою”) та Березець IV, яку довелося шурфувати автору статті минулого року. Обидва селища займають велику площу та зовсім різні пагорби.

За останні 20 років не було введено в науковий обіг нових пам'яток, які стосувалися б досліджуваного регіону.

Хишевичі I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 280 м, N – 49°40'47.83", E – 23°36'05.36"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 283 м, N – 49°40' 43.44", E – 23°36'03.87".

Пам'ятка розташована на західній окраїні с. Хишевичі. Вона займає території присадибних ділянок мешканців вул. Шкільної. Східний край селища знаходиться за 200 м на захід від місцевої церкви, а західний – за 400 м на схід від розвалин ферм колишнього колгоспу (див. рис. 1, 3). Поселення локалізується переважно на західних схилах. В плані має дещо овалоподібну форму і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина пам'ятки сягає близько 180 м, а ширина – 70–75 м. На південь, північ та схід від поселення природні межі відсутні. Натомість, західна межа селища визначається невеличкою заплавою малого потоку, що впадає у місцевий струмок (протікає по селу і вливається у води р. Верещиці), (рис. 8).

На поверхні пам'ятки віднайдено велику кількість ліпного керамічного матеріалу та глиняної вимазки, які концентрувалися у місці невеликого розорювання, між двома присадибними ділянками. Це фрагменти вінець, боковин, придонних частин та донець ліпних посудин. Основу текстури їхнього керамічного тіста складає суглинкова маса з домішками шамоту і жорстви (в т.ч. кварциту). Фрагменти, як правило, випалені доволі добре; іноді чітко простежуються сліди редукації. Серед керамічних матеріалів викликають зацікавлення два фрагменти донець ліпних посудин, на яких присутні нігтеві вдавлення, а також один фрагмент боковин, що прикрашений орнаментом у вигляді жолобків (нагадують горизонтальні канелюри). Попередньо, цей комплекс ліпної кераміки можна віднести до ранньозалізного віку.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з заходу до пам'ятки примикає невеличка заплава місцевого потоку, від якої (на протилежному, у напрямку до с. Коропуж, схилі) поширюються пасовища; на північ від селища переважно західні схили завертають у сторону південної експозиції – тут знаходиться заплава струмка, що впадає у р. Верещицю. Лісових насаджень в найближчому оточенні селища немає.

Як вже зазначалося, територія пам'ятки нині відведена під присадибні ділянки. Вона щорічно й інтенсивно розорюється. Це, однак, не свідчить про поруйнований характер поселення. Спостереження над верхньою частиною орного шару з території пам'ятки вказує, що вихід культурних напластунків має місце лише у випадку глибокого підорювання інколи достатньо "парцельованих" рівнів сусідніх між собою городів. На решті частин селища глиняна вимазка та керамічні фрагменти майже не трапляються(!). Сказане дає змогу припускати досить добру збереженість, а отже й значимість комплексів ранньозалізного часу пам'ятки Хишевичі I.

Хишевичі II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 281 м, N –

49°41'03.97", Е – 23°35'39.14"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 280 м, N – 49°41'01.45", Е – 23°35'45.87"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 284 м, N – 49°40'58.64", Е – 23°35'41.60".

Пам'ятка локалізується на північно-західній околиці с. Хишевичі (див. рис. 1, 3). Північно-західний її край знаходиться за 210 м на південний захід від розвалин ферми, в той час, як північно-східна межа розташовується за 70–75 м на південний захід від найближчих житлових комплексів частини села під назвою "Загребля". Селище займає переважно північно-східні та східні схили при впадінні невеликого потоку у більший струмок, води якого вливаються у р. Верещицю. Пам'ятка має сегментоподібну форму, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна її протяжність із північного заходу на південний схід сягає 160–165 м, при ширині – 60–75 м. Із півночі та північного сходу межі поселення визначаються заплавами зазначених водних артерій. Природні межі із півдня та заходу – відсутні (рис. 9).

На поверхні селища віднайдено численні, проте дуже подрібнені уламки глиняної вимазки та лише два фрагменти керамічних посудин. Перший екземпляр від боковин ліпної посудини характеризувався легкосуглинковою текстурою керамічного тіста, із домішками дрібного, середнього піску та жорстви. У зломі стінки спостерігаються сліди редукції. Інший фрагмент представлений денцем кружального виробу. Текстура тіста супіскова. Присутні домішки дрібного та середнього піску. Випал дещо слабший, не редукований. Такі матеріали попередньо можна віднести до райковецької культури – уламок ліпної посудини – до VIII ст., а фрагмент кружального виробу – до X ст.

Найближче природне оточення селища характеризується наступним чином. До північно-західної та південно-східної сторін пам'ятки примикають невеликі заплави двох струмків, що зливаються ближче до східної межі селища. Територія самої пам'ятки, як і її окраїн з решти сторін, нині відведена під пасовища, хоча раніше ці землі розорювалися. Лісових насаджень у найближчому природному оточенні селища немає.

Отже, поселення Хишевичі II попередньо можна віднести до райковецької культури.

Запанська I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 292 м, N – 49°42'08.49", Е – 23°36'16.63"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 288 м, N – 49°42'09.62", Е – 23°36'25.31".

Селище знаходиться на східних околицях вул. Запанської (с. Коропуж), по ліву сторону, за 50 м, від траси Львів–Самбір (див. рис. 1, 4) та по праву сторону від ґрунтової дороги, що йде у напрямку від с. Хишевичі до вказаної траси. Пам'ятка займає переважно західні схили; південна її частина знаходиться на південно-західних та частково й південних схилах. Максимальна протяжність селища по осі північ–південь складає 250 м, при середній ширині 75–80 м. З півдня до поселення примикає заплава місцевого струмка, що впадає у р. Верещицю, а з заходу спостерігається завершення тутешнього схилу. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 13).

На поверхні пам'ятки вдалося відшукати матеріали пізнього середньовіччя та нового часу. До епохи пізнього середньовіччя віднесено фрагменти боковин кружальних посудин із супісковою текстурою тіста та домішками середнього і великого піску. Комплекси нового часу репрезентують фрагменти боковин кружальних виробів, виготовлених із суглинкової маси та фрагмент металевих (бронзових ?) ножиць. Керамічні комплекси пізнього середньовіччя/нового часу характеризуються доволі добрим випалом.

На північ, за 50–60 м від південної частини селища, протікає місцевий струмок. Тут поширюється його заплава. Територія пам'ятки, як і її оточення з північної, західної та східної сторін сьогодні розорюються. Лісових насаджень у найближчому природному оточенні селища немає.

Як бачимо, поселення Запанська I попередньо віднесено до епохи пізнього середньовіччя/ нового часу.

Зашковичі I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 273 м, N – 49°41'12.15", E – 24°51'33.86"; T2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 271 м, N – 49°41'14.86", E – 23°38'27.19".

Селище розташовується на далеких північно-західних околицях с. Зашковичі (див. рис. 1, 5). Його північно-східний край знаходиться за 230 м на південний захід від південно-східної частини пам'ятки Зашковичі III та за 950 м на північний захід від крайньої південно-західної забудови зазначеного населеного пункту. Воно займає переважно північно-західні та північні схили; має дещо сегментоподібну форму і добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина пам'ятки по лінії південний схід – північний захід складає 160 м при ширині 60 м. З заходу та північного заходу межі селища визначаються невеличким яром, де раніше протікав струмок, що вливався у більший потік (його заплава визначає північну межу поселення). Природні межі пам'ятки з решти сторін відсутні (рис. 10).

На поверхні селища віднайдено фрагменти глиняної вимазки та зовсім невелику кількість керамічних матеріалів ранньозалізного віку і давньоруської культури.

До ранньозалізного часу відноситься фрагмент боковин ліпної посудини, виготовлений із суглинкової текстури керамічного тіста з домішками шамоту. Випал хороший, редукований. Давньоруські матеріали репрезентовані фрагментами вінець та боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки середнього, дрібного, іноді й великого піску. Фрагмент вінець у зломі має сліди димлення з внутрішньої сторони. З його зовнішнього боку спостерігається закраїна під покришку. Фрагмент боковин виявився слабредукованим. Обидва уламки керамічних посудин давньоруської культури слід продатувати в рамках середини XII – середини XIII ст.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином. На північ від селища (за 120–130 м) протікає великий струмок, що впадає у р. Верещицю. Тут поширена його доволі велика заплава. Із заходу, як вже було сказано, локалізується невеликий яр, за яким знаходяться нинішні орні угіддя.

Вони ж розташовуються й з південної та східної сторін від пам'ятки. Площа самого селища також розорюється. Лісових насаджень у найближчому природному оточенні поселення не має.

Загалом, матеріали пам'ятки Зашковичі I вказують на її, принаймні двошаровий характер: відкриті тут старожитності попередньо слід віднести до ранньозалізного віку та давньоруської культури.

Зашковичі II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 273 м, N – 49°41'19.47", E – 23°38'44.68"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 271 м, N – 49°41'19.88", E – 23°38'57.58".

Селище знаходиться на північно-західних околицях с. Зашковичі (див. рис. 1, 5). Його північно-східний край локалізується за 130 м на південний захід від крайньої північно-західної будівлі фермерського комплексу та за 240–250 м у цьому ж напрямку від місцевої ґрунтової дороги. Західна точка пам'ятки розташовується за 90 м на схід від східного краю поселення Зашковичі III. Довжина селища по лінії захід–схід сягає 250 м, а ширина – 80–85 м. Пам'ятка займає південні схили, має видовжену овалоподібну форму і добре вписується у конфігурацію ландшафту. Із півдня до неї примикає заплава місцевого струмка, зі сходу – невелика улоговина. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 11).

На поверхні поселення вдалося віднайти невелику кількість фрагментів глиняної вимазки, а також решток керамічних виробів ранньозалізного віку й черняхівської культури.

Ранньозалізний час репрезентує фрагмент боковин ліпної посудини, виготовлений з суглинкової маси. У тісті присутні домішки дрібного піску та жорстви. Випал екземпляру доволі хороший. До черняхівської культури зараховано фрагменти донець, верхніх частин та боковин кружальних виробів. Текстура керамічного тіста неоднакова: суглинкова, або супіскова маса із домішками дрібного, рідше середнього та великого піску. Спостерігаються сліди редукації, в т.ч. "сивої".

На південь від пам'ятки (за 35 м) протікає великий струмок, який несе свої води у р. Верещицю. Тут знаходиться його заплава. Зі сходу поширюється незначна улоговина, нині відведена під орні землі, або пасовища. Площа самого поселення, як і найближчої території з решти примикаючих до пам'ятки сторін, сьогодні розорюється. Як і у попередніх випадках, лісових насаджень у найближчому природному оточенні пам'ятки не має.

Отже, поселення Зашковичі II попередньо можна віднести до ранньозалізного віку і пізньоримського часу (черняхівської культури).

Зашковичі III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°41'24.49", E – 23°38'34.83"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 271 м, N – 49°41'19.35", E – 23°38'37.95".

Селище знаходиться на північно-західних околицях с. Зашковичі (див. рис. 1, 5). Північно-східний його край розташовується за 90 м на схід від західної межі пам'ятки Зашковичі II, а південно-східний край – за 230 м у півде-

нно-західному напрямку від північно-східної точки Зашкович I. Максимальна протяжність селища по лінії північний захід – південний схід сягає 155 м, а ширина – 65–75 м. Поселення займає схили із південною та південно-західною експозиціями. Південна межа пам'ятки визначається заплавою місцевого струмка, західна – улоговиною; з решти сторін природні межі відсутні (рис. 12).

На поверхні поселення віднайдено уламки глиняної вимазки, в т.ч. й ошлаковані, а також фрагменти керамічного посуду, віднесені нами до двох культурно-хронологічних груп.

Перша група представлена фрагментами боковин ліпних посудин ранньозалізного віку. Текстура їхнього тіста суглинкова; серед домішок присутні дрібний пісок та шамот. Випал екземплярів слабoredукований.

Друга група складається з фрагментів боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя та вінець кружальних посудин нового часу. Пізньосередньовічні матеріали виготовлені із супіскової маси з приміссю дрібного та середнього піску. Випал хороший, редукований. Фрагмент вінець кружальної посудини нового часу характеризується супісковою текстурою керамічного тіста, домішками дрібного та середнього піску. Випал екземпляру хороший, редукований. З внутрішньої сторони вінця покриті поливою.

Найближче природне оточення селища характеризується у наступний спосіб. На південь від пам'ятки (за 45–50 м від південно-східного її краю) протікає великий струмочок (впадає у р. Верещицю): тут знаходиться доволі широка заплава вказаної водної артерії. Із заходу до поселення примикає невелика улоговина, відведена нині під орні угіддя. Вони ж поширюються і на північ та схід від селища. Площа пам'ятки також інтенсивно розорюється. Лісових насаджень у найближчому природному оточенні Зашкович III не має.

Зважаючи на вище викладене, обстежене селище попередньо слід віднести до ранньозалізного віку та епохи пізнього середньовіччя/ нового часу.

Завидовичі I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 285 м, N – 49°42'11.26", E – 23°36'32.77"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 283 м, N – 49°42'12.56", E – 23°36'42.42".

Селище знаходиться між північно-східною окраїною с. Коропуж та північно-західною окраїною с. Завидовичі (див. рис. 1, 4). Західний край пам'ятки локалізується за 150 м на північний схід від східної точки поселення Запанська I, в той час, як північна його межа – за 60–90 м на південь (по ліву сторону) від траси Львів–Самбір. Селище займає переважно південні схили, повністю вписується у конфігурацію ландшафту. Має форму дещо видовженого овалу: довжина поселення по лінії захід–схід складає 185–190 м, а ширина 55–60 м. З півночі, сходу та заходу природні межі відсутні. Натомість, з півдня до пам'ятки примикає потічок, що впадає у більший струмочок (несе свої води у р. Верещицю), (рис. 14).

На поверхні селища пощастило віднайти фрагменти глиняної вимазки, уламок кістяної люльки пізнього середньовіччя та керамічних посудин, що їх можна розділити на дві культурно-хронологічні групи.

Першу групу репрезентують фрагменти боковин ліпних посудин із суглинковою текстурою керамічного тіста, з домішками шамоту, жорстви, а іноді й середнього і великого піску. Випал фрагментів редукований (в т.ч. тут присутні сліди “сірої” редукції). Попередньо такі екземпляри слід віднести до пізньоримського часу, найбільш ймовірно саме до черняхівської культури.

Друга група складається з уламків боковин та донець кружальних посудин пізнього середньовіччя. Текстура керамічного тіста супіскова або суглинкова, присутні домішки дрібного піску. Випал екземплярів доволі хороший.

Найближче природне оточення з усіх сторін пам'ятки, зрештою, як і її площа, нині розорюється. Раніше тут, ймовірно, поширювалися пасовища; лісових масивів у близькому оточенні поселення немає (найближні лісові насадження знаходяться за 2,56 км на північний захід між околицями сс. Градівка та Угри та за 2,2 км на північний схід у південній частині с. Угри). На південь від селища, як вже згадувалося, протікає невеличкий потічок.

Отримані матеріали дають підстави віднести пам'ятку Завидовичі I до пізньоримського часу (черняхівської культури) та епохи пізнього середньовіччя.

Завидовичі II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 276 м, N – 49°42'28.04", E – 23°37'06.17"; Т2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 279 м, N – 49°42'30.94", E – 23°37'15.03"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 275 м, N – 49°42'26.38", E – 23°37'12.29".

Поселення знаходиться на північно-західних околицях с. Завидовичі (див. рис. 1, 4). Його південний край розташовується за 30–40 м на північ (по праву сторону) від траси Львів–Самбір. Селище займає південні, частково південно-східні та південно-західні схили при злитті двох струмків (впадають у більший потік, що несе свої води у р. Верещицю). В плані пам'ятка має дещо сегментоподібну форму. Максимальна її довжина по лінії захід–схід складає близько 160 м, а максимальна ширина – 70 м. Із півдня, південного заходу й південного сходу до країв селища примикають заплави струмків; з решти сторін природні межі – відсутні (рис. 15).

На поверхні пам'ятки вдалося віднайти скупчення глиняної вимазки та лише один фрагмент денця ліпної посудини, виготовлений з суглинкової текстури керамічного тіста, з домішками шамоту. Випал екземпляру хороший, у зломі спостерігається слабка, нечітка редукція. Культурно-хронологічна інтерпретація фрагменту утруднена, проте попередньо його можна віднести до ранньозалізного віку.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з півдня, південного заходу та південного сходу до пам'ятки примикають заплави струмків (зливаються поблизу південної межі селища); з решти сторін простягаються нині орні угіддя (площа самої пам'ятки також розорюється). Лісові масиви (біля південної частини с. Угри) розташовуються лише за 1,46 км на північний схід від північно-східного краю пам'ятки.

Попередньо, селище Завидовичі II, можна віднести до ранньозалізного віку.

Тут варто звернути увагу на той факт, що усі поселення, виявлені в районі сс. Хишевичі, Коропуж, Завидовичі та Зашковичі, локалізувалися, як правило, в даліні від існуючих нині лісових масивів. Зрештою, характер верхніх ґрунтових горизонтів на кожній з пам'яток вказує, що у давнину тут також не було значних лісів. Скоріш за все, виявлені селища розташовувалися серед відкритих пасовищ, про що свідчать потужні гумусово-аккумулятивні горизонти на орних угіддях. Саме вони часто значною мірою й перекривають культурні напластування досліджуваних старожитностей, "оберігаючи" їх від розорювання. Можливо, саме у такий спосіб можна пояснити невелику кількість підйомного матеріалу на поверхні обстежених пам'яток.

Березець I. Пам'ятка відкрита й досліджена 1981 р. Ранньослов'янською госпдоговірною археологічною експедицією Інституту українознавства НАН України (тоді Інституту суспільних наук АН УРСР) під керівництвом Цигилика В. М. [2; 3]. Як зазначає дослідник: *"Поселення знаходиться на західній околиці села, за 400 м на захід від школи, між селами Березець та Тулиголови. По південному краю урочища пропливає потічок, що в межах села впадає до річки Верещиця, а південніше знаходяться відділені греблею сільські ставки. З півночі на південь урочище прорізається двома рівчачками, що вливаються до згаданого потічка. По північному краю урочища проходить польова дорога, що веде з Березця в Тулиголови. Поселення тягнеться вздовж схилу на довжину 0,7 км, шириною 100–150 м."* [3. С. 273]. Правда, така локалізація селища потребує належного уточнення. Насамперед зазначимо, що на вказаній дослідником площі нам не пощастило відшукати підйомного матеріалу по усій ширині та довжині цього селища. Середня ширина полоси протяжності виходу культурного шару складала 75 м. Стосовно довжини пам'ятки, то за мірку у 0,7 км Цигилик В. М. взяв відстань між крайньою східною забудовою с. Тулиголови та західною с. Березець. Як було вказано вище, на цій площі, раціональніше було б виділити два селища: Березець I та Березець IV. Перша пам'ятка – об'єкт стаціонарного вивчення в сезоні 1981 р. Інша – предмет наших польових студій 2013 р. Обидва поселення займають різні схили, відмежовані потічком. Необхідно також зауважити, що відстань від крайньої східної межі пам'ятки, розкопуваної Цигиликом В. М. до школи сягає не 400 м, а 230 м (локалізація школи за останні 30 років не змінилася).

Березець I було повторно обстежено експедицією кафедри АСГІН ЛНУ ім. Івана Франка у 2013 р. Географічні координати "нового" поселення ("скороченого його варіанту"), встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 264 м, N – 49°35'58.49", E – 23°39'50.10"; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 262 м, N – 49°35'55.53", E – 23°39'52.94"; Т3 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°35'58.91", E – 23°40'01.01".

Східний край Березця I знаходиться за 25 м на захід (через струмочок) від північно-східного краю Березця III, західний – за 20–25 м на схід від східного краю Березця IV. Північна межа поселення локалізується за 40–60 м на південь (по ліву сторону) від дороги, що веде з с. Березець до с. Тулиголови. Селище

займає західні, південно-західні, південні, південно-східні та східні схили, утворені при злитті трьох струмків. Пам'ятка має сегментоподібну форму, доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна протяжність селища по лінії захід–схід сягає 225 м, а ширина – близько 75 м. Західна і східна межі Березця I визначаються струмками, що впадають у більший потік (південна межа селища). З півночі природні межі відсутні (див рис. 2, 6, 16).

Під час додаткового обстеження пам'ятки вдалося віднайти численні фрагменти глиняної вимазки, шість точильних брусків та керамічні матеріали середини I тисячоліття н.е., давньоруської культури і пізнього середньовіччя.

Кераміка середини I тисячоліття н.е. (V ст. н.е.) представлена двома фрагментами боковин ліпних посудин черняхівської та двома фрагментами боковин ліпних виробів празької культур. Черняхівські матеріали виготовлені із суглинкової маси, із домішками дрібного піску та шамоту. Випал доволі хороший. У зломі стінок присутні сліди “сірої” редукації. Екземпляри празької культури виготовлені із суглинкової маси з домішками шамоту. Випал хороший; спостерігаються сліди слабкої редукації.

Давньоруський період (XII–XIII ст.) репрезентований двома фрагментами боковин кружальних посудин. Текстура їхнього тіста супіскова; присутній дрібний пісок. Один фрагмент редукований та прикрашений лінійним рифленим орнаментом.

Останню групу, комплекс пізньосередньовічної кераміки, складають фрагменти вінець, ручок та боковин кружальних виробів. Вони характеризуються, як правило, суглинковою масою із домішкою дрібного піску. Випал екземплярів хороший: редукований, або цеглястий.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. З трьох сторін (півдня, заходу та сходу) до пам'ятки примикають води трьох струмків. З півдня поширюється заплава найбільшого з них (впадає у р. Верещицю). Площа поселення і його оточення з півночі, заходу та сходу розорується. Найближчі води Верещиці знаходяться за 0,85 км на північний схід, а Дністра – за 5,6 км на південь від крайніх точок пам'ятки. Найближчі лісові масиви зосереджуються за 1 км на лівому березі р. Верещиця (на схід від житлових масивів с. Березець).

Отже, окрім матеріалів черняхівської культури (помимо них Циглик В. М. під час розкопок відкрив матеріали верхньодністрянської групи культури шнурової кераміки та пшеворської культури [3. С. 273–274]), відомих на цьому поселенні, нам пощастило виявити ще й празькі, давньоруські та пізньосередньовічні артефакти.

Березець II. На площі раніше досліджуваного давньоруського городища XII–XIII ст. [1. С. 15], експедицією кафедри АСГІН ЛНУ ім. Івана Франка у 2013 р. було проведено додаткове обстеження. Географічні координати пам'ятки (поширення культурного шару), встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 264 м, N – 49°35'51.74", E – 23°40'26.66"; T2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°35'53.60", E – 23°40'33.72".

Пам'ятка розташована у східній частині с. Березець, по ліву сторону (за 25 м) від траси, що веде з с. Переможне у с. Нове Село (див. рис. 2, 6). Західний її край знаходиться за 240 м на південний схід від місцевої школи. Овалоподібна форма пам'ятки займає суттєве підвищення (південні, південно-східні, східні та північно-східні схили) над заплавою р. Верещиця. Виявлена протяжність куль-турного шару з півночі на південь складає 125 м та 100–120 м з заходу на схід (рис. 17).

На поверхні цього городища окрім артефактів давньоруського часу також віднайдено фрагменти глиняної вимазки, уламки кераміки епохи бронзи, ранньозалізного віку, черняхівської та празької культур, а також епохи пізнього середньовіччя/ нового часу.

Епоха бронзи представлена фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із суглинкової маси. У тісті присутні домішки жорстви (в т.ч. кварциту), шамоту і піску.

Ранньозалізний вік репрезентує фрагмент боковин ліпного виробу. Текстура керамічного тіста суглинкова, із домішкою шамоту. Випал екземпляру редукований. На зовнішній стороні фрагменту спостерігається наліп у вигляді шишечки.

Матеріали черняхівської культури складаються із кількох фрагментів боковин кружальних посудин. Вони виготовлені з добре відмуленого тіста. Подекуди зустрічаються домішки дрібного піску. Випал екземплярів дуже хороший, редукований ("сіра" редукція).

До празької культури віднесено фрагмент боковин ліпної посудини із суглинковою текстурою керамічного тіста та домішками шамоту. Випал уламка дещо слабший, аніж у в черняхівських екземплярів.

Керамічні матеріали давньоруського часу (XII–XIII ст.) представлені вінцями, боковинами, денцями і придонними частинами кружальних виробів. Текстура керамічного тіста супіскова; присутні домішки дрібного та середнього піску. Випал екземплярів хороший; вони, як правило, редуковані. Окремі фрагменти донець і придонних частин покриті ангобом, а боковин – інколи прикрашені лінійним рифленим орнаментом.

Кілька фрагментів боковин та вінець кружальних посудин зараховано до епохи пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура тіста суглинкова, рідше супіскова. Серед домішок зустрічається дрібний пісок. Випал екземплярів редукований, або цеглястий. До цього ж періоду віднесено фрагмент верхньої частини скляного виробу.

З півдня, південного сходу, сходу та північного сходу пам'ятку оточує заплава р. Верещиці. Сучасні її води віддалені у східному напрямку від східного краю городища на 0,36 км; за 0,48 км – у цьому ж напрямку знаходяться найближчі лісові масиви. З решти сторін – поширюється забудова селища (житлові споруди та присадибні ділянки). Ними ж покрита й площа пам'ятки.

Таким чином, на городищі давньоруського часу (за нашою нумерацією – Березець II), окрім матеріалів XII–XIII ст. вдалося відшукати старожитності епохи бронзи, раннього залізного віку, черняхівської й празької культур та артефакти пізнього середньовіччя/нового часу.

Березець III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°35'59.64", E – 23°40'02.77"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 260 м, N – 49°35'54.07", E – 23°40'09.08".

Селище розташовується на західних околицях с. Березець (див. рис. 2, 6). Його північний край “впирається” у місцеву ґрунтову дорогу, що веде з с. Березець до с. Тулиголови (поселення розташовується ліворуч). Північно-східна точка пам’ятки знаходиться за 70–75 м на південний захід від найближчого кута місцевої школи. Північно-західний край Березця III локалізується за 25 м на схід від східного краю Березця I. Селище займає західні, південно-західні та південні схили. Має сегментоподібну форму і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Пам’ятка розташована при злитті двох струмків. Її довжина по лінії північний захід – південний схід сягає 180 м, а максимальна ширина – 75 м. З заходу та півдня поселення оточене заплавою вказаних струмків. З півночі і сходу – природні межі відсутні (рис. 18).

На поверхні селища виявлено фрагменти глиняної вимазки та рештки керамічних посудин давньоруської культури (XII–XIII ст.). Останні репрезентовані фрагментами боковин кружальних посудин. Текстура їхнього тіста суглинкова. Присутні домішки дрібного, середнього і великого піску, а інколи й жорстви(!) Фрагменти добре випалені, редуковані, проте доволі грубої роботи.

Найближче природне оточення пам’ятки можна охарактеризувати наступним чином. Зі заходу, південного заходу та півдня поселення омивається водами місцевих струмків. Тут поширюються їхні заплави. З півночі, заходу та сходу до селища прилягають землі, що зайняті орними угіддями чи пасовищами. Площа самої пам’ятки розорюється. Найближчі води р. Верещиці знаходяться за 0,74 км на північний схід від краю селища, а лісові масиви у цьому ж напрямку за 0,90 км.

Зважаючи на вище викладене, поселення Березець III можна віднести до давньоруської культури.

Березець IV. Географічні координати пам’ятки, встановлені за допомогою GPS: T1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°35'52.97", E – 23°39'32.32"; T2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 265 м, N – 49°35'59.79", E – 23°39'46.71"; T3 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 262 м, N – 49°35'55.07", E – 23°39'49.86".

Пам’ятка локалізується між селами Березець та Тулиголови (див. рис. 2, 6): північно-західний край Березця IV знаходиться за 55–60 м на схід від крайньої північно-західної забудови с. Тулиголови, східний край розташовується за 20–25 м на захід від західного краю Березця I. Північно-східна межа селища розташовується за 30 м, а північно-західна – за 170–180 м на південь від ґрунтової дороги (по ліву сторону), що веде з с. Березець у с. Тулиголови. Селище займає південні, південно-східні, південно-західні, східні та західні схили. Має форму дещо неправильного овалу, проте добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна протяжність пам’ятки сягає 375 м, при ширині 150–160 м. Зі сходу і півдня Березець IV обмежений водами місцевих струмків. З заходу і півночі природні межі відсутні (рис. 19).

На поверхні пам'ятки пощастило відшукати фрагменти глиняної вимазки, точильного бруска, уламок шиферного пряслиця давньоруської культури та рештки керамічних посудин ранньозалізного віку, черняхівської, празької, райковецької культур і старожитності пізнього середньовіччя/нового часу.

Ранньозалізний вік репрезентований фрагментом боковин ліпної посудини. Екземпляр виготовлений із суглинкової маси, з домішкою жорстви. Випал доволі хороший.

До черняхівської культури віднесено фрагменти боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова. Присутні домішки дрібного, рідше великого піску. Випал хороший, редукований.

Празька культура представлена фрагментами вінець і боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста суглинкова, присутні домішки дрібного, рідше великого піску. Випал хороший, інколи редукований.

До райковецьких старожитностей (X ст.) зараховано фрагмент боковин кружальної посудини. Текстура тіста супіскова; присутній дрібний, середній і великий пісок. Випал хороший, редукований.

Фрагменти боковин та верхніх частин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу виготовлені з супіскової, або суглинкової текстури тіста, з домішками дрібного і середнього піску. Випал хороший: зустрічаються редуковані та нередуковані фрагменти.

Для з'ясування характеру і потужності культурних напластувань пам'ятки (в т.ч., матеріалів празької культури), заклали три траншеї у центральній частині Березця IV (див. рис. 19).

Траншея I. Параметри 1×10 м. (кв. А1–А10). Орієнтовано по осі схід–захід. Закладена у поруйнованому оранкою місці, між двома городами. Стратиграфічну колонку північної її стінки склали чорні гумусні суглинки (нині орний шар, товщиною 0,10–0,35 м) та лесоподібна порода (материк), що поширювалася із зазначеної глибини. Межа між цими горизонтами була доволі чіткою (нівелювання внаслідок оранки?), (рис. 27–28).

На відкритій площі (10 м²) вдалося виявити сім невеликих ямоподібних заглиблень (ймовірно *стовпових ямок* від певних наземних каркасно-стовпових конструкцій?) круглої, або овалоподібної форм (шириною 0,35–0,60 м та глибиною 0,10–0,25 м). Скласти більш конкретне уявлення про виявлені деструкції вкрай важко: по-перше, була відкрита надто мала площа для належної характеристики цього питання; по-друге, через інтенсивну оранку рівень денної поверхні є втрачений (усі ямки вдалося зафіксувати лише на рівні лесоподібної породи), верхній рівень якої, визначався у свою чергу нижньою глибиною оранки. Заповнення цих об'єктів складалося із темних гумусних суглинків, де іноді траплялися фрагменти перепаленої глиняної вимазки. У кв. А7–А8 на рівні лесоподібної породи вдалося зафіксувати також низку менших стовпових ямочок (діаметром 0,05–0,07 м та глибиною до 0,10 м), що “описували” прямокутник 0,5×1,0 м, витягнутий по осі схід–захід. У той же час, у кв А1–А4 ми натрапили на рівчак меліоративного каналу шириною до 0,55 м (див. рис. 27–28).

На глибині 0,0–0,3 м у кв. А1–А3 виявлено фрагменти глиняної вимазки, а також уламки керамічних посудин ранньозалізного віку, черняхівської, празької та райковецької культур. Фрагмент боковин ліпної посудини ранньозалізного віку виготовлений із суглинкової маси з домішкою шамоту; випал редукований. Черняхівський черепок (боковина кружального виробу) характеризувався супісковою текстурою тіста та домішками дрібного, середнього і великого піску. Випал хороший, редукований (“сіра” редукція). Фрагмент денець кружальної посудини райковецької культури (X ст.), виготовлений із супіскової маси із домішками дрібного, середнього та великого піску. Екземпляр редукований.

Траншея II. Г-подібна траншея складалася із двох шурфів параметрами 1×2 м. Між шурфами залишений контрольний профіль шириною 0,3 м. Стратиграфічну колонку траншеї склали орний шар, представлений чорними гумусними суглинками (товщиною 0,10–0,35 м) та непоруханий горизонт чорних гумусних суглинків (товщиною 0,1–0,3 м), нижче яких поширювалися темно-сірі, в нижній частині опідзолені, суглинки, (рис. 30).

У кв. А2–Б2 вдалося натрапити на частину мілкої ями (діаметром 0,7 м та глибиною 0,45 м від рівня сучасної та до 0,1 м від тогочасної поверхні). Об’єкт зафіксовано на рівні темно-сірих, в нижній частині опідзолених, суглинків. У заповненні ямки (глибиною 0,3–0,4 м) пощастило натрапити на два фрагменти вінець ліпної посудини празької культури. Вінця добре профільовані та відігнуті назовні. На одному з уламків присутні ямкові вдавлення вище плечиків. Екземпляри виготовлені із суглинкової маси з домішками шамоту. Мають досить хороший і міцний випал (рис. 33, 1–2).

У заповненні шурфів у кв. А2 та Б2 на глибині 0,25–0,50 м зустрічалися уламки глиняної вимазки і рештки празьких та черняхівських посудин. Празькі матеріали репрезентовані фрагментами боковин ліпних виробів. Вони виготовлені із суглинкової маси з домішками шамоту. Випал екземплярів, як правило, хороший, зустрічаються редуковані фрагменти. Черняхівський уламок боковин кружальної посудини характеризувався суглинковою масою та хорошим, редукованим випалом.

Траншея III. Для з’ясування характеру і потужності культурних напластунків ближче до південного краю поселення закладено чергову траншею. Спочатку вона мала параметри 0,5×4,2 м і була зорієнтована по осі захід–схід. Натрапивши на заповнення великого об’єкту, ми вирішили розкрити більшу площу, здійснивши кілька прирізків (1,5×4,1 м /північна прирізка/ та 1,5×2,5 м /південна прирізка/) та залишивши контрольний профіль шириною 0,5 м. На площі 14,4 м² пощастило злокалізувати рештки споруди заглибленого типу (об’єкт №1), верхні контури якої простежувалися вже з глибини 0,3–0,5 м від рівня сучасної поверхні у верстві темно-сірих, в нижній частині опідзолених суглинків, або ж безпосередньо у лесоподібних породах (рис. 31; фото 1, 2). Вище зазначених горизонтів простягалися чорні гумусні суглинки (непоруханий шар) та аналогічна верства, пошкоджена довготривалою оранкою. Варто зауважити, що шар темно-сірих опідзолених суглинків у цьому місці поселення був дуже невеликий (товщиною до 0,1 м), в той час, як товщина перших двох верств

складала до 0,3 м кожного (рис. 32). У зв'язку із браком часу та фізичних можливостей вибрати заповнення досліджуваного об'єкта, було вирішено розкопувати лише північну його частину, що знаходилася у кв. А1–А5–Б1–Б5 (південну частину – у кв. В2–В5–Г2–Г5 – залишили непоруханою для можливості подальшої прирізки і стаціонарних робіт). Як виявилось у процесі дослідження, заглибленою спорудою була господарська будівля, ймовірно типу льоху (можливо, до її перекриття мала відношення частина стовпової ямки(?), злокалізованої у кв. В1). Підквадратні, дещо розмиті, контури заповнення (3,2×3,6 м) по мірі його вибирання щораз звужувалися: материкові стінки заокруглювалися донизу та в боки. Дійшовши до глибини 1,6 м від рівня сучасної та 1,1 м від тогочасної поверхонь (до долівки споруди ми так і не дісталися через брак часу й можливостей; зрештою це не було цілком наших пошукувань) стало зрозумілим, що площа долівки об'єкта не відповідає площі житлової споруди (оскільки вона буде надто малою) і явно контрастує із первісними контурами будівлі (див. рис. 31).

Заповнення об'єкта представлено перевідкладеними масними чорними гумусними суглинками, інколи з вкрапленнями глиняної вимазки і вугілля. Верхню його частину становили чорні гумусні суглинки, сильно насичені глиняною вимазкою (кв. А3–Б3, глибина 0,6–0,8 м). Подекуди, навіть складалося враження, що це частина завалу певної конструкції, яка місцями перекриває заповнення заглибленого об'єкта(!) Саме тут вдалося віднайти керамічні матеріали черняхівської та празької культур. Черняхівські комплекси репрезентовані фрагментами вінець і боковин кружальних посудин (рис. 35–2). Вони виготовлені з суглинкової маси та добре випалені, редуковані. Уламки боковин ліпних празьких посудин сформовані на основі суглинкової маси з домішками шамоту. Випал також хороший. Нижче цього скупчення глиняної вимазки жодних фрагментів черняхівських посудин віднайдено не було. Зустрічалися лише уламки вінець, боковин та денць ліпних посудин празької культури (рис. 34, 1–3; 35, 1). Зважаючи на спресований у певній мірі характер заповнення об'єкта, відсутність лінзовидних прошарків, що прогинаються до центру споруди, її засипання скоріш за все було механічним, тобто антропогенним. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок про те, що об'єкт припинив своє функціонування і був засипаний не раніше часу функціонування тут празьких комплексів. Більш конкретні судження про споруду та її хронологію наразі передчасні.

Після проведення шурфування селища, усі траншеї було законсервовано.

Найближче природне оточення Березця IV виглядає наступним чином. З півдня до нього примикає заплава великого струмочка, що впадає у р. Верещицю (води ріки протікають за 1,09 км на північний схід від східного краю селища). Зі сходу пам'ятка обмежена потоком, що відділяє Березець I від Березця IV: тут поширені орні угіддя. На півночі та заході прилягають городи і пасовиська; площа поселення також розорюється. Безпосередньо поблизу пам'ятки немає лісових масивів (найближчі ліси знаходяться за 1,2 км на північний схід від східної межі поселення). Проте, наявність у стратиграфічних колонках траншей II та III темно-сірих, в нижній частині опідзолених суглинків

(рівень, з якого простежується рівень денної поверхні об'єкта №1 у траншеї III) дозволяє ґрунтовно припускати, що безпосередньо перед і під час заселення цієї території у середині I тисячоліття н.е. тут знаходилися лісові масиви.

Як бачимо, на пам'ятці Березець IV виявлено матеріали ранньозалізного віку, черняхівської, празької, райковецької та давньоруської культур, а також старожитності пізнього середньовіччя/нового часу.

Березець V. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°36'05.88", E – 23°40'02.65"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 264 м, N – 49°36' 01.37", E – 23°40'00.52".

Селище розташоване у західній частині села, праворуч від ґрунтової дороги Березець–Тулиголови, за 40–50 м на північ від північного краю поселення Березець III (див. рис. 2, 6). Пам'ятка займає переважно східні схили і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Має форму дещо витягнутого по лінії південний захід – північний схід овалу. Максимальна його протяжність становить 160 м, а ширина – 65–70 м. Східна межа селища визначається невеликою заплавою потоку, що впадає у більший струмочок (притока р. Верещиця). З решти сторін природні межі відсутні (рис. 20).

На поверхні поселення віднайдено керамічні матеріали празької культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Празький комплекс репрезентовано фрагментами боковин ліпних посудин, виготовлених із суглинкової маси з домішками шамоту, рідше жорстви. Випал екземплярів хороший.

Пізньосередньовічні/новочасові черепки представлено фрагментами вінець, верхніх частин та боковин кружальних виробів. Текстура тіста суглинкова. Присутні домішки дрібного піску. Окремі фрагменти покриті поливою. Випал хороший: редукований, або цеглястий.

Найближче природне оточення пам'ятки: зі сходу до селища примикає невеличка заплава місцевого струмочка; з решти сторін поширені нині орні угіддя. Площа поселення також розорюється. На північний схід від селища, за 0,72 км протікають води р. Верещиці, ще за 0,12 км у цьому ж напрямку розташовуються лісові масиви.

Отже, селище Березець V можна попередньо віднести до празької культури та епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Березець VI. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 267 м, N – 49°36'12.85", E – 23°40'10.98"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°36'09.45", E – 23°40'05.37".

Селище розташоване у західній частині села, за 110 м на північ від північного краю поселення Березець V (див. рис. 2, 6). Пам'ятка займає переважно західні та північно-західні схили; добре вписується у конфігурацію ландшафту. Має форму дещо спотвореного овалу, витягнутого по лінії південний захід – північний схід. Максимальна його протяжність становить 150 м, а ширина – 75–80 м. Західна межа селища визначається невеликою заплавою

поток, що впадає у більший струмочок (притока р. Верещиці). З решти сторін природні межі відсутні (рис. 21).

На поверхні пам'ятки віднайдено численні фрагменти керамічного посуду епохи пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура їхнього керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного та середнього піску. Один фрагмент покритий поливою. Випал хороший: редукований, або цеглястий.

Найближче природне оточення пам'ятки: з заходу до селища примикає невеличка заплава місцевого струмочка; з решти сторін поширені нині орні угіддя. Площа поселення також розорюється. На схід від селища, за 0,64 км протікають води р. Верещиці, ще за 0,11 км у цьому ж напрямку розташовуються лісові масиви.

Отже, селище Березець VI можна віднести до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Березець VII. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 263 м, N – 49°36'08.90", E – 23°40'06.48"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 262 м, N – 49°36'00.94", E – 23°40'05.54".

Селище розташоване у західній частині села, по протилежній стороні від потічка, схил якого займає поселення Березець V (див. рис. 2, 6). Пам'ятка локалізується переважно на західних схилах; добре вписується у конфігурацію ландшафту. Має форму дещо вигнутого овалу. Максимальна протяжність селища становить 250 м, а ширина – 75–80 м. Західна його межа визначається невеликою заплавою потоку, що впадає у більший струмочок (притока р. Верещиці). З решти сторін природні межі відсутні (рис. 22).

На поверхні пам'ятки віднайдено рештки керамічних посудин черняхівської, празької, давньоруської культур та артефакти пізнього середньовіччя/нового часу.

До черняхівської культури зараховано фрагмент боковин ліпної посудини. Текстура керамічного тіста суглинкова, випал хороший.

Матеріали празької культури репрезентовані фрагментами вінець ліпних посудин. Вінця зрізані горизонтально. Вони виготовлені із суглинкової маси, з домішками жорстви. Випал доволі добрий.

Давньоруські старожитності представлені фрагментом денця кружального виробу, виготовленого з супіскової маси з домішками дрібного, середнього та великого піску. Випал хороший, редукований.

До епохи пізнього середньовіччя/нового часу відносяться фрагменти ручок, денець та боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного, рідше середнього піску. Окремі фрагменти вкриті поливою. Випал хороший: редукований, або цеглястий.

Найближче природне оточення пам'ятки: з заходу до селища примикає невеличка заплава місцевого струмочка; з решти сторін поширені нині орні угіддя (присадибні ділянки). Площа поселення також розорюється. На північний схід від селища, за 0,62 км протікають води р. Верещиці, ще за 0,12 км у цьому ж напрямку розташовуються лісові масиви.

Зважаючи на вище викладене, селище Березець VII можна попередньо віднести до черняхівської, празької, давньоруської культур та епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°35'52.04", E – 23°38' 28.58"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 269 м, N – 49°35'53.08", E – 23°38'38.65".

Селище знаходиться на північно-східній окраїні с. Тулиголови (див. рис. 2, 7). Східний його край локалізується за 75 м на південний захід від південно-західної точки городів мешканців даної частини села. Пам'ятка займає мисо-подібне підвищення над заплавою місцевого струмка із південно-східними, південними й південно-західними схилами. За формою селище нагадує дещо аморфний сегмент, добре вписується у конфігурацію місцевості. Максимальна його протяжність по лінії захід–схід складає 140 м, при максимальній ширині 80 м. З південного заходу, південного сходу та півдня межі поселення визначаються мисоподібним підвищенням. З решти сторін вони відсутні (рис. 27).

На поверхні пам'ятки було віднайдено глиняну вимазку та численні керамічні матеріали епохи пізнього середньовіччя/нового часу. Це – фрагменти ручок, денець, боковин, вінець і верхніх частин кружальних горщиків. Екземпляри виготовлені із суглинкової чи супіскової маси, інколи з домішками дрібного піску. Випал хороший, зустрічаються редуковані та нередуковані фрагменти.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином: з півдня, південного заходу і південного сходу до Тулиголов I примикає заплава струмка; з решти сторін поширюються городи мешканців села. Площа самого селища також розорюється.

Отже, поселення Тулиголови I можна віднести до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 269 м, N – 49°35'50.62", E – 23°38'50.70"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 265 м, N – 49°35'47.10", E – 23°38'54.46".

Селище знаходиться у північно-східній частині с. Тулиголови, між поселеннями Тулиголови I та III (див. рис. 2, 7). Західний край пам'ятки віддалений від східної точки Тулиголов III на 240 м. Селище займає високе мисоподібне підвищення, переважно з південними, південно-західними та частково й південно-східними схилами. Має форму неправильного, в певній мірі видовженого овалу, проте добре вписується у конфігурацію місцевості. Пам'ятка простягається на 125 м по лінії північний захід – південний схід. Її ширина складає 50–75 м. З півдня, південного сходу й південного заходу, сходу та заходу межі селища вихначаються заплавою струмка; натомість з півночі природні межі відсутні (рис. 24).

На поверхні пам'ятки пощастило віднайти лише матеріали пізнього середньовіччя та нового часу. Вони представлені фрагментами придонних, верхніх частин та боковин кружальних посудин. Текстура тіста, як правило, суглинкова,

рідше супіскова. Серед домішок домінує дрібний пісок. Випал редукований, або цеглястий. Інколи окремі екземпляри (нового часу) покриті поливою.

Щодо найближчого природного оточення поселення, то з півдня, південного сходу й південного заходу, сходу та заходу до пам'ятки примикає заплава струмка (нині тут розташовуються пасовища). Площа селища відведена під присадибні ділянки, тому сьогодні розорюється.

Як бачимо, поселення Тулиголови II слід віднести до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°35'52.04", E – 23°38'28.58"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 269 м, N – 49°35'53.08", E – 23°38'38.65".

Селище знаходиться поблизу центра с. Тулиголови (у північній його частині), (див. рис. 2, 7). Північно-західний край поселення локалізується за 50 м на південь від місцевого костелу; західна точка пам'ятки "впирається" у дорогу, що сполучає північну і південну частини села. Південно-західний край Тулиголов III знаходиться за 250 м на північ від крайньої північно-західної межі Тулиголов IV, а східний – за 250 м на північний захід від західної межі поселення Тулиголови II. Пам'ятка займає підвищення над заплавою струмка. Розташовується переважно на південних схилах. За формою поселення нагадує видовжений овал протяжністю 200 м по лінії захід–схід і середньою шириною 50–55 м. Південний та східний краї пам'ятки визначаються початком заплави місцевого струмочка; з решти сторін природні межі відсутні (рис. 24).

На поверхні селища вдалося відшукати рештки керамічних посудин, які можна розділити на кілька культурно-хронологічних груп.

До першої групи зараховано фрагменти вінець і боковин кружальних виробів давньоруської культури (XII–XIII ст.). Вони виготовлені з супіскової текстури керамічного тіста з домішками дрібного та середнього піску. Вінця подекуди покриті ангобом, боковини зрідка прикрашені лінійним рифленим орнаментом. Екземпляри редуковані.

Друга група складається з фрагментів вінець, боковин та ручки кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного піску. Випал хороший, редукований, або цеглястий. Це – рештки посудин пізнього середньовіччя/нового часу.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином. З півдня до неї примикає заплава струмка – нині тут поширені пасовища. На північ, північний захід та північний схід знаходиться забудова й присадибні ділянки мешканців північної частини с. Тулиголови. В найближчому природному оточенні пам'ятки лісу немає (лісові масиви знаходяться за 2,5 км на південь та 3,5 км на схід від селища).

Таким чином, поселення Тулиголови III слід попередньо віднести до давньоруської культури та епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови IV. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н –

269 м, N – 49°35'50.62", E – 23°38'50.70"; T2 (південний край поширення культурного шару) – N – 265 м, N – 49°35'47.10", E – 23°38'54.46".

Селище розташовується приблизно поблизу центра с. Тулиголови у південній його частині (див. рис. 2, 7). Західний край Тулиголов IV “впирається” у місцеву ґрунтову дорогу, що сполучає північну і південну частини населеного пункту. Північно-західна межа пам’ятки знаходиться за 250 м на південь від південно-західного краю Тулиголов III та за 150 м на південь від місцевого каналу (в останній нині “взято” струмочок). Північно-східний край Тулиголов IV локалізується за 75 м південь від зазначеного каналу. Пам’ятка займає переважно північні схили над заплавою місцевого струмочка. Селище має форму дещо неправильного і видовженого овалу. З заходу на схід воно простягається на 360 м; середня його ширина складає 55–65 м. З півночі межі поселення визначаються заплавою струмка, з півдня, заходу і сходу вони відсутні (рис. 25).

На поверхні пам’ятки віднайдено фрагменти глиняної вимазки та рештки керамічних посудин, які слід об’єднати у дві культурно-хронологічні групи.

Перша група репрезентована двома фрагментами боковин кружальних виробів. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки дрібного, середнього та великого піску. Випал хороший, редукований. Такі матеріали попередньо можна віднести до X ст. (райковецька культура).

До другої групи зараховано фрагменти вінець, ручки, денець, придонної та верхньої частин кружальних виробів пізнього середньовіччя/нового часу. Вони характеризуються супісковою, або суглинковою текстурою тіста (зустрічається також відмулена каолінова глина); інколи присутні домішки дрібного чи середнього піску. Випал добрий: редукований, або цеглястий. Трапляються фрагменти, покриті поливою.

На північ від поселення поширюється заплава місцевого струмка (впадає у р. Верещицю). На південь, захід і схід прилягають житлові масиви разом із присадибними ділянками. Територія самого селища зараз відведена під городи і розорується. Найближчі лісові масиви знаходяться у південному напрямку за 2,3 км.

Зважаючи на вище викладене, пам’ятку Тулиголови IV слід віднести до райковецької культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови V. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – N – 267 м, N – 49°35'38.59", E – 23°38'59.52"; T2 (південний край поширення культурного шару) – N – 267 м, N – 49°35'35.17", E – 23°39'00.35".

Селище розташоване у південно-східній частині с. Тулиголови (див. рис. 2, 7). Його східний край знаходиться за 40–55 м на захід від західного краю Тулиголов VI. Пам’ятка займає північні, північно-східні й східні схили підвищення над заплавою, які в т.ч. примикають до невеликої улоговини. У плані поселення має сегментоподібну форму, добре вписується у конфігурацію ландшафту. З півночі на південь воно простягається на 100 м, а з заходу на схід – на 110 м. Північна, північно-східна й східна межі пам’ятки визначаються початком заплави місцевого струмка. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 26).

На поверхні пам'ятки пощастило віднайти лише матеріали епохи пізнього середньовіччя/нового часу. Це – фрагменти вінець та боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного піску. Окремі фрагменти прикрашені лінійним рифленим орнаментом. Випал хороший: редукований, або цеглястий.

Найближче природне оточення пам'ятки виглядає наступним чином. З півночі, північного сходу й сходу від поселення поширюється заплава місцевого струмка (несе свої води у р. Верещицю). Сьогодні ці території відведені під пасовища. З решти сторін до пам'ятки примикають присадибні ділянки, житлова забудова й городи. Їхня площа, як і площа самого поселення нині розорюється. Лісових масивів у найближчому природному оточенні поселення немає.

Отже, пам'ятку Тулиголови V попередньо слід віднести до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Тулиголови VI. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°35' 41.15", E – 23°39'06.62"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 269 м, N – 49°35'34.67", E – 23°39'03.78".

Селище розташовується у південно-східній частині с. Тулиголови (див. рис. 2, 7). Західний його край локалізується за 40–55 м на схід від східного краю Тулиголов V. Пам'ятка займає північно-західні та західні схили підвищення над заплавою, які примикають до невеликої улоговини. У плані поселення має дещо неправильну, сегментоподібну форму, добре вписується у конфігурацію ландшафту. Селище простягається на 200 м по осі північний схід – південний захід, маючи максимальну ширину – 75 м. Північно-західна й західна межі пам'ятки визначаються початком заплави місцевого струмка. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 26).

На поверхні Тулиголов VI вдалося зафіксувати фрагменти глиняної вимазки та керамічні рештки пізнього середньовіччя/нового часу. Вони репрезентовані фрагментами ручок, донець, вінець та боковин кружальних посудин, виготовлених із супіскової чи суглинкової текстури тіста. Тут присутні домішки дрібного, інколи й середнього піску. Випал екземплярів хороший, часто редукований.

На північ, північний захід, частково й захід від селища простягається заплава струмка, що впадає у р. Верещицю. Тепер тут знаходяться громадські пасовища. З решти сторін локалізуються городи та житлова забудова. Територія самої пам'ятки відведена під присадибні ділянки і частково забудована. Північно-західна й західна межі поселення визначаються початком заплави головного струмка. З решти сторін знаходяться присадибні ділянки, житлова забудова й здебільшого городи. Лісових масивів у найближчому природному оточенні поселення немає.

Як бачимо, поселення Тулиголови VI слід віднести до епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Коротко підсумовуючи вище викладене, відзначимо наступне. У результаті проведення археологічних розвідок на 21 пам'ятці виявлено

матеріали епохи бронзи (1 місцезнаходження), ранньозалізного віку (7), черняхівської (6), празької (5), райковецької (3), давньоруської (7) культур, а також 15 місцезнаходжень старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу.

Цікавою особливістю системи заселення регіону у ранньослов'янський час є той факт, що усі празькі селища вдалося виявити в районі с. Березець, на берегах місцевих правих допливів р. Верещиця (ближче до її впадіння у води верхньої течії Дністра). Пам'яток третьої чверті I тисячоліття н.е. в районі сіл Хишевичі, Коропуж, Завидовичі та Зашковичі (знаходяться північніше від празьких селищ у Березці) не зафіксовано. Скоріш за все, це спричинено доволі "височинною" топографією місцевості вище названих сіл, яка не притаманна для носіїв празької культури. З іншої сторони, поширені тут ґрунти (переважно дернового походження) мають доволі потужні гумусово-акумулятивні горизонти, а у найближчому природному оточенні відсутні лісові масиви (тут присутні пасовища і орні угіддя – у минулому також без лісових масивів). Інша ситуація спостерігається в районі с. Березець. Як виявилось, у давнину тут знаходилися значні лісові масиви, а гумусово-акумулятивні горизонти тутешніх ґрунтів були менш потужними. Ймовірно, що саме це значною мірою визначило поширення старожитностей V–VII ст. в досліджуваному регіоні. Правда, не слід забувати і про іншу сторону питання, яка полягає у стані дослідження місцевих старожитностей. Правильним буде наголосити на тому, що вихід культурного шару на поверхню в районі сіл Хишевичі, Завидовичі та Зашковичі, як правило, є незначним, навіть у тих випадках, коли площа самих пам'яток розорюється. Це пов'язано із відносно глибоким заляганням культурних решток та ймовірно доволі добрим збереженням старожитностей.

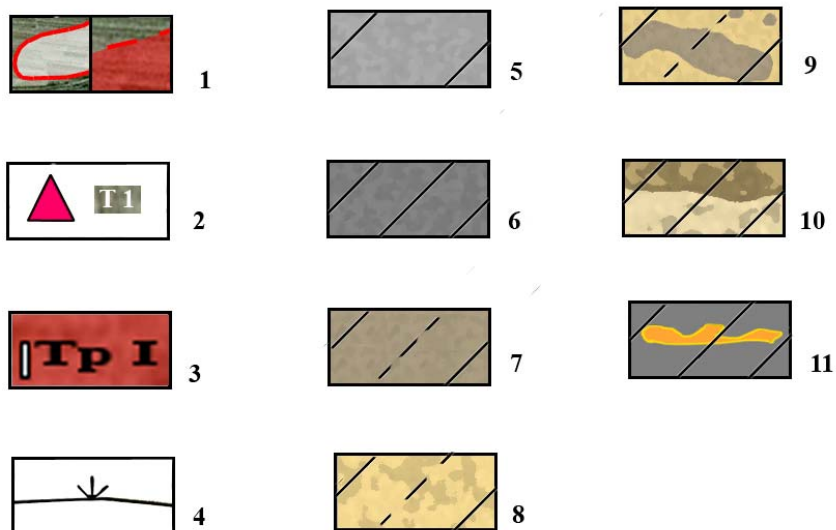
Окремо зацентруємо на матеріалах селища Березець IV. З метою встановлення характеру і потужності культурних нашарувань пам'ятки тут було закладено три шурфи, в яких вдалося зафіксувати культурні рештки ранньозалізного віку, черняхівської, празької, райковецької та давньоруської культур, а також старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу. Наявність матеріалів другої половини I тисячоліття н.е. (в т.ч. третьої чверті I тисячоліття н.е.) є надзвичайно важливою. Нагадаємо, що поселення у Березці вважають перехідною пам'яткою від черняхівської до празької культур, адже на площі черняхівської пам'ятки під час розкопок 1981 р. вдалося виявити житло заглибленого типу із типовими рисами матеріальної культури V–VII ст. [2. С. 105–107; 3. С. 277–279].

Подальші стаціонарні дослідження цієї та інших пам'яток, а також планомірне проведення розвідкових робіт, на нашу думку, дозволить підтвердити достовірність виявлених матеріалів, внести певні корективи у їхнє культурно-хронологічне визначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Михальчишин І.* Список пам'яток Львівської області. – Львів, 1993.
2. *Циглик В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С.104–110.

З.Цигилик В., Касюхнич В. Черняхівське поселення в селі Березець над Верещицею
// МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 273–279.

Умовні позначення: 1 – межі поселень (приблизні контури поширення культурного шару); 2 – GPS-координати; 3 – траншеї; 4 – рівень сучасної поверхні; 5 – чорні гумусні суглинки (орний шар); 6 – чорні гумусні суглинки; 7 – темно-сірі (в нижній частині опідзолені) суглинки; 8 – лесоподібна порода (материк); 9 – перевідкладені лесоподібні породи; 10 – перекоп (меліоративного каналу); 11 – скупчення глиняної вимазки.

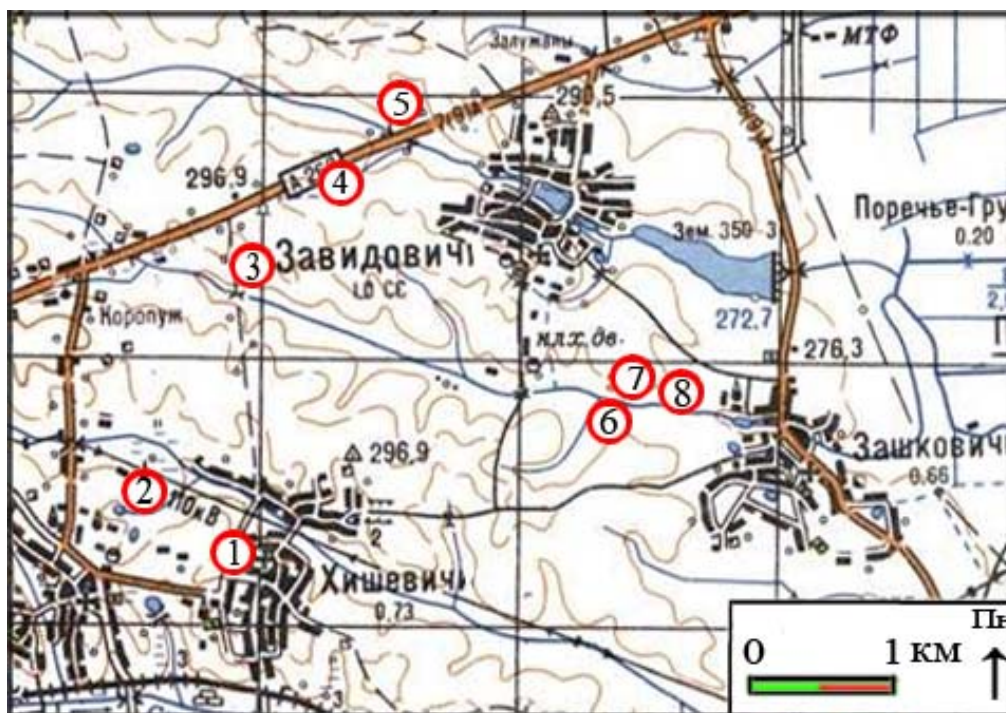

Рис. 1. Карта місцезнаходження нововідкритих пам'яток на території і в околицях сіл Хишевичі, Коропуж, Завидовичі і Зашковичі (Городоцький р-н Львівської обл.): 1 – Хишевичі I; 2 – Хишевичі II; 3 – Запанська I; 4 – Завидовичі I; 5 – Завидовичі II; 6 – Зашковичі I; 7 – Зашковичі II; 8 – Зашковичі III.

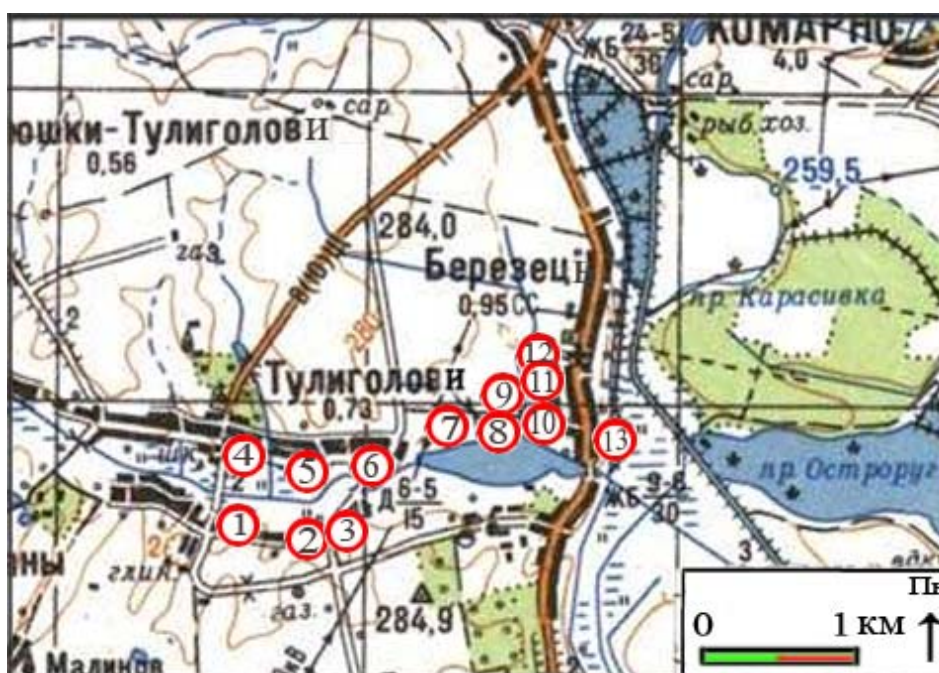

Рис. 2. Карта місцезнаходження нововідкритих і обстежених пам'яток на території та в околицях сіл Березець, Тулиголови (Городоцький р-н Львівської обл.): 1 – Тулиголови IV; 2 – Тулиголови V; 3 – Тулиголови VI; 4 – Тулиголови III; 5 – Тулиголови II; 6 – Тулиголови I; 7 – Березець IV; 8 – Березець I; 9 – Березець V; 10 – Березець III; 11 – Березець VII; 12 – Березець VI; 13 – Березець II.

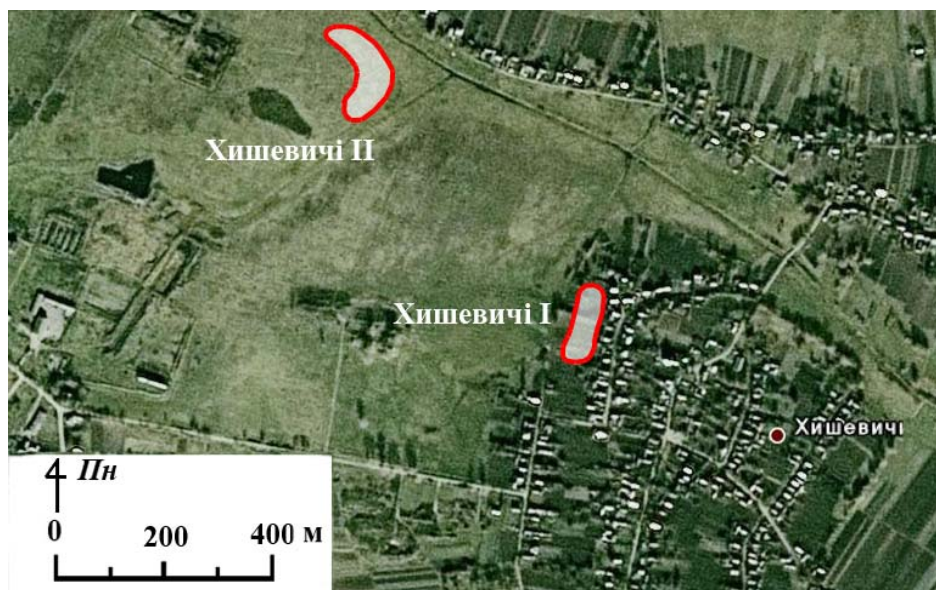

Рис. 3. Картохема місцезнаходження пам'яток Хишевичі І–ІІ.

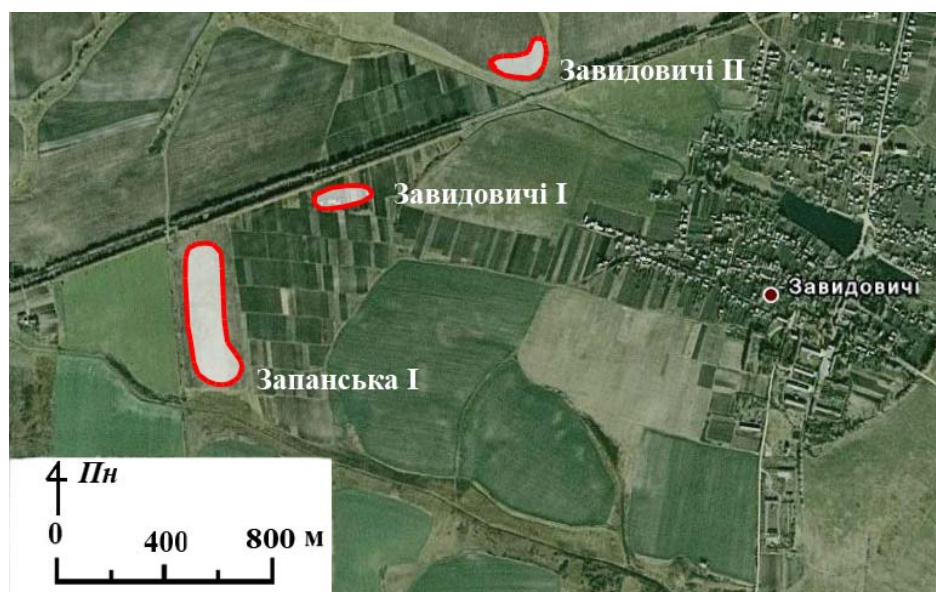

Рис. 4. Картохема місцезнаходження пам'яток Запанська І, Завидовичі І–ІІ.

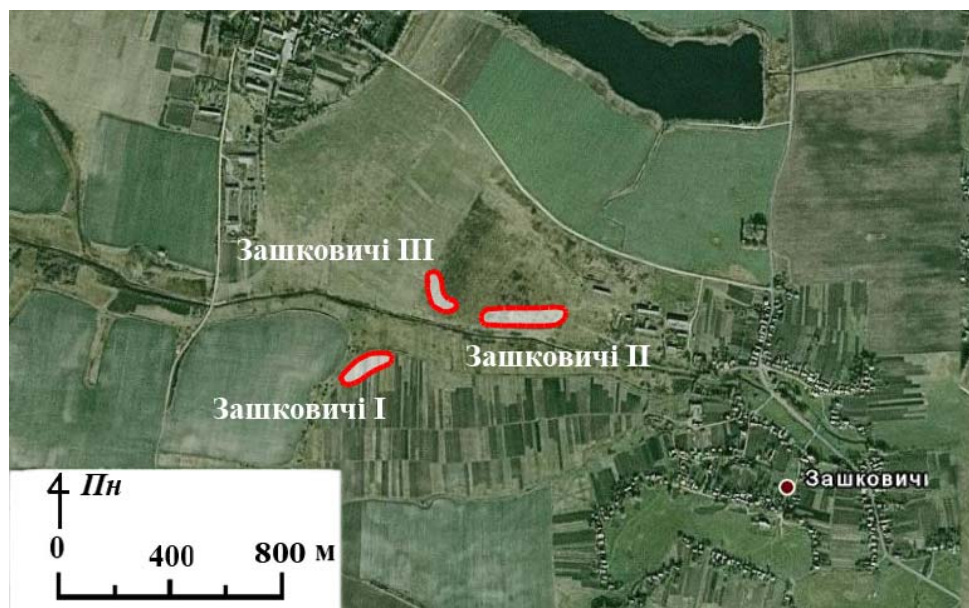

Рис. 5. Картохема місцезнаходження пам'яток Зашковичі I–III.

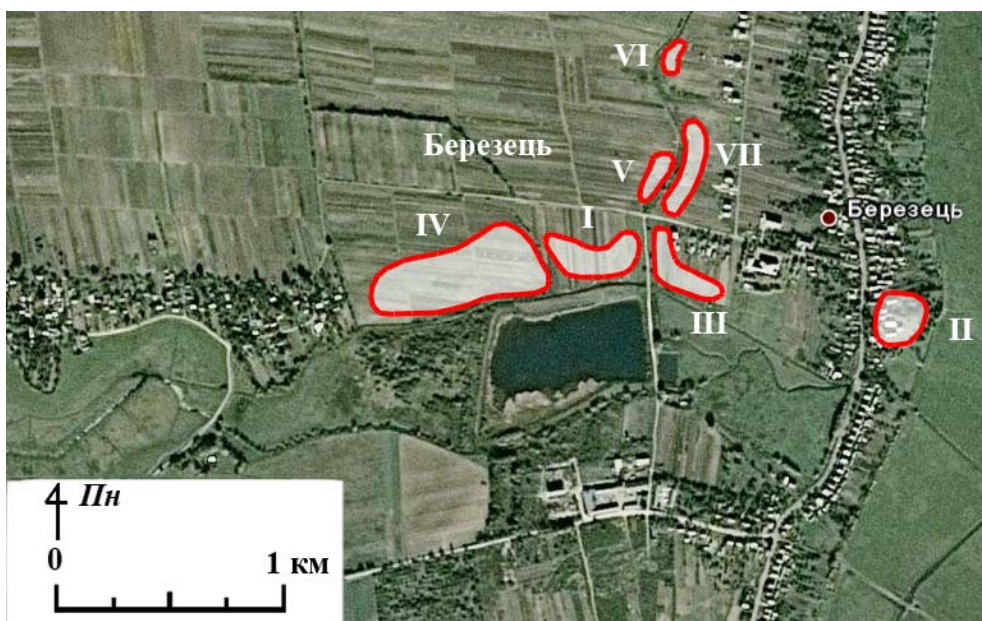

Рис. 6. Картохема місцезнаходження пам'яток Березець I–VII.

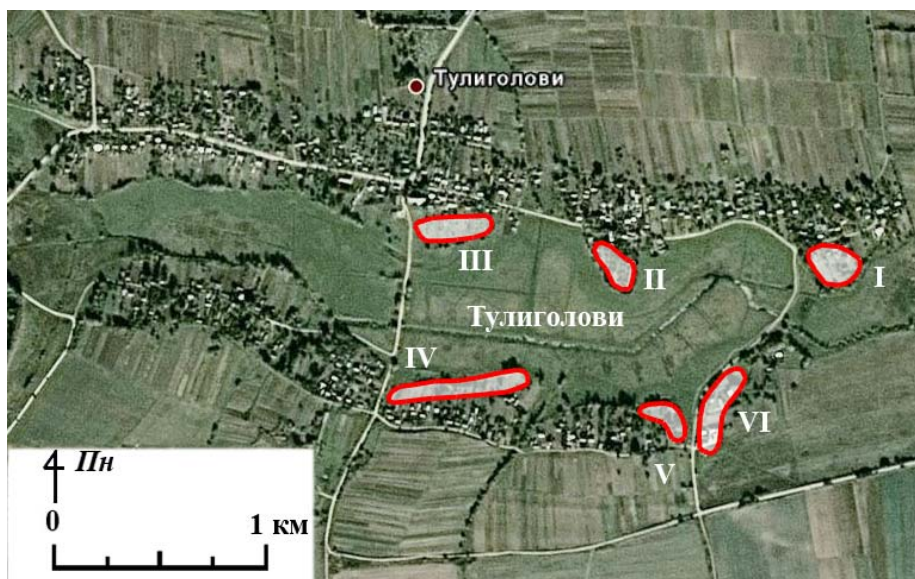

Рис. 7. Картохема місцезнаходження пам'яток Тулиголови I–VI.

Рис. 8. Картохема місцезнаходження поселення Хишевичі I.

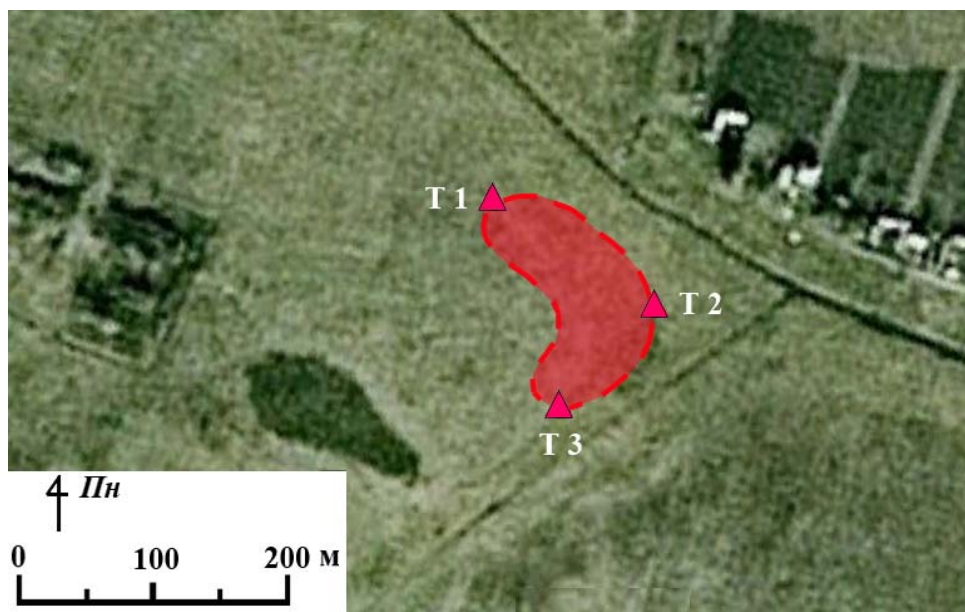

Рис. 9. Картохема місцезнаходження поселення Хишевичі ІІ.

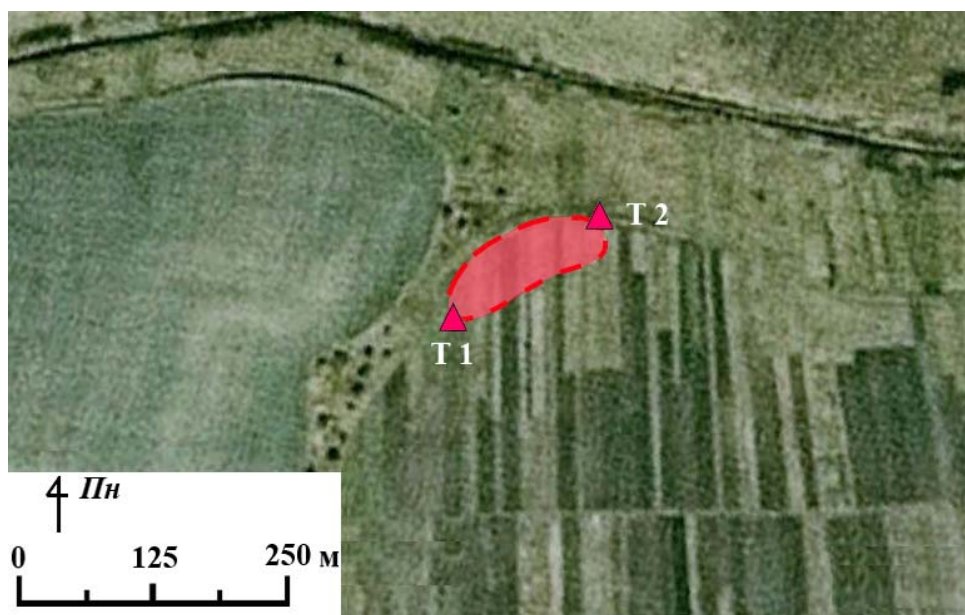

Рис. 10. Картохема місцезнаходження поселення Зашковичі І.

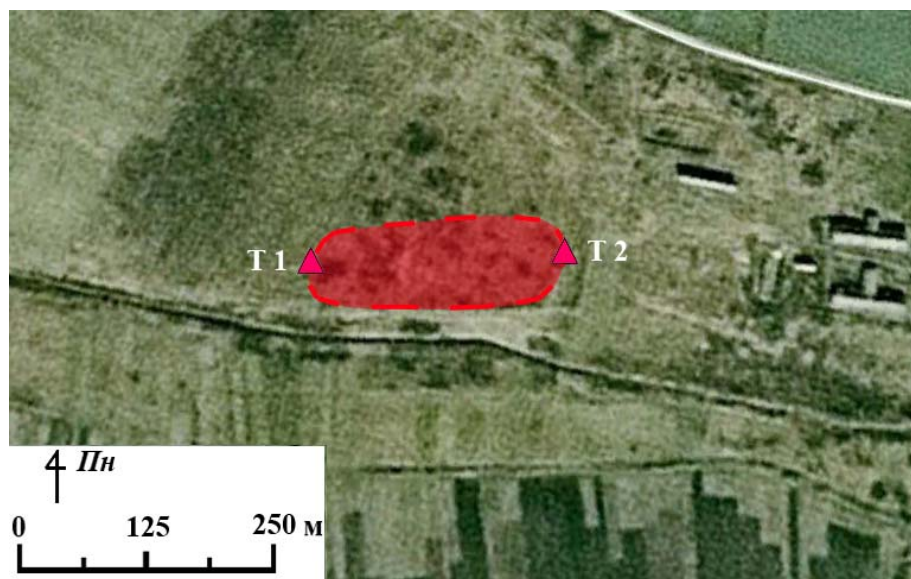

Рис. 11. Картохема місцезнаходження поселення Зашковичі ІІ.

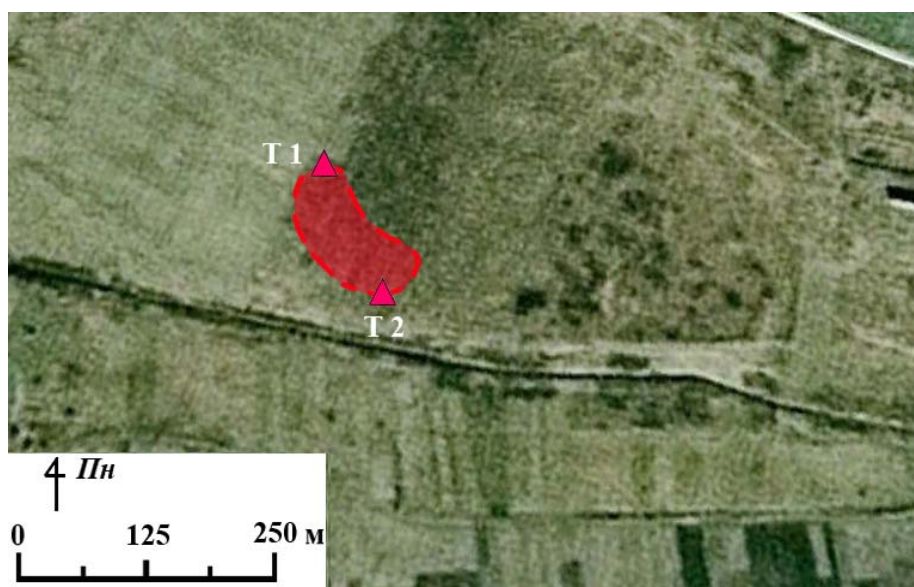

Рис. 12. Картохема місцезнаходження поселення Зашковичі ІІІ.

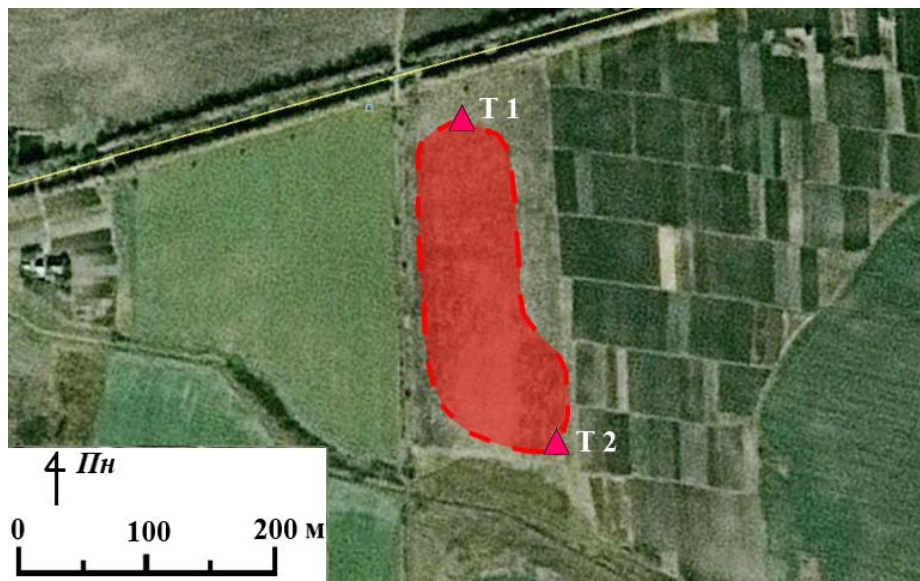

Рис. 13. Картосхема місцезнаходження поселення Запанська І.

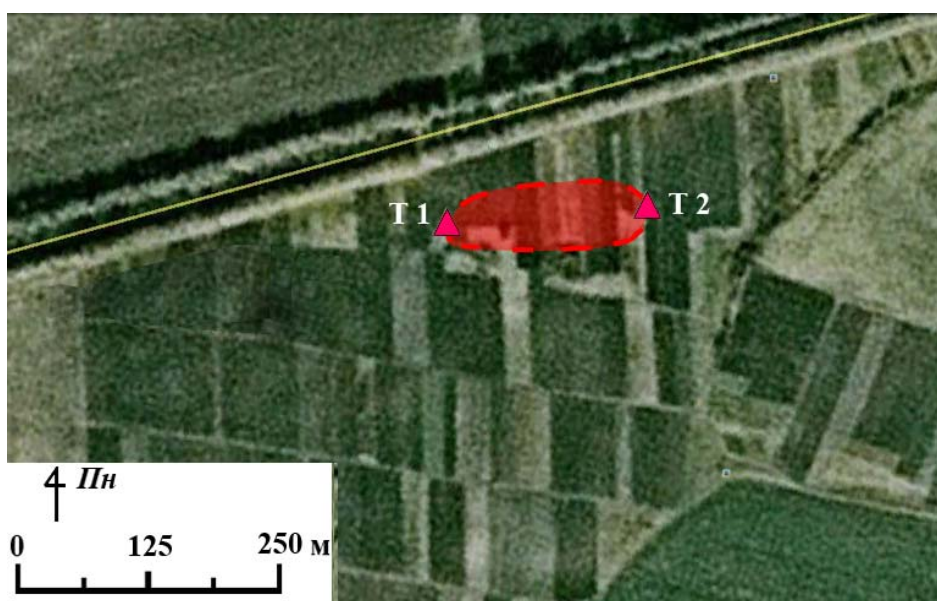

Рис. 14. Картосхема місцезнаходження поселення Завидовичі І.

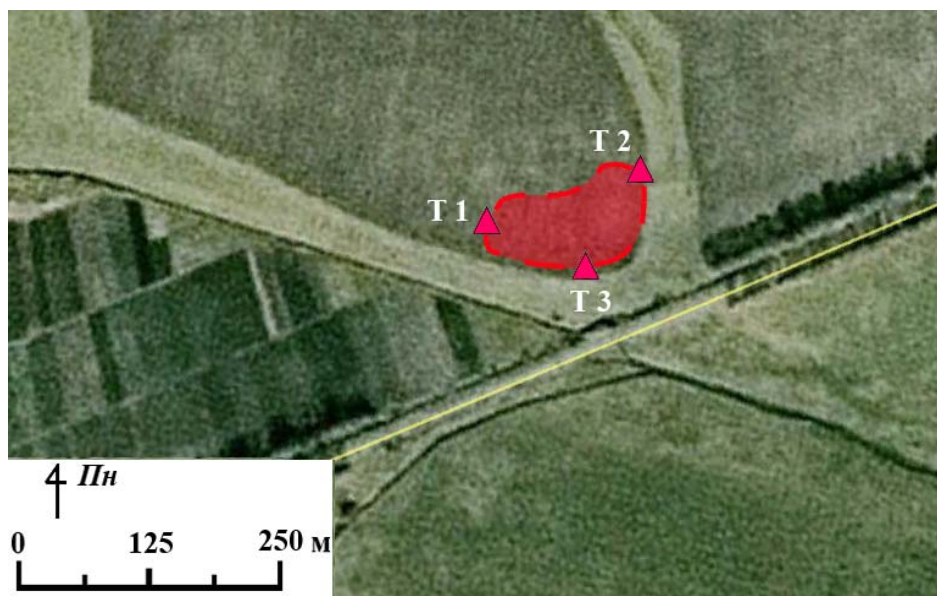

Рис. 15. Картохема місцезнаходження поселення Завидовичі II.

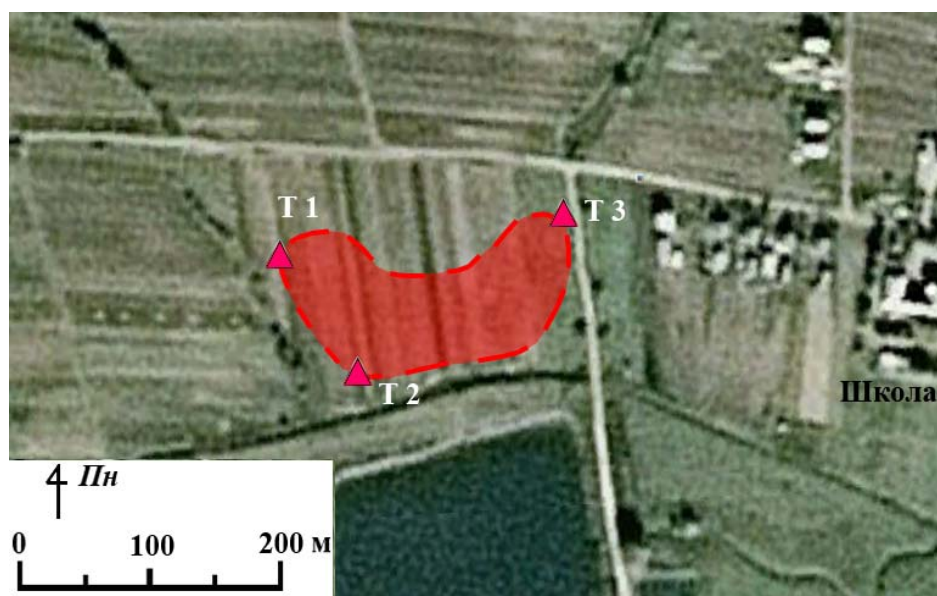

Рис. 16. Картохема місцезнаходження поселення Березець I.

Рис. 17. Картохема місцезнаходження пам'ятки Березець II (городище).

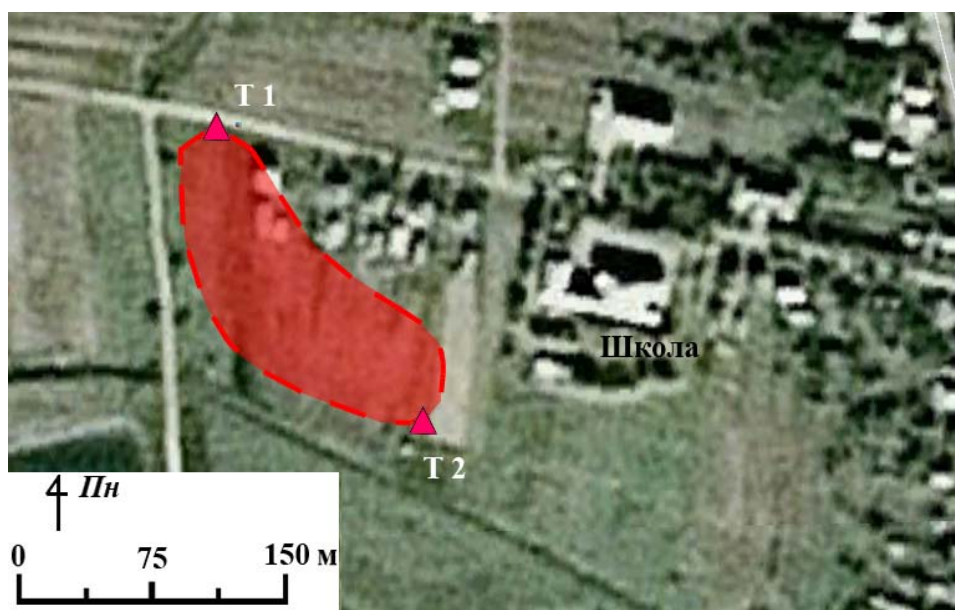

Рис. 18. Картохема місцезнаходження поселення Березець III.

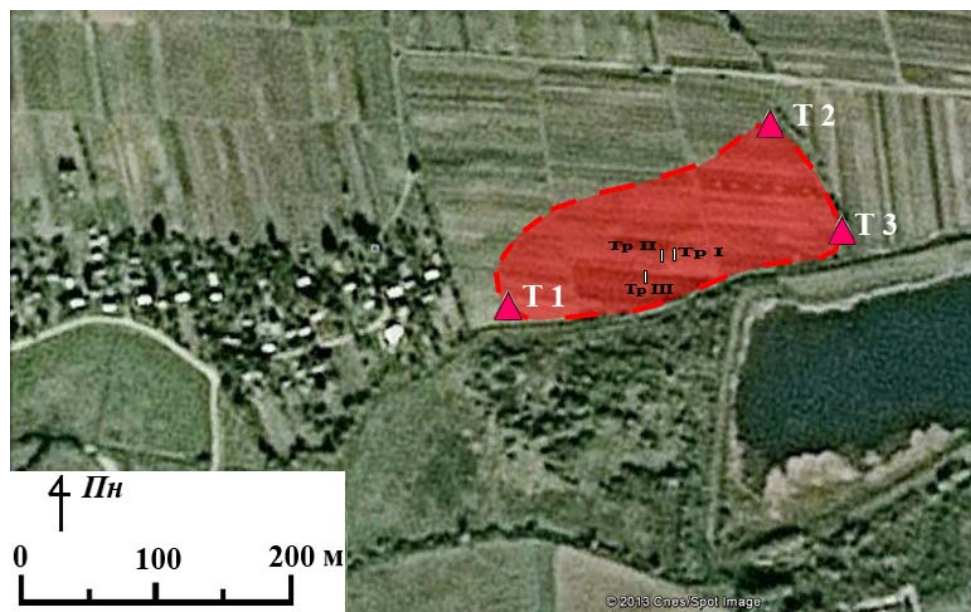

Рис. 19. Картосхема місцезнаходження поселення Березець IV.

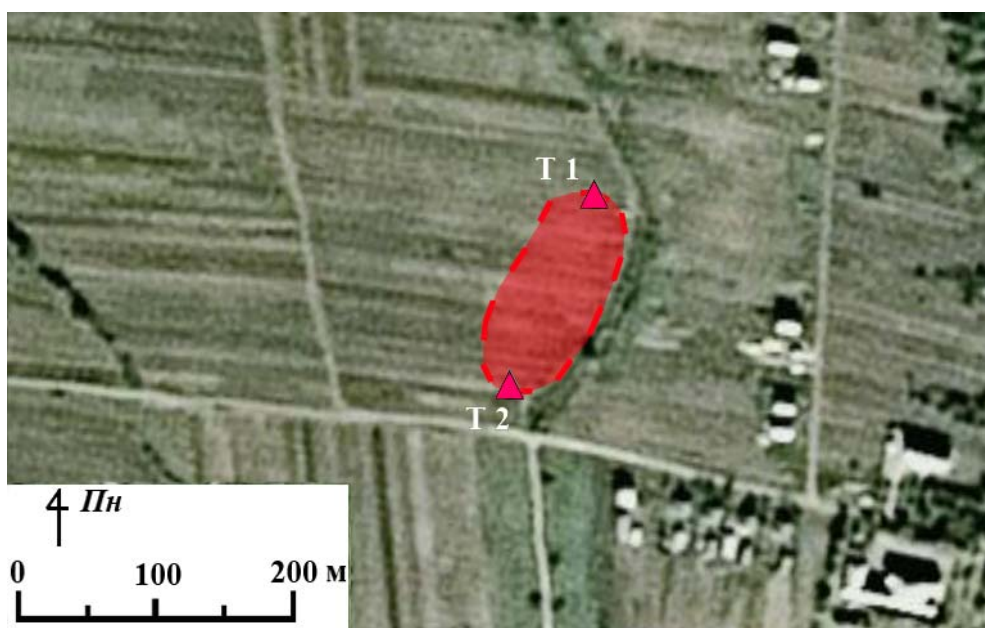

Рис. 20. Картосхема місцезнаходження поселення Березець V.

Рис. 21. Картохема місцезнаходження поселення Березець VI.

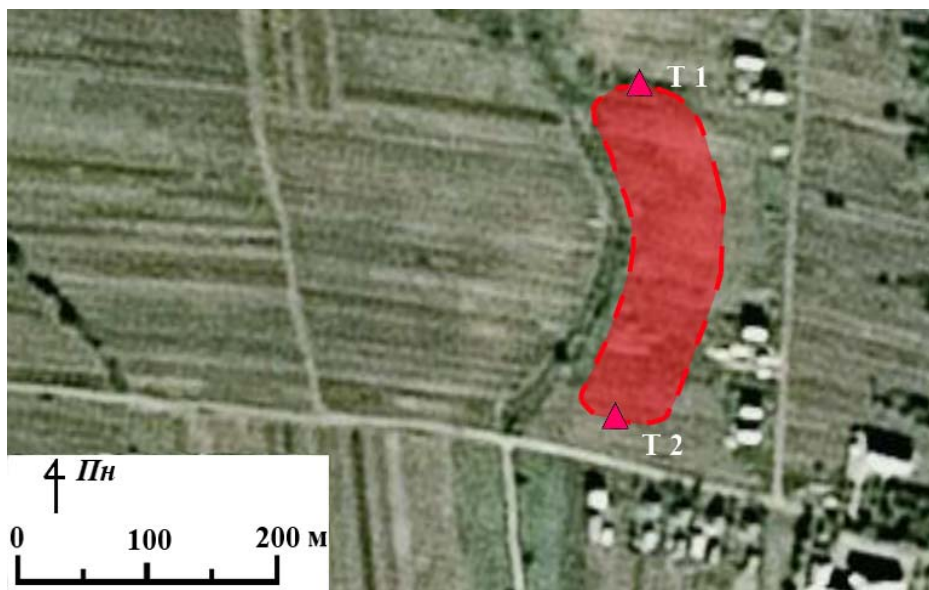

Рис. 22. Картохема місцезнаходження поселення Березець VII.

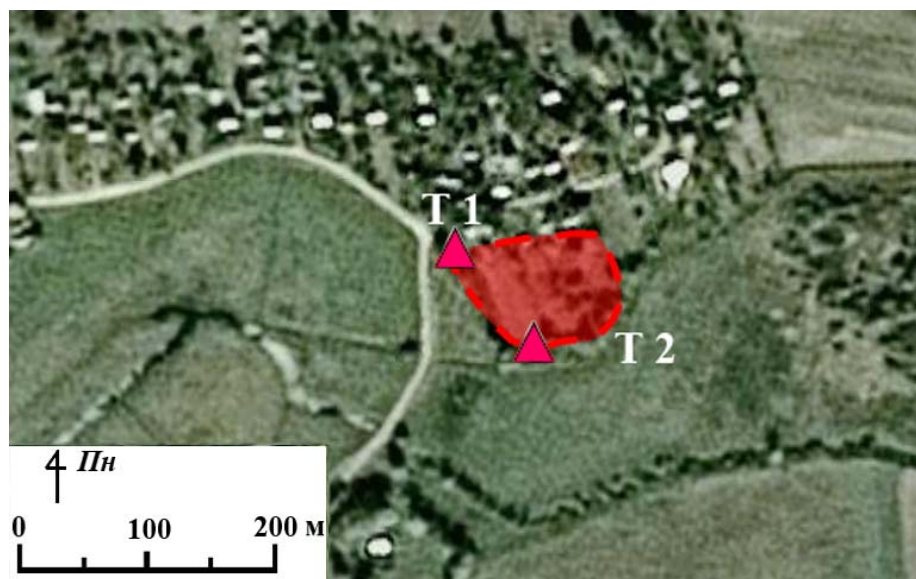

Рис. 23. Картохема місцезнаходження поселення Тулиголови I.

Рис. 24. Картохема місцезнаходження поселень Тулиголови II (справа) та III (зліва).

Рис. 25. Картохема місцезнаходження поселення Тулиголови IV.

Рис. 26. Картохема місцезнаходження поселень Тулиголови V (справа) та VI (зліва).

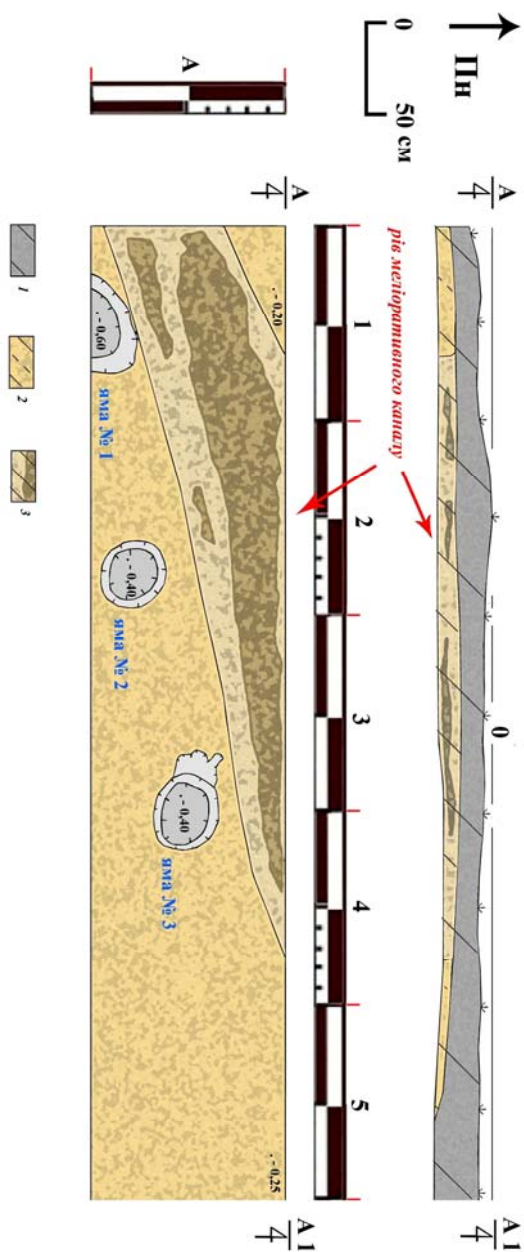

Рис. 27. Березець IV. Планіграфія та стратиграфія траншеї I (кв. А1–А5):
 1 – чорні гумусні суглинки (орний шар); 2 – лесоподібна порода (материк);
 3 – перекоп меліоративного каналу.

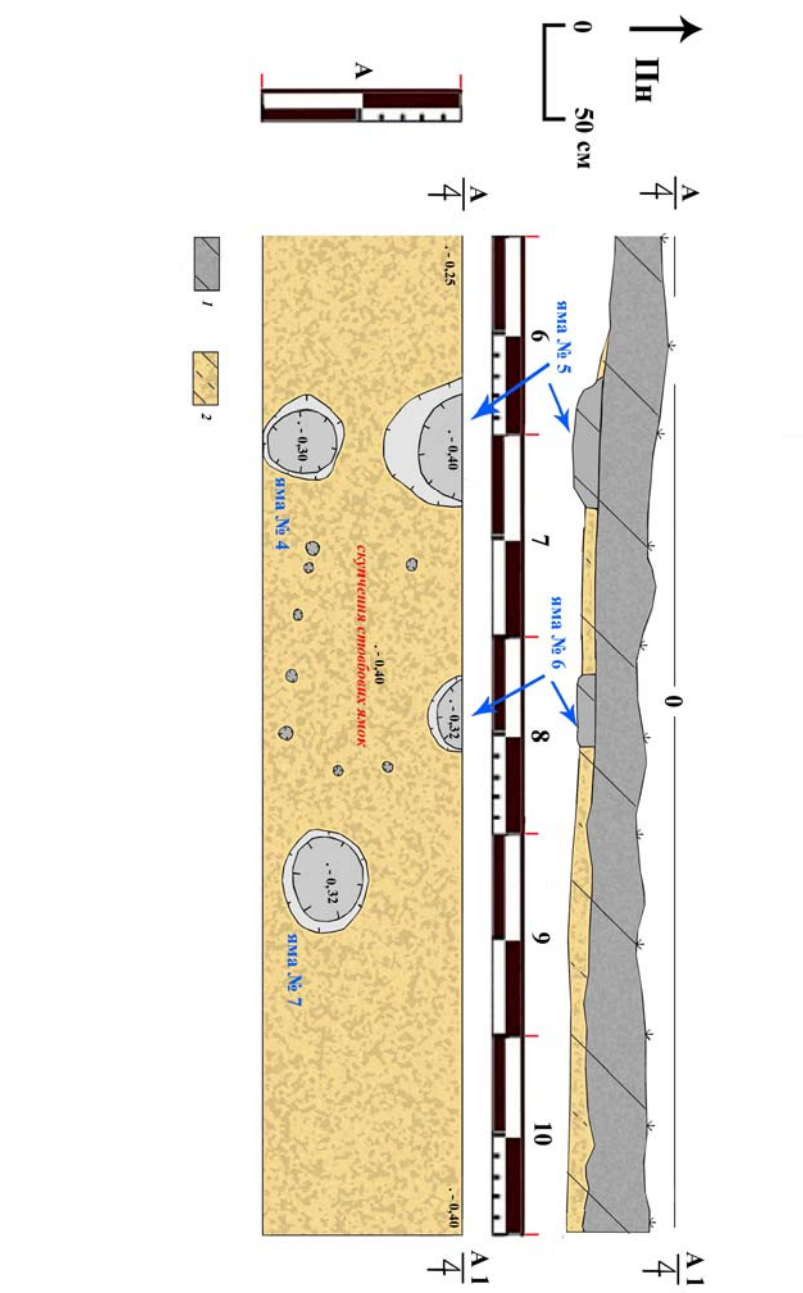

Рис. 28. Березець IV. Планіграфія та стратиграфія траншеї I (кв. А6–А10):
 1 – чорні гумусні суглинки (орний шар); 2 – лесоподібна порода (материк).

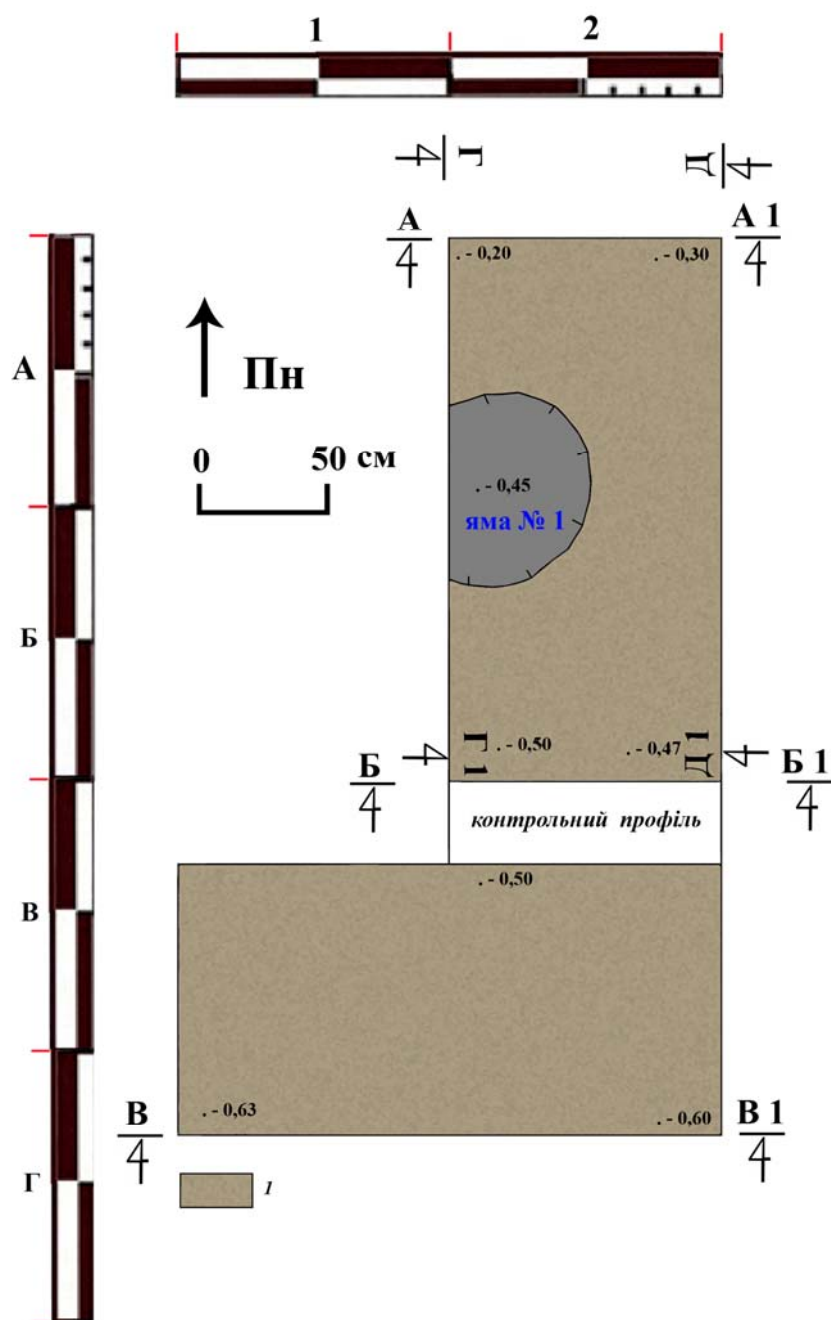

Рис. 29. Березець ІV. Планіграфія траншеї ІІ:
 1 – темно-сірі (в нижній частині опідзолені) суглинки.

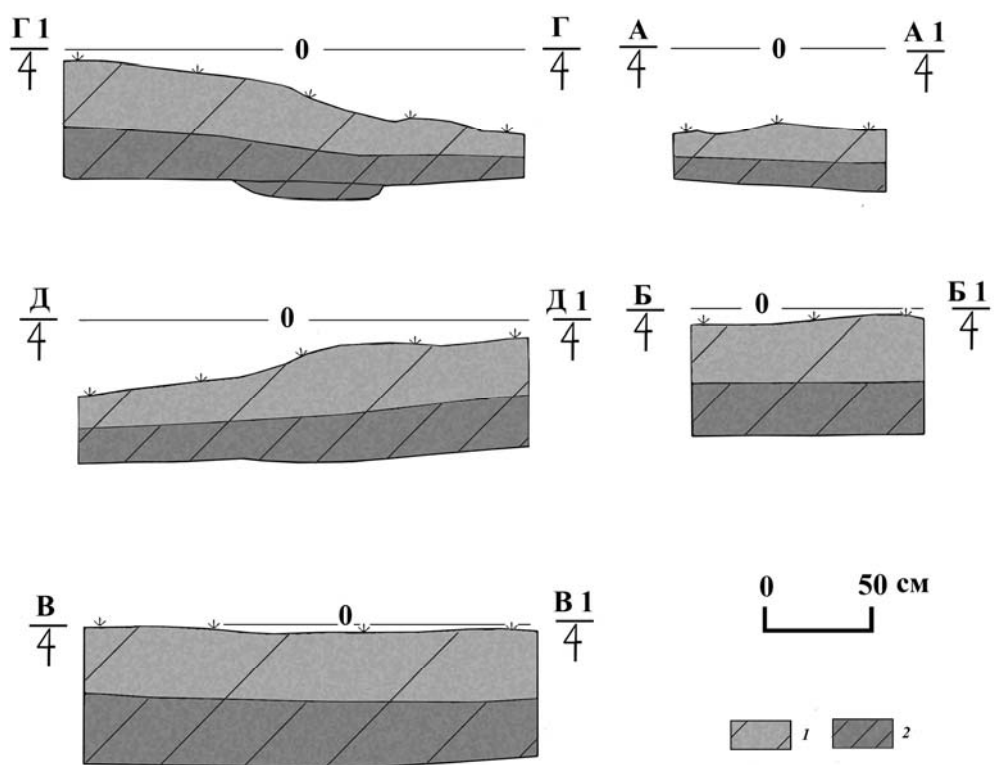

Рис. 30. Березець IV. Стратиграфічні зрізи траншеї II:
 1 – чорні гумусні суглинки (орний шар); 2 – чорні гумусні суглинки.

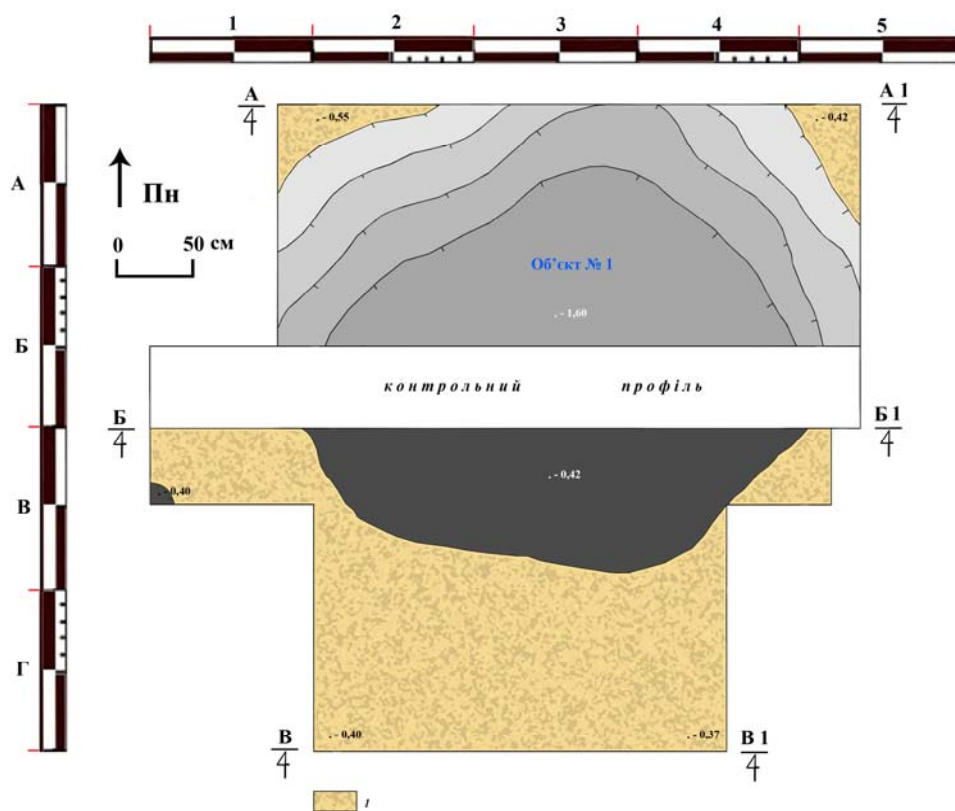

Рис. 31. Березець IV. Планіграфія траншеї III:
I – лесоподібна порода (материк).

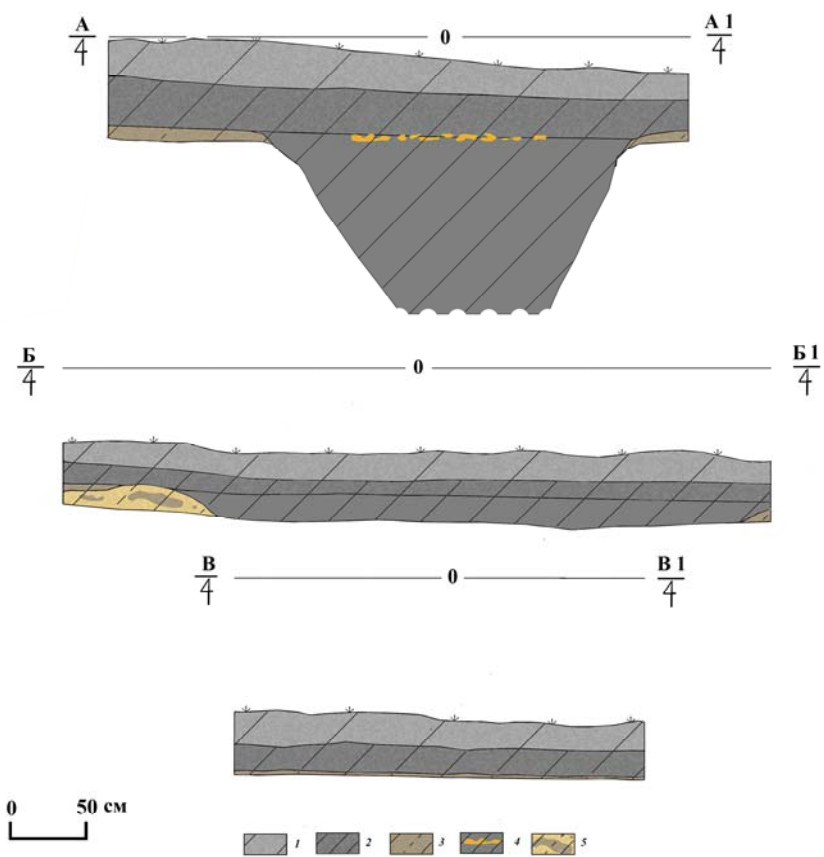

Рис. 32. Березець IV. Стратиграфічні зрізи траншеї III:
1 – чорні гумусні суглинки (орний шар), 2 – чорні гумусні суглинки;
3 – темно-сірі (в нижній частині опідзолені) суглинки;
4 – скупчення глиняної вимазки; 5 – перевідкладена лесоподібна порода.

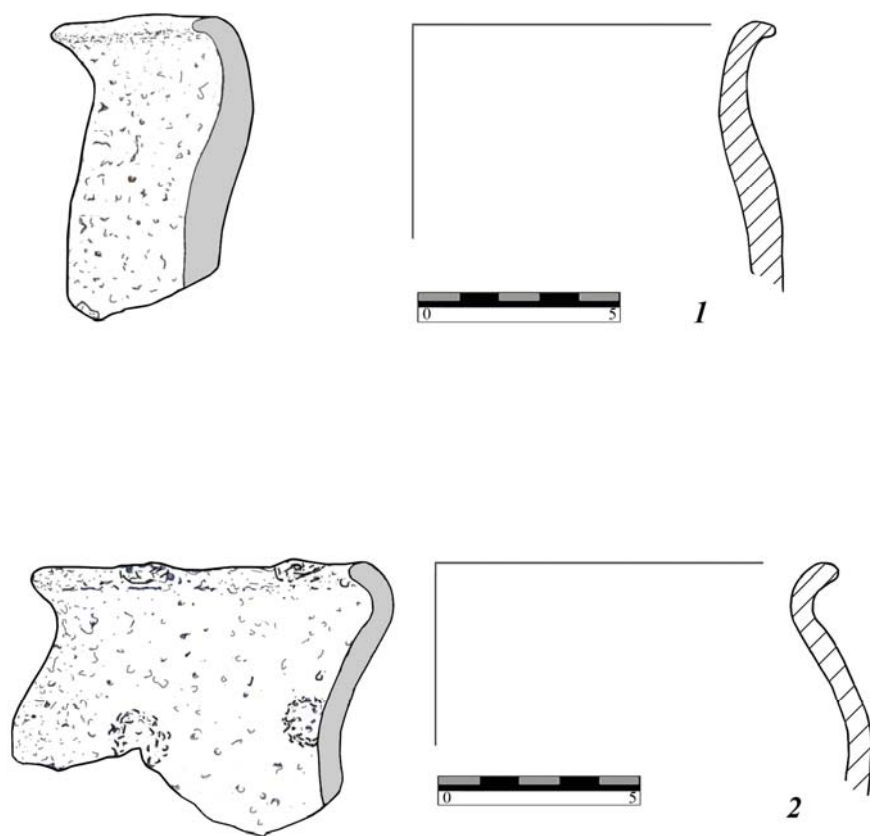

Рис. 33. Фрагменти вінець ліпних посудин празької культури з поселення Березець IV (траншея II, заповнення об'єкта №1, глибина 0,3–0,4 м).

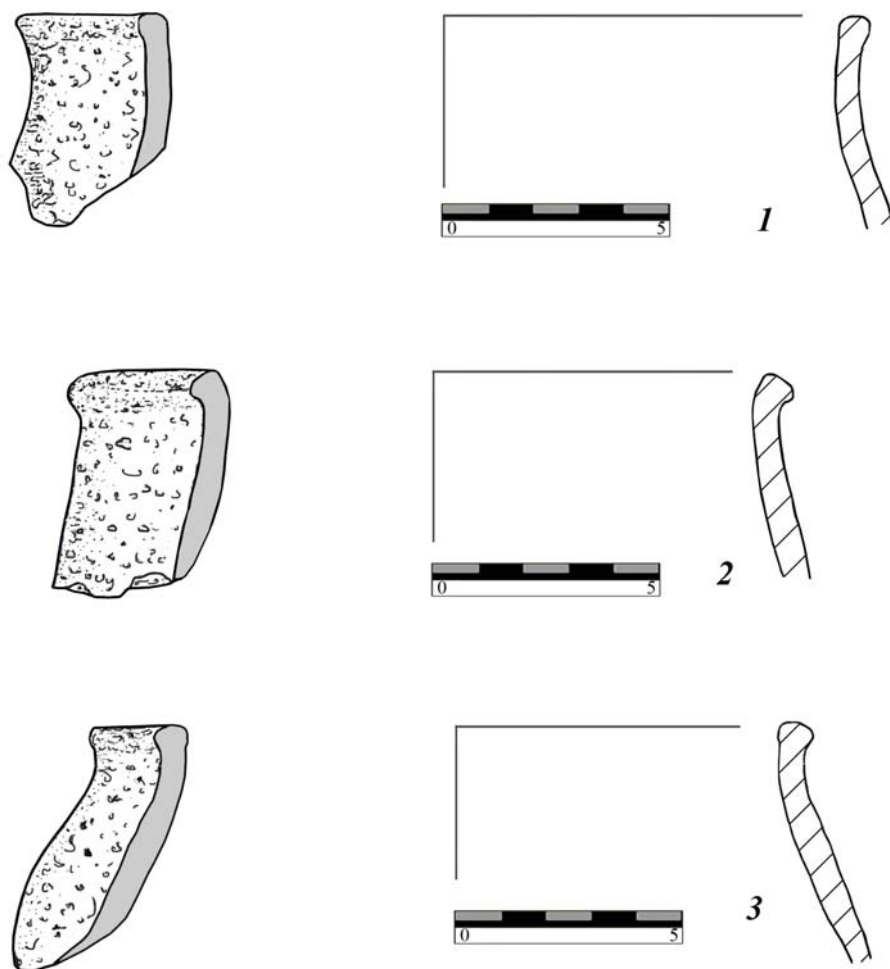

Рис. 34. Фрагменти вінець ліпних посудин празької культури з поселення Березець IV:
1-2 – траншея III, кв. Б2-Б4, заповнення об'єкта №1, глибина 1 м;
3 – траншея III, кв. Б2-Б 4, заповнення об'єкта №1, глибина 1,3-1,5 м.

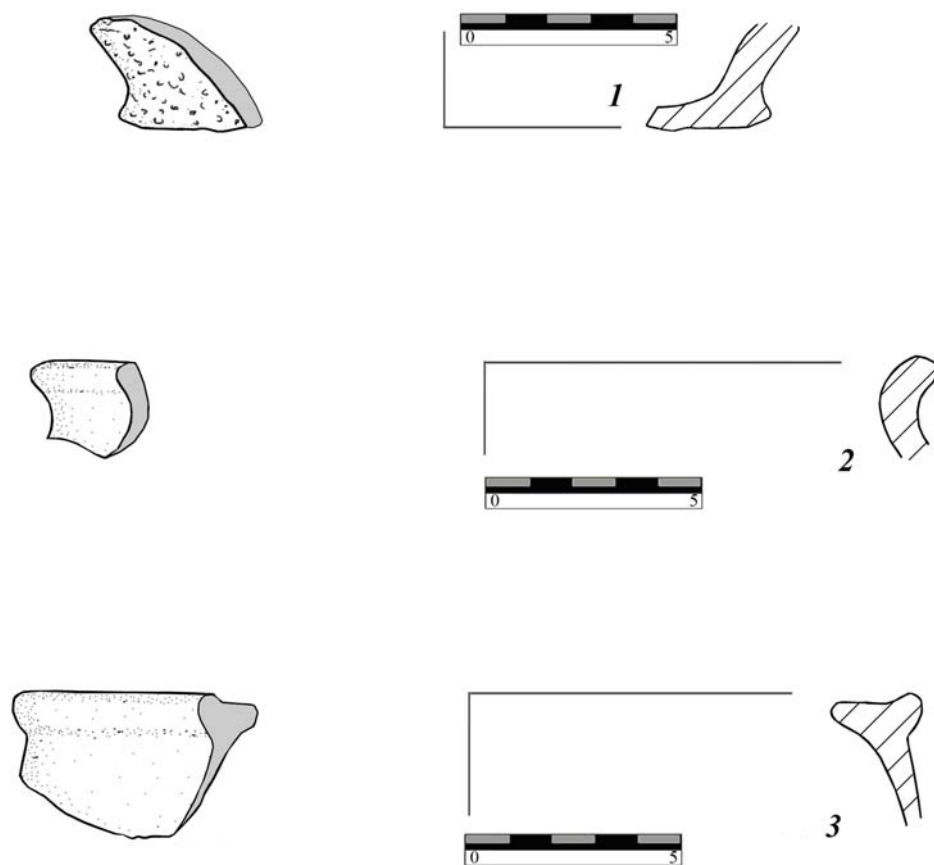

Рис. 35. Фрагменти керамічних ліпних посудин з поселення Березець IV (траншея III): 1 – уламок денця ліпної посудини празкої культури, кв. Б2–Б4, заповнення об'єкта №1, глибина 1 м; 2 – вінець кружальної посудини черняхівської культури, кв. А3–Б3, заповнення об'єкта №1, глибина 0,6–0,8 м; 3 – уламок вінець кружальної посудини черняхівської культури, кв. Б2–Б4, глибина 0,3–0,4 м.

Фото 1. Березець IV. Траншея III, об'єкт №1, глибина 0,4–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вигляд зі сходу.

Фото 2. Березець IV. Траншея III, об'єкт №1, глибина 0,4–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вигляд з півдня.

**РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ В БАССЕЙНЕ р. ВЕРЕЩИЦА
(ГОРОДОЦКИЙ РАЙОН ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ) В 2013 г.**

А. М. Фылыпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, archandrij@ukr.net*

Изложены материалы новооткрытых и повторно обследованных разновременных памятников, открытых в результате археологических разведок в бассейне р. Верещица, на территории и в округе сёл Хышевычи, Коропуж, Завыдовычи, Зашковычи, Березец, Тулыголовы (Городоцкий р-н Львовской обл.).

Ключевые слова: Верещица, Хышевычи, Коропуж, Завыдовычи, Зашковычи, Березец, Тулыголовы, памятник, керамика, эпоха бронзы, раннежелезный век, черняховская культура, пражская культура, райковецкая культура, древнерусская культура, позднее средневековье, новое время.

**THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SURVEYS IN THE BASIN OF
THE RIVER VERESHCHYCSYA (GORODOK DISTRICT, LVIV REGION) IN 2013**

A. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, archandrij@ukr.net*

The author publishes for the first time the materials from newly discovered multicultural archaeological sites which were discovered during the archaeological surveys in the basin of river Vereshchytsya on the territory and in vicinities of villages Khyshyevychi, Koropuzh, Zavydovychi, Zashkovychi, Berezets and Tuluholovy (Lviv region, Horodok district).

Author succeeded in the discovery and preliminary studied of 21 multilayered settlements: Khyshyevychi I–II, Zashkovychi I–III, Zapanska-I, Zavydovychi I–II, Berezets I–VIII, Tuluholovy I–VI. Of them only the sites Berezets I, II and IV were known before. There were found remains of the settlements of the following chronological periods and cultures on all 21 sites: Bronze Age (1 site), Early Iron Age (7 sites), Chernyakhov culture (6 sites), Praha culture (5 sites), Luka-Raykovetska culture (3 sites), Ancient Rus' culture (7 sites), Late Middle Ages and New Times (15 sites).

Preliminary archaeological studies were conducted on the site Berezets IV. It included planting of three bore pits which allowed the collection of archaeological materials of Early Iron Age, Chernyakhiv culture, Praha culture, Leua-Raykovetska culture, Ancient Rus culture as well as the remains from Late Middle Ages. One of the bore pits revealed remains of semi dug-out household structure of the Early Slavs period.

Interesting peculiarity was discovered in the settlement structure of the region in the Early Slavs period. The settlements of Praha culture were discovered inclusively in the vicinities of the current village Berezets along the right tributaries of the river Vereshchytsya. None sites of the third quarter of the first millennia AD were found alongside other villages Khyshyevychi, Koropuzh, Zavydovychi and Zashkovychi that is further north of the settlements near Berezets.

Key words: archaeological survey, settlement structure, Praha culture, Early Slavs period.

Стаття надійшла до редколегії 04. 04. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 902:911.37(477.83)

ДАВНЯ ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА ДОЛИНИ РІЧКИ СТАСІВКИ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ТОРКИ НА РАДЕХІВЩИНІ

Н. М. Білас*, В. М. Конопля**, О. М. Сілаєв***

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: nbilas@meta.ua

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008

***Науково-дослідний центр Інституту археології
Національної академії наук України
“Рятівна археологічна служба”

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008, e-mail: ras91@ukr.net

Під час розвідкових робіт у 2014 р. на території с. Торки Львівської області в басейні р. Стасівки відкрито пам'ятки пізнього періоду доби палеоліту, культур лійчастого посуду, тщинецької, поморсько-кльошової, черняхівської і давньоруського часу XI–XIII ст., що розташовані в урочищах “Підгорщина”, “Застав” і “Довге Поле”. З їх території зібрано різні за типологією та функцією кременеві вироби, артефакти з кістки, уламки ліпного і кружального посуду. Назва села пов'язана з племенами торків-кочівників з українського Степу, котрі як васали і союзники київських князів, селились на рубежах Київської Русі і створювали там оборонні поселення.

Ключові слова: розвідкові роботи, пам'ятка, археологічні культури, вироби з кременю і каменю, кераміка.

У 2014 р. науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України й історико-краєзнавчого музею м. Винники разом з місцевими краєзнавцями провели пошукові роботи на території с. Торки Радехівського р-ну, мета яких полягала у виявленні решток його давньої поселенської структури.

Інтерес до Торок викликаний особливостями його історичної топології на порубіжжі давніх Галицької і Волинської земель. Хоча офіційна історія села розпочинається з першої писемної згадки у 1464 р., є підстави починати розповідь з княжої доби XI–XIII ст., коли с. Торки, як і вся округа, входили до складу давньоукраїнської Русі.

Сама назва села Торки має цікаву етимологію, тісно пов'язану з племенами кочівників – сусідів русичів. Торки вперше згадані в літописі під 985 р., як союзники князя Володимира Великого у його війні з волзькими болгарами [3. С. 51]. На кордонах Київської Русі вони з'явилися у 1054 р., однак вже у 1061 р. об'єднане військо русичів розгромило цих кочівників у Подніпров'ї. Надалі племена торків, берендеїв, каєпичів, ковуїв під спільною назвою Чорних Клобуків неодноразово згадуються як вірні союзники і піддані багатьох руських князів [7. С. 102–103]. Найбільше вони селились у землях київського князя на Пороссі,

там де були побудовані міста Торчеськ та Узин [14. С. 66–68]. Однак частина цих племен була розселена і на інших землях Русі.

Свого часу дослідник історії печенігів, торків та половців Д. А. Расовський відзначав не випадкове розташування таких населених пунктів, що повторюють імена кочівних племен, які з історичної точки зору мали, в першу чергу, значення прикордонних застав [9. С. 10]. Так, у районі Перемишля, ближче до кордонів Русі з “землею лядською” знаходяться села Торки і Берендевичі. Біля Самбора розташоване село Торчиновичі, поряд з виходом у дністровську долину із Карпат, якщо переходити їх через Верецький перевал зі сторони тодішньої Угрії. Село Торки на Радехівщині історично належало до земель Волинського князівства і, разом з іншими населеними пунктами в південній частині Волині – нині неіснуючим літописним Торчевим і сучасним Торчином, могло відображувати іншу реалію часів княжої Русі – протистояння Волині і Галича в міжусобній боротьбі княжих родів.

Розуміння історії України-Русі неможливо без врахування такого важливого фактору, як мирне співіснування з тюркськими племенами протягом більш ніж двохсот років. Так, зокрема, співробітництво з тюрками й залучення їх до державотворчого процесу стало дуже важливим фактором, який вплинув на всю подальшу історію наших земель. Саме цей народ був головною складовою військового союзу Чорних Клобуків – опори влади київських князів, котрим було довірено охорону рубежів цього князівства на Пороссі з кінця XI ст. до самої монгольської навали [8. С. 98]. Деякі історики часто вбачають у них початки українського козацтва. Для княжого Києва торки або Чорні Клобуки, як союзники, були незамінними в боротьбі з іншими кочівниками Степу, бо досконало знали військово мистецтво цих супротивників, могли наздоганяти і ловити половців, робити швидкі напади на них, ставати чудовими розвідниками.

Володарі інших давньоруських земель також намагались запросити на службу торків. З оповідей літопису відомий епізод про осліплення у 1097 р. тербовлянського князя Василька Ростиславича, що мав намір з допомогою вірних йому берендеїв, печенігів і торків йти наступом “на землю Лядську” [3. С. 151]. Відомі з давніх літописів окремі випадки особистого служіння торків й інших тюркських кочівників у деяких руських князів, зустрічались вони серед різних верств суспільства. Бачимо торків і простими слугами князів, і княжими отроками, навіть постатями у вищому, боярському класі, і, нарешті, послами своїх князів при зносінах з іншими князями. Хоча головна маса Чорних Клобуків жила на окраїнах Русі, зокрема в південній частині Київського князівства, де стояло місто Торчеськ, проте вони були добре відомі повсюдно.

Осадництво торків на Побужжі може припадати на часи правління волинського князя Давида Ігоревича (1085–1112), або ж його племінників – перших галицьких князів Рюрика, Володаря та Василька. Доля цих правителів свого часу була тісно пов’язана з унікальним володінням Русі – князівством Тмутаракань. Володарі Тмутаракані (нині – Таманський півострів), після відвоювання її від хазар і до кінця XI ст. утримували свою владу у близькому союзі з сусідніми кочівниками, спершу з печенігами, а потім з торками і

половцями [4. С. 179–180]. Коли ж доля зробила цих князів очільниками Волинської та Галицької земель, вони могли привести з собою та оселити на цих теренах своїх союзників – степовиків. Це, мабуть, і стало початком села Торки на Радехівщині, як і схожих населених пунктів – Торчина на Волині, Вінничині і Житомирщині, Торкова на Вінничині, Торського на Тернопільщині, тощо.

Археологічні розвідки, проведені у 2014 р., певною мірою підтверджують припущення, зроблені на підставі історичних джерел. На території села Торки та в його околицях було виявлено рештки пізньо-середньовічного замчища, а також три багаточарові пам'ятки зі значною кількістю керамічного матеріалу давньоруського періоду.

У західній частині села збереглися залишки земляних валів замчища. На початку ХХ ст. тут був розташований парк колишнього панського двору, і в цьому ж місці місцеві жителі знайшли кам'яні кулі від гармат. Однак, науковими дослідженнями не встановлено хронології і приналежності цих фортифікаційних споруд [7. С. 147].

Замчище локалізується на виступі пагорба, що височіє над долиною р. Стасівки в місці впадіння у неї лівосторонньої притоки, однак контури валів не повторюють форму рельєфу (рис. 1). Оскільки вони розташовані серед людських садиб, певна частина насипів зруйнована. Збережена частина, тим не менше, цілком дозволяє реконструювати загальну площу замчища, що становить 0,8 га. Воно мало форму близьку до трапеції, орієнтованою за сторонами світу. Південний і східний вали довжиною, відповідно 90 і 95 м, розташовані під прямим кутом, тоді як північний і західний (101 і 76 м, відповідно) мають нахил і сходяться під гострим кутом. Розміри насипів нерівнозначні. З північного і західного боків вони мають висоту лише 1,2 – 2,0 м і ширину в 3,5 – 4,5 м, натомість зі східної і південної (напільної) сторін вони досягають висоти 4 м і до 8 м ширини у підніжжі. На кутах замчища не спостерігається будь-яких конструктивних доповнень бастионного типу, однак на південно-західному, південно-східному і північно-східному кутах простежується збільшення розміру і ширини валів, що може вказувати на розташування тут принаймні вартових веж. Решток ровів не збереглося навіть з напільної сторони, щоправда безпосередньо у підніжжі валів розташовані споруди житлових садиб і присадибні ділянки, які могли знівелювати давню фортифікацію.

Хронологія замчища викликає певні сумніви. Планувальні особливості укріплень, зокрема їх прямокутна форма, дозволяють датувати споруди від XIV до XVII ст. На протязі цього періоду у східноєвропейській фортифікації поряд з кам'яними існували дерево-земляні укріплення. Саме відсутність в конструкції замчища в Торках більш складних споруд бастионного типу, що з'являються у XV–XVI ст., дозволяють обмежити його хронологію більш раннім періодом [13. С. 49–50]. Незначна кількість фрагментів сіроглиняного кружального посуду XIV–XVII ст. та монети-боратинки XVII ст. не становили закритого комплексу і могли опинитись на території замчища у пізніший період. Відсутність тривалих житлових і господарських споруд по периметру укріплень вказують на нетривалий час їх існування. Таким чином, замчище могло бути зведене у

післямонгольський період і, найбільш імовірно, виконувало функції порубіжної застави або феодальної укріпленої садиби.

Одна зі згаданих вище пам'яток, давніх поселень, розміщена на східній околиці села, поруч із садибою Василя Романишина, в урочищі "Підгорещина" (див. рис. 1). Зібраний з її площі речовий матеріал представлений кінцевим скребком і скісно-кутовим різцем, покритими інтенсивною патиною білого забарвлення, що датуються пізнім палеолітом, фрагментарною керамікою і кремневими артефактами культур лійчастого посуду та тщинецької, а також уламками горщиків давньоруського періоду.

Згаданий вище кінцевий скребок виготовлений на середній частині поздовжньої пластини, сколотої з одноплощадкового нуклеуса – $54 \times 23 \times 6$ мм (рис. 2, 1). Похиле лезо сформоване нанесенням середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші, аналогічні різновиди якої у напівкрутий спосіб суцільно охоплюють зі спинки лівий бічний край сколу, причім в нижній його частині утворена виїмка, призначена для кращої фіксації артефакту у руці.

Заготовкою для різця став поздовжній відщеп із залишком жовної кірки – $48 \times 31 \times 8$ мм (див. рис. 2, 2). У нього права крайка оброблена з черевця суцільно нанесеною напівкрутою дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю.

До культури лійчастого посуду віднесено 20 фрагментів стінок коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7–1,3 см, з яких один має наліпний пружок з пальцевими заціпами (див. рис. 2, 13), поздовжній відщеп – $43 \times 35 \times 5$ мм і двобічно ретушований поздовжній скол (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – $48 \times 31 \times 8$ мм (див. рис. 2, 5).

Колекція знахідок тщинецької культури нараховує два бочки посудин світло-коричневого кольору (внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,8–1,0 см з домішкою подрібненого шамоту і жорстви (сіро-рожевий граніт) і 16 кремневих предметів, опис яких наступний.

Два відщепи: поздовжньо-первинний – $37 \times 46 \times 8$ мм та поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання – $28 \times 37 \times 6$ мм.

Заготовка біфасіального виробу (сокира) – $76 \times 43 \times 21$ мм (див. рис. 2, 14).

Скребло на ребристо-поздовжньому відщепі із залишком жовної кірки (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – $65 \times 34 \times 13$ мм (рис. 3, 18).

Двобічно ретушований ребристо-поздовжній відщеп із залишком жовної кірки (ретуш мікрозубчаста, на лівій крайці часткова, зі спинки, на правій – суцільна, з черевця) – $55 \times 52 \times 9$ мм (див. рис. 2, 6).

Поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) і двома бічними крайками (на лівій ретуш мікрозубчаста у поєднанні із середньофасетковою лускоподібною, перервіста, зі спинки, а на правій – середньофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки і дрібно- та середньофасеткова лускоподібна, суцільна, з черевця) – $73 \times 41 \times 15$ мм (див. рис. 2, 4).

Однобічно ретушовані відщепи: поздовжньо-первинний (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – $52 \times 33 \times 8$ мм (див. рис. 3, 16), поздовжній з негативом від попереднього сколювання (ретуш аналогічна за видом, способом і

місцем нанесення) – $46 \times 31 \times 8$ мм (див. рис. 2, 9), поздовжньо-первинний із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – $60 \times 39 \times 12$ мм (див. рис. 3, 9).

Кінцеві скребки на відшепах: поздовжньому – $33 \times 30 \times 9$ мм (див. рис. 2, 12), поздовжньо-первинному з негативами від поперечної підправки – $40 \times 31 \times 7$ мм (див. рис. 2, 10), ребристо-первинному – $57 \times 38 \times 9$ мм (див. рис. 3, 4), із суцільними негативом – $35 \times 50 \times 10$ мм (див. рис. 2, 15) і ребристо-поздовжньому із залишком жовнвої кірки – $39 \times 65 \times 8$ мм (див. рис. 2, 3). Леза артефактів сформовані нанесенням дрібно- та середньофасеткової лускоподібної ретуші. Цими її різновидами підправлено бічні краї чотирьох артефактів.

Односекційний скобель на радіальному відщепі – $26 \times 32 \times 7$ мм (див. рис. 2, 7).

Комбіноване знаряддя праці на ребристо-поздовжньому відщепі з поєднанням функцій однобічно ретушованого ножа (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки), кінцевого скребка з напівкрутим лезом (ретуш аналогічна) і односекційного скобеля – $53 \times 45 \times 10$ мм (див. рис. 3, 5).

Серед знахідок давньоруського періоду наявні два уламки донець діаметром 10 і 14 см та три фрагменти стінок світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,6–1,1 см, один з яких діаметром 12 см орнаментовано горизонтальними борозенками (див. рис. 2, 8). За технологічними ознаками і видом декору цей посуд попередньо можна датувати XII–XIII ст.

Наступна пам'ятка у Торках розташована в урочищі “Застав”, за 0,5 км на північний схід від села, на рівній ділянці правого берега р. Спасвіки, висотою до 15 м над рівнем заплави, на північ від садиби Романа Покотила (див. рис. 1). З огляду на характер зібраного матеріалу, ця пам'ятка є до певної міри проблематичною щодо культурно-хронологічного визначення. Не викликають сумніву щодо датування п'ять фрагментів стінок світло-сірого забарвлення товщиною 0,6–0,8 см, виготовлених з каолінової глини. З них один декоровано хвилястими і горизонтальними борозенками (див. рис. 3, 7). За віком вони тотожні попередньо описаній давньоруській кераміці.

Складнішою видається хронологія 21 артефакту з кременю. П'ять з них покриті блідо-голубою патиною. Це, зокрема, нижня частина ребристо-поздовжньої пластини – $44 \times 22 \times 5$ мм, однобічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – $26 \times 38 \times 9$ мм (див. рис. 3, 8) і три відщепові сколи: поздовжній – $27 \times 46 \times 8$ мм та два поздовжньо-первинні – $34 \times 35 \times 6$ і $58 \times 55 \times 20$ мм. Попередньо їх доречно зарахувати до пізнього палеоліту, можливо – до його прикінцевої стадії.

Іншу збірку кременевих знарядь, з поміж яких сім мають вторинну обробку, можна віднести до доби бронзи – ранньозалізного віку. Відсутність кераміки цього хронологічного періоду унеможливило їх датування. Функціонально-типологічний розподіл виявлених виробів наструпний.

Двобічно ретушовані поздовжньо-первинні відщепи. В одного з них розміром $64 \times 38 \times 7$ мм ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, зі спинки, на лівій крайці перервиста, на правій – часткова (див. рис. 3, 11). Артефакт має при основі ретушовану виїмку для кращої фіксації у руці працюю-

ючого. В іншого виробу розміром 68х49х12 мм ретуш дрібнозубчаста, на лівому краю часткова, з обох площин, а на правому – часткова, з черевця.

Однобічно ретушовані поздовжній – 39х30х8 мм (див. рис. 2, 11) і поздовжньо-первинний – 49х29х6 мм (див. рис. 3, 3) відщепи, ретуш яких, відповідно, дрібно- і мікрозубчаста, нанесена частково зі спинки.

Поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) і бічними окрайками (ретуш на лівій дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки, на правій – дрібнофасеткова, суцільна, з черевця) – 43х24х7 мм (рис. 3:1).

Поздовжній відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш мікрозубчаста, з обох площин) – 25х40х8 мм і з виїмкою для фіксації в руці (див. рис. 3, 15).

Односекційний скобель на безсистемно-первинному відщепі – 43х28х9 мм (див. рис. 3, 2).

Дев'ять відщепів: первинний – 37х26х4 мм, безсистемний – 31х42х16 мм, поздовжні – 48х34х9 і 51х35х9 мм, ребристо-поздовжні – 40х57х13 і 50х48х11 мм та поздовжньо-первинні – 30х28х9, 46х32х17 і 51х44х15 мм.

Сліди третьої пам'ятки зафіксовані в урочищі “Довге Поле”, за 1 км на північний схід від села, на пологому схилі правого берега р. Стасівки (див. рис. 1). Тут зібрані матеріали, що відносяться до пізнього палеоліту, культур поморсько-кльошової і черняхівської, а також до давньоруського періоду.

Найранішою в часі є двобічно ретушована середня частина поздовжньої пластини із взамонаправленими негативами від сколювання (ретуш лівої окрайки середньо- і крупнозубчаста, суцільна, з черевця, а правої – дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 45х20х6 мм. Пізньопалеолітичний артефакт покритий інтенсивною білою патиною.

З поморською культурою пов'язані три фрагменти стінок опуклобоких посудин, дві з яких світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення діаметрами, відповідно, 28 та 14 см і товщиною 1 см покриті рустом. Грудкувата за структурою глиняна маса знахідок містить, крім піску, різної грануляції подрібнений шамот.

В іншого екземпляра, діаметром 16 см і товщиною 1,1 см, згладжена і помірно горбкувата зовнішня поверхня прикрашена вузькими лінійними канелюрами, заповненими сіро-жовтим глиняним розчином, які, пересікаючись між собою, утворюють композиції у вигляді різних за обрисами трикутників і трапецій (див. рис. 3, 10). Внутрішня поверхня цієї посудини лискуча. Більш щільна і міцна за випалом глиняна маса має ті ж домішки, що і попередньо згадані.

Подібний за стилем виконання геометричний орнамент притаманний поморській культурі і простежений на ряді її пам'яток Надбужанщини [2. С. 78; 5. С. 72–79].

Кераміка черняхівської культури складається з фрагментарного кружалного і ліпного посуду.

Кружалну кераміку репрезентують три боковини посудин товщиною 1,0–1,4 см. Одна з них, цеглястого забарвлення, декорована пружками і канелюрами на зовнішній поверхні (див. рис. 3, 14). Інша боковина чорного

кольору прикрашена хвилястими канелюрами. Останній фрагмент сірого кольору, у зламі світло-коричневий. Глиняна маса виробів щільна, міцного обпалу, містить інтенсивну домішку дрібного піску.

Світло-коричневий ліпний посуд товщиною 0,6–1,4 см представлений уламком денця діаметром 8 см і сімома фрагментами стінок, один з яких орнаментовано вузькими, горизонтально нанесеними канелюрами (див. рис. 3, б). У трьох знахідок внутрішні поверхні чорні. При виготовленні посудин до глиняної маси додавались пісок, подрібнений шамот і, спорадично, вапняк.

З пізньоримським часом пов'язаний фрагмент трьохчастинного кістяного гребеня з уцілілою залізною заклепкою (див. рис. 3, 13). Подібні вироби властиві, насамперед, черняхівській культурі, хоча зустрічаються у пшеворській, вельбарській і інших культурах римської доби Східної та Центральної Європи [1. С. 359, 374; 12. С. 244].

На пам'ятці знайдено уламки денця діаметром 13 см з товщиною 0,7 см і верхньої частини горщика з помірно відігнутим та рівно зрізаним пружко-подібним краєм діаметром 20 см, загнутим досередини (див. рис. 3, 17), а також три фрагменти стінок світло-сірих посудин товщиною 0,7–1,1 см. Всі вони виготовлені з каолінової глини. Цей речовий комплекс вкладається у хронологічні рамки XII–XIII ст.

Особливий інтерес, однак, становить знахідка дугоподібної у поперечному профілі кістяної накладки товщиною 0,2 см, висотою 7 см і максимально уцілілою шириною 2,3 см, прикрашеної “очковим” орнаментом (див. рис. 3, 12). Кістяні накладки з'явилися на території українського Степу після вторгнення гунів, використовувались на Русі, але особливо часто вони зустрічаються в похованнях кочівників пізнього середньовіччя, як в степовому ареалі так і у Дністровсько-Карпатському басейні. Пластини з гравірованим циркульним орнаментом виділяються в окрему групу, при цьому вони поділяються на вузькі, що кріпилися вздовж і широкі поперечні з заокругленим краєм, що очевидно кріпилися понизу предмета. Щоправда в більшості випадків ці накладки відносять до сагайдаків, але досить складно відрізнити що перед нами, якщо речі розташовані не *in situ*. Лише в недоторканих похованнях кочівників, там, де пластини лежать разом з деталями лука – це налуччя, а де з наконечниками стріл – сагайдак. Якщо ж немає супровідного матеріалу для цих предметів, то ідентифікація утруднена. [10. С. 58]. Накладки на луки зустрічаються часто, оскільки лук для кочівника був головною зброєю. Він був складним і виготовлявся з деяких сортів дерева, скріплених клеєм, обмоткою і кістяними накладками. З цього до наших днів збереглися лише кістяні деталі. Накладки з врізаним циркульним (або очковим) орнаментом відносяться до типу I за класифікацією Г. А. Федорова-Давидова, котрий датується кінцем XI–XIII ст. [11. С. 25. Рис. 3/8]. Багато предметів з таким орнаментом виявлено у похованнях Чорних Клобуків на Київському Пороссі [6. Табл. 8, 7; 11, 13; 17, 9; 31, 6]. Ця знахідка є найбільш цікавим артефактом в плані інтерпретації особливостей поселенської структури села Торки у княжу добу.

Підсумовуючи обумовлене вище, слід сказати, що сучасна територія села Торки на Радехівщині була заселена вже наприкінці палеоліту, орієнтовно близько 15–13 тисяч років тому. Згодом, у другій половині IV тисячоліття до н.е. тут проживали носії землеробсько-скотарської культури лійчастого посуду, а в другій половині II тисячоліття до н.е. – представники тщинецької культури з аналогічними видами господарства. На початку останньої чверті I тисячоліття до н.е. сюди прийшло міграційне населення поморсько-кльошової культури з території сучасної Польщі, а в III–V ст. н.е. на землях с. Торки мешкала община черняхівської культури.

Та найбільш цікавий період в давній історії села наступив в часи Давньої Русі. Археологічні матеріали цього часу наявні на всіх виявлених пам'ятках в околицях села. До того ж існують немалі підстави пов'язувати поселенську структуру цього періоду з розселенням на теренах південної Волині окремих груп тюркомовних кочівників, зокрема, торків, що були союзниками руських князів. Статус пограничних земель також підтверджує локалізація пізньо-середньовічного замчища XIV–XV ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козак Д. Н. Венеди. – К., 2008.
2. Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморської мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. – 1975. – Вип. 18. – С. 75–80.
3. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.
4. Мавродин В. В. Тмутаракань // ВИ. – 1980. – Вип. 11. – С. 177–182.
5. Пелецишин М. А. Поселення поморської культури на Західній Волині // Археологія. – 1980. – Вип. 33. – С. 72–79.
6. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ. – 1973. – Вип. Е 1-19.
7. Пишк В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. – Львів, 2008.
8. Расовский Д. А. О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1927. – Vol. VI. – S. 93–109.
9. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1933. – Vol. VI. – S. 1–64.
10. Сейдалиев Э. И. Костяные детали в элементах вооружения средневековых кочевников Северного Причерноморья // Культура народов Причерноморья. Вопросы духовной культуры. Исторические науки. – 2011. – №199. – Т. 1. – С. 57–59.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
12. Шишкин Р. Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244–246.
13. Яковлев В. В. История крепостей. – М., 2000.
14. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy. – Warszawa, 1985.

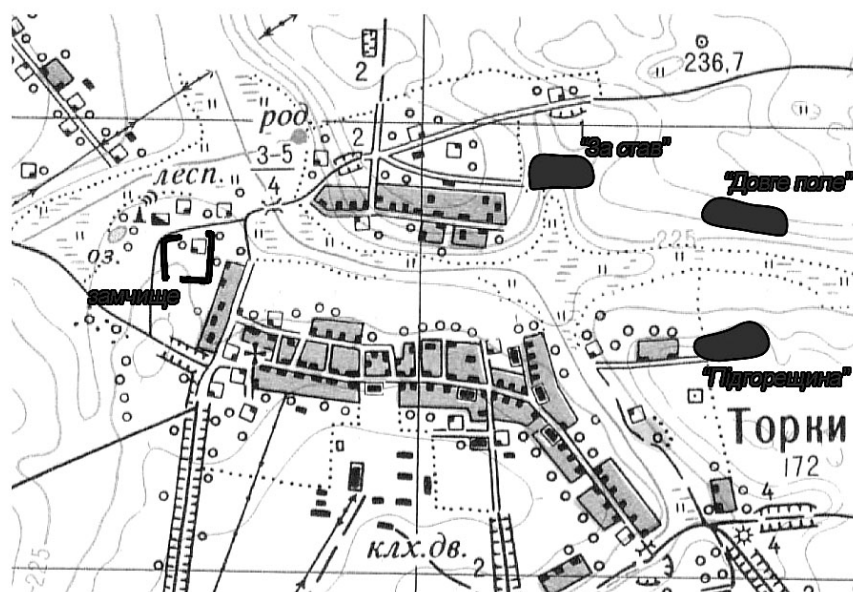

Рис. 1. Картосхема розташування археологічних пам'яток на території та в околицях села Торки.

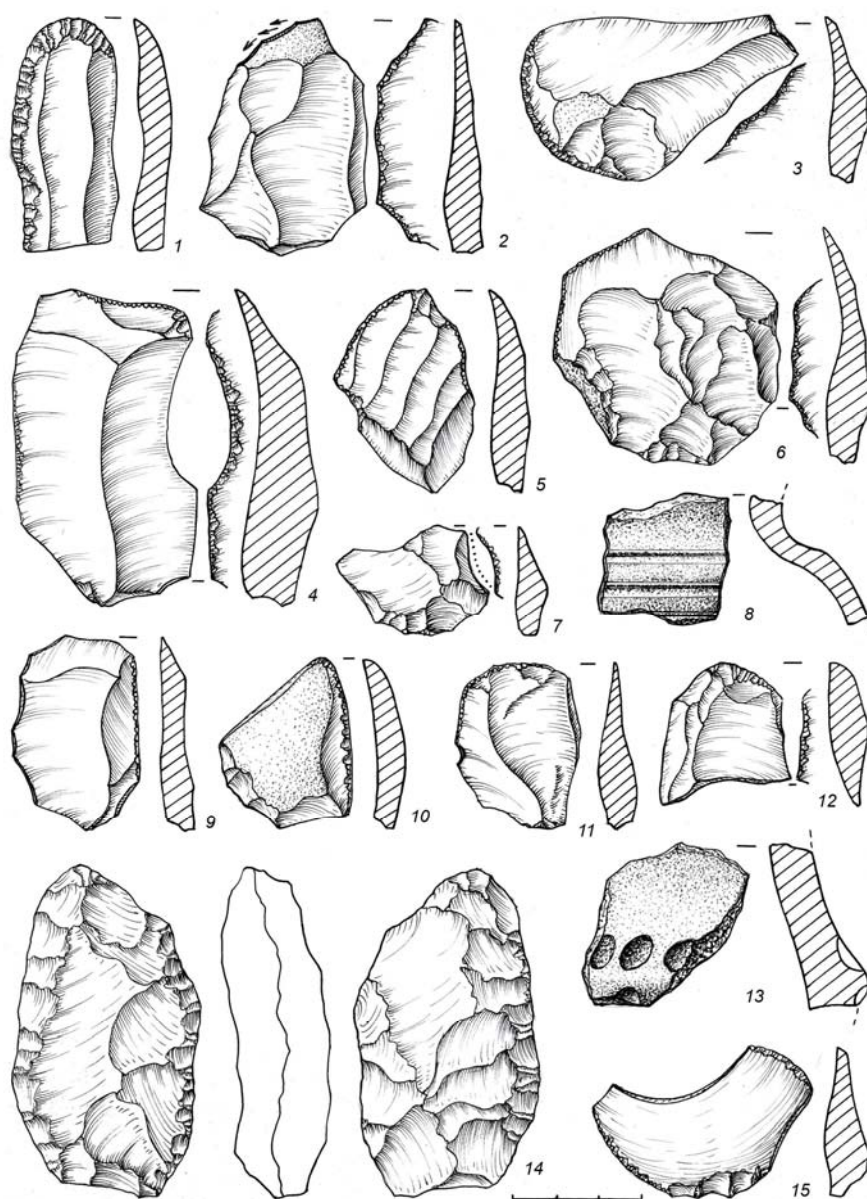

Рис. 2. Торки. Матеріали з пам'яток в урочищах
"Підгоречина": 1-10, 12-15 і "Застав": 11.

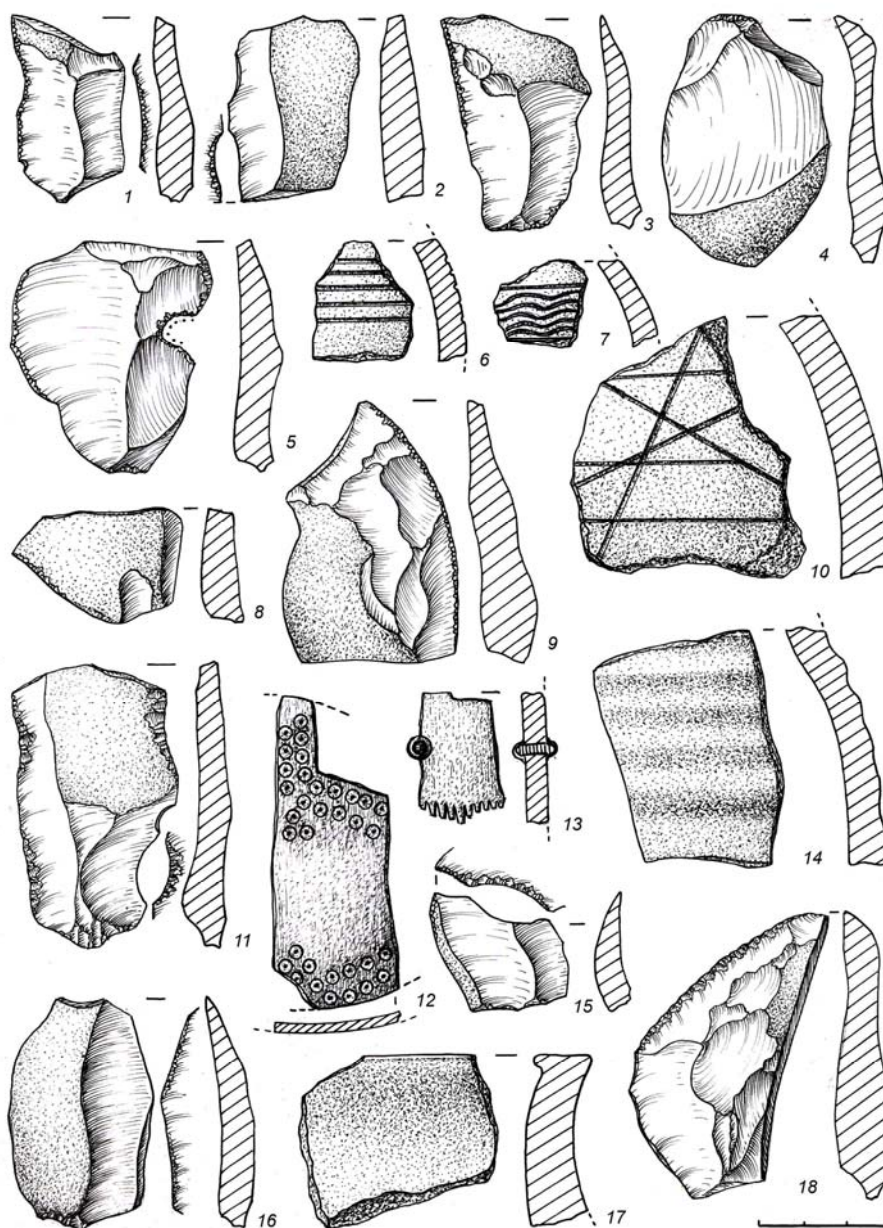

Рис. 3. Торки. Матеріали з пам'яток в урочищах "Підгорещина": 4, 5, 9, 16, 18; "Застав": 1-3, 7, 8, 11, 15 і Довге Поле": 6, 10, 12-14, 17.

**ДРЕВНЯЯ ПОСЕЛЕНЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ДОЛИНЫ РЕКИ СТАСИВКИ В
ОКРЕСТНОСТЯХ СЕЛА ТОРКИ НА РАДЕХОВЩИНЕ**

Н. Н. Білас*, В. М. Конопля**, А. Н. Сілаєв***

**Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: nbilas@meta.ua*

***Институт украиноведения имени Ивана Кривякевича
Национальной Академии наук Украины, ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008*

****Научно-исследовательский центр Института археологии
Национальной академии наук Украины “Спасательная археологическая служба”
ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79008, e-mail: ras91@ukr.net*

В ходе разведочных работ 2014 г. на территории с. Торки Львовской области в бассейне р. Стасивки открыты памятники позднего периода эпохи палеолита, культур воронковидных сосудов, тшинецкой, поморско-клёшевой, черняховской и древнерусского времени X–XIII вв., обнаруженные в урочищах “Пидгорещина”, “Застав” и “Долгое Поле”. На их территории собраны типологически и функционально разные кремневые изделия, костяные артефакты, обломки лепной и кружальной посуды.

Ключевые слова: разведочные работы, памятник, археологические культуры, изделия из кремния и камня, керамика.

**ANCIENT SETTLEMENT STRUCTURE IN THE BASIN OF RIVER STASIVKA
NEAR VILLAGE TORKY OF RADECHIV REGION**

N. Bilas*, V. Konoplya**, O. Silayev***

**Ivan Franko Lviv National University, Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

***Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Science Academy of Ukraine, Vynnychenko St. 24, Lviv, 79008*

****Resque archaeological service, Scientific-research center
of Institute of archaeology of Ukrainian Studies of the National Science Academy of Ukraine,
Vynnychenko St. 24, Lviv, 79026, e-mail: ras91@ukr.net*

The article reveals results of the latest archaeological discoveries in 2014 during the archaeological survey in the basin of river Stasivka near village Torky of Lviv region. It is observed from the perspective of the ancient settlement structure evolution. Three ancient settlements were situated in the localities “Pidgoreshchyna”, “Za stav”, “Dovge pole”. They contained layers of subsequent chronological periods: Late Paleolithic, Funnel Beaker culture, Trzcinec culture, Pomeranian culture, Chernyakhiv culture and Ancient Rus’ time. Archaeological discoveries on these sites included various materials by type and function: artifacts made of flint, stone and bones, pieces of hand-made and wheel-made pottery.

Rich collection of flint artifacts originated from all three settlements thus represents the earliest stage of ancient settlement structure from Late Paleolithic. Only some of the settlements contain materials of the cultures of Eneolithic time, Bronze Age and Early Iron Age. Some interest is turned towards the findings of Pomeranian and Cherniakhiv culture from the settlement in locality “Dovge Pole”. However, the special focus of the article was made on the latest stage of the settlements existence. The attempt was made to discover the ancient origins of nowadays village in the settlements of Ancient Rus’ times. The village origins are linked with the history of ancient colonization by the Ukrainian Steppe migrants – nomadic Torks. These people were settled by Russian Princes in fortified villages along the borders of Rus’ principalities as the vassal border guards. Thus the latest stage of settlement structure of Torky is related to the Late Medieval hillfort which existed a short period.

Key words: archaeological survey, archaeological site, archaeological cultures, artifacts of flint and stone, pottery.

Стаття надійшла до редколегії 23. 05. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

УДК 902(477.83)“653/654”

**РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК
НА ТЕРИТОРІЇ ТА В ОКОЛИЦЯХ СІЛ РОМАНІВ І ПІДГОРОДИЩЕ
(ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) У 2014 р.**

А. М. Филипчук*, Г. В. Филипчук**, В. О. Теліщевський***

* Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archandrij@ukr.net

** Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net

*** Львівський кооперативний коледж економіки і права
вул. Клепарівська, 11, Львів, 79000

Публікуються матеріали нововідкритих різночасових пам'яток, віднайдених в результаті археологічних обстежень території та околиць сіл Романів і Підгородище (Перемишлянський район Львівської області).

Ключові слова: Романів, Підгородище, пам'ятка, кераміка, ранньозалізний вік, черняхівська культура, райковецька культура, давньоруська культура, пізні середньовіччя, новий час.

Протягом літніх місяців 2014 р. експедицією кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки (далі – АСГІН) Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом А. М. Филипчука проводилися обстеження археологічних пам'яток на території та в околицях сіл Романів і Підгородище (Перемишлянський р-н Львівська обл.)*, (рис. 1). У результаті проведення археологічних робіт вдалося відкрити і дослідити 11 різночасових пам'яток (Романів I–X; Підгородище III), (рис. 2). Кожне з поселень отримало GPS-прив'язку та позначене на картах всесвітньої мережі Google. При нумерації виявлених старожитностей ми враховували матеріали “Списку пам'яток Львівської області”, складеного 1993 р. І. Михальчишином [1].

Романів I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 276 м, N – 49°42'14.42", E – 24°20'13.14"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 292 м, N – 49°42' 04.66", E – 24°20' 25.45".

Пам'ятка розташована на південно-західній околиці с. Романів (див. рис. 2).

© Филипчук А., Филипчук Г., Теліщевський В., 2014

*Дослідження велися під керівництвом аспіранта кафедри АСГІН ЛНУ ім. Івана Франка Филипчука А. М. та аспіранта Інституту народознавства НАН України, м. н. с. відділу археології Львівського історичного музею Филипчук Г. В., за участю директора Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка Филипчука М. А., м. н. с. ІА ЛНУ ім. Івана Франка, м. н. с. ЛІМу Завітія Б. І., викладача історії Львівського кооперативного коледжу економіки і права Теліщевського В. О., а також студента IV курсу історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка Мартиніва Б. В.

Висловлюємо щирі подяки Филипчуку М. А. за допомогу у визначенні культурно-хронологічної приналежності матеріалів з нововідкритих поселень.

Її східний край знаходиться за 600–650 м на південний захід від старої церкви, що у центрі села, а північно-західна межа поширення культурного шару впирається у крайню житлово-господарську забудову західної частини Романова. Західний край південно-східної та центральної частин селища у південно-східному напрямку через струмок (за 20–40 м) межує із північно-східним краєм поселення Романів V; південно-східний край Романова I локалізується за 75 м на північний захід від північно-західного краю Романова II. Селище займає переважно західні та південно-західні схили; добре вписується у конфігурацію ландшафту; має форму деформованого овалу, витягнутого з північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина по цій осі сягає 390 м, а ширина 75–85 м. На північ, північний схід, схід та південний схід від пам'ятки природні межі відсутні. З решти сторін до селища примикає струмочок та його зовсім невелика заплава, сформована внаслідок злиття двох місцевих потоків (як і решта тутешніх водних артерій, вони належать до басейну Балтійського моря), (рис. 3).

На поверхні пам'ятки віднайдено велику кількість глиняної вимазки та ліпного і кружального керамічного посуду. До решток ліпних виробів слід віднести фрагменти денечь із супіскою текстурою тіста, домішками шамоту і жорстви, що датуються ранньозалізним віком, а також фрагмент денечь від посудини черняхівської культури. Останній відрізняється суглинковою масою, де присутні домішки жорстви та великого піску; випал екземпляру хороший, редукований ("сива" редукація). Решта керамічних фрагментів черняхівської культури кружальні. Це боковини та вінця посудин, виготовлені на основі супіскової, або суглинкової маси з домішками дрібного піску; має місце також фрагмент, текстуру керамічного тіста якого складає відмулена глина. Випал усіх цих екземплярів хороший; присутні сліди "сивої" редукації.

Привертають увагу фрагменти денечь та придонної частини кружальної посудини. Вони характеризуються супісковою масою з домішками середнього і великого піску. Випал екземплярів редукований. Датування матеріалу утруднене. Можна здогадуватися, що мова йде за Хст., або XI ст.

Найбільш численну групу керамічних посудин складають вироби пізнього середньовіччя та нового часу. Перші репрезентовані частинами ручок, вінець, денечь та боковин, як правило, тонкостінних кружальних виробів. Вони виготовлені із суглинкової чи супіскової маси; у керамічному тісті присутні домішки дрібного піску. Випал хороший, редукований. Матеріали нового часу складаються із фрагментів денечь та боковин кружальних виробів, що характеризуються суглинковою масою; вони покриті поливою.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. З заходу та південного заходу до пам'ятки примикають води місцевого струмочка, із його невеликою заплавою. На північ, схід та південь від селища поширюються городи та житлово-господарська забудова Романова. Територія самої пам'ятки також розорюється. Найближчі лісові масиви знаходяться за 800–1000 м у південно-східному напрямку.

Отже, на пам'ятці Романів I вдалося зафіксувати матеріали ранньо-залізного віку, черняхівської культури, X/XI ст., а також пізнього середньовіччя і нового часу.

Романів II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 295 м, N – 49°42'04.10", E – 24°20'29.92"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 302 м, N – 49°41'59.57", E – 24°20'34.96".

Пам'ятка розташована у південно-західній околиці с. Романів (див. рис. 2). Її північно-західний край знаходиться за 75 м на південний схід від південно-східної межі Романова II, а південно-східна межа – за 110–120 м на північний захід від північно-західного краю Романова III. Північно-східна межа Романова II локалізується з 60–80 м від крайньої місцевої (південно-західної) житлово-господарської забудови с. Романів. Південно-західна частина селища через струмочок (за 20–40 м) сусідить із північно-східною частиною Романова IV. Поселення займає південно-західні схили. У формі нагадує овал, витягнутий із північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина по цій лінії сягає 190 м, а ширина 75–80 м. На північ, схід та південь від селища природні межі відсутні; південно-західна сторона пам'ятки визначається поширенням струмочка (рис. 4).

На поверхні пам'яток вдалося відшукати фрагменти глиняної вимазки і керамічні посудини райковецької культури та пізнього середньовіччя/нового часу. До X ст. віднесено уламок боковин кружальної посудини із супісковою масою та домішками дрібного і середнього піску. У зломі екземпляру присутні сліди редукації. Фрагменти пізнього середньовіччя/нового часу (уламки ручки, покритишки, вінець, боковин та донець кружальних виробів) виготовлені із суглинкової чи супіскової маси. У тісті відсутні суттєві мінеральні домішки. Окремі фрагменти редуковано. Матеріалу власне нового часу (фрагменти боковини кружальної посудини) притаманна суглинкова маса та цеглястий випал.

Найближче природне оточення поселення: з південного заходу до селища примикає невеличка заплава місцевого струмочка; на північ та південь від пам'ятки поширюються орні угіддя; а зі сходу, через невелику відстань, має місце житлово-господарська забудова с. Романів. Територія пам'ятки також розорюється. Найближчі лісові масиви знаходяться за 600–620 м у південно-східному напрямку.

Як бачимо, поселення Романів II можна віднести до райковецької культури (X ст.), а також пізнього середньовіччя і нового часу.

Романів III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 306 м, N – 49°41'56.40", E – 24°20'39.87"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 316 м, N – 49°41'52.46", E – 24°20'50.92".

Пам'ятка розташована ближче до південної околиці с. Романів (див. рис. 2). Її північно-західний край знаходиться за 130 м на південний схід від південно-східної межі Романова III. Північно-західна частина Романова III через струмочок (за 20–40 м) межує із південно-східною частиною Романова IV.

Поселення займає південно-західні та південні схили. За формою нагадує видовжений по лінії північний захід – південний схід овал. Пам'ятка добре повторює конфігурацію місцевого ландшафту. Її максимальна довжина сягає 260 м, а ширина 60–80 м. Західні та південні межі поселення визначаються природними перешкодами – тут поширюється заплава місцевого струмочка. Водночас, із решти сторін природні межі відсутні (рис. 5).

На поверхні поселення віднайдено фрагменти ліпних та кружальних виробів. Ліпні матеріали характеризуються суглинковою масою. У тісті присутні домішки шамоту, жорстви і дрібного піску. Один фрагмент редукований. Це – боковини керамічних виробів ранньозалізного віку.

Рештки кружальних посудин (фрагменти вінець, денець та боковин) відносяться до пізнього середньовіччя/нового часу та нового часу. Вони характеризуються супісковою, або суглинковою масою. У тісті інколи присутні домішки дрібного піску. Окремі фрагменти редуковані, інші мають цеглястий випал.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. З заходу та півдня до нього примикає заплава місцевого струмочка. Тут, як і з півночі та сходу розташовуються орні угіддя. Сама територія пам'ятки також розорюється. Далі на південь локалізуються пасовища, а за 40–130 м на північний схід і житлово-господарська забудова с. Романів. Найближчі ліси знаходяться за 300 м у південно-східному напрямку.

Отже, пам'ятку Романів II можна віднести до ранньозалізного віку, а також пізнього середньовіччя і нового часу.

Романів IV. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 299 м, N – 49°41'59.95", E – 24° 20'28.00"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 310 м, N – 49°41'50.61", E – 24°20'39.68".

Селище знаходиться ближче до південно-східної околиці с. Романів (див. рис. 2). Його північно-східна межа на півдні, через струмочок (20–40 м) сусідить із північно-західною частиною Романова III, а на півночі – із південно-західною частиною Романова II. За 80 м на схід від крайньої точки поселення пролягає одна з місцевих ґрунтових доріг від с. Романова до с. Підгородища. Саме поселення займає північно-східні схили та має форму видовженого, із північного заходу на південний схід, овалу. Максимальна довжина пам'ятки по цій осі сягає 375–380 м, а ширина 75–85 м. Північно-східна частина поселення обмежена місцевим струмочком. З решти сторін природні межі відсутні (див. рис. 5).

На поверхні пам'ятки пощастило відшукати керамічні фрагменти, що їх можна віднести до двох культурно-хронологічних груп. Перша група представлена фрагментами денець кружальних виробів. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні домішки дрібного і середнього піску. Випал характеризується слабкою редукцією. Це – матеріали X ст.

Друга група складається із верхніх та придонних частин, боковин і вінець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Екземплярам притаманна суглинкова, або супіскова маса; інколи присутній дрібний чи дрібний і середній пісок. Спостерігаються сліди редукції.

Найближче природне оточення селища складають орні угіддя, що поширюються на північ, захід та частково й на південь від пам'ятки; ще далі на південь, через дорогу, мають місце пасовища. Із північного сходу до селища примикає струмочок та його зовсім невеличка заплава. За 360 м на південний схід від поселення поширюються найближчі лісові масиви.

Зважаючи на вищевикладене, пам'ятку Романів IV слід віднести до райковецької культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Романів V. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 281 м, N – 49°42'06.16", E – 24°20'14.79"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 293 м, N – 49°42'02.47", E – 24°20'23.92".

Пам'ятка розташована у південно-західній околиці с. Романів (див. рис. 2). Північно-східний край Романова V через струмочок межує із західним краєм південно-східної та центральної частин Романова I. Поселення займає північно-східні, північні та частково й північно-західні схили місцевого пагорба, що омивається двома струмками, які зливаються у найбільш північній точці завершення даного пагорба. Добре вписується у конфігурацію ландшафту. У формі нагадує овал, видовжений із північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина складає 225 м, а ширина – 75 м. Північно-східна та північна межі поселення визначаються течією місцевого струмочка та заплавою, утвореною при злитті двох потоків при завершенні пагорбу. На південний схід від пам'ятки спостерігається підвищення самого пагорбу, а з решти сторін природні межі відсутні (див. рис. 3).

На поселенні віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також керамічні матеріали. Це – фрагменти верхньої та придонної частини, донець і боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура керамічного тіста супіскова, або суглинкова. Присутні домішки дрібного, рідше середнього піску. Випал деяких фрагментів редукований. Окремі екземпляри прикрашені лінійним рифленим орнаментом.

Найближче природне оточення селища представлене орними угіддями, що поширюються з усіх сторін від пам'ятки. Саме ж селище також розорюється. На північ від нього, при злитті двох струмочків поширюється заплава (нині зазнає оранки). За 840 м на південний схід від пам'ятки мають місце найближчі лісові масиви.

Як бачимо, здобуті матеріали вказують на заселення ділянки Романова V виключно в епоху пізнього середньовіччя та нового часу.

Романів VI. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 287 м, N – 49°42'00.53", E – 24°20'16.20"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 297 м, N – 49°41' 53.37", E – 24°20'25.09".

Пам'ятка розташовується між селами Романів та Підгородище, ближче до південно-східної околиці с. Романів (див. рис. 2). Південно-західний край Романова VI знаходиться за 20–30 м на північний схід (через місцевий струмочок) від північно-східної межі Романова VII. Селище локалізується на

південно-західних та частково й на західних схилах. У плані нагадує овал, видовжений із північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина сягає 290 м, а ширина 60–75 м. Із північного заходу межі пам'ятки визначаються місцевим потоком. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 6).

На поселенні віднайдено керамічні фрагменти боковин та вінець кружальних посудин черняхівської культури. Більшість з них характеризуються суглинковою текстурою тіста, присутністю дрібного, або ж середнього і великого піску чи навіть жорстви. У зломі екземплярів часто прослідковуються сліди “сивої” редукації.

Найближче природне оточення поселення характеризується орними угіддями, поширеними з усіх сторін пам'ятки. Сама територія пам'ятки також розорується. З північно-західної її сторони течуть води місцевого невеликого струмочка. Найближчі лісові масиви локалізуються у південному напрямку за 580 м.

Отже, селище Романів VI слід віднести до черняхівської культури.

Романів VII. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 290 м, N – 49°41'59.03", E – 24°20'10.72"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 304 м, N – 49°41'51.057", E – 24°20'20.81".

Селище розташоване між селами Підгородище і Романів, ближче до с. Романів (див. рис. 2). Північно-східна його сторона знаходиться через струмочок (20–30 м) на південний схід від південно-східної межі Романова VII. Пам'ятка займає північно-східні, частково й східні схили. Має видовжену овалоподібну форму. Максимальна її довжина по лінії північний захід – південний схід складає 340 м, а ширина 70–85 м. Північно-східна межа селища визначається водами місцевого струмочка; з решти сторін природні межі відсутні (див. рис. 6).

На поселенні віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також керамічні комплекси пізнього середньовіччя та нового часу. Привертає увагу фрагмент вінець кружальної посудини XIV–XV ст. Він виготовлений із супіскової маси, з домішками середнього та великого піску, а іноді й жорстви. Випал хороший, редукований. Решта екземплярів (фрагменти денець, верхньої частини, вінець та боковин пізнього середньовіччя і нового часу) характеризуються суглинковою, або супісковою текстурою керамічного тіста, з домішками дрібного, рідше середнього піску. Як правило, пізньосередньовічні екземпляри редуковані, а новочасові мають цеглястий випал. Останні покриті поливою. Один фрагмент пізнього середньовіччя/нового часу прикрашений зигзагоподібним та лінійним рифленим орнаментами.

Найближче природне оточення характеризується орними угіддями, що поширюються з усіх сторін від пам'ятки. Територія самого поселення нині також розорується. З північного сходу до нього примикають води місцевого струмочка. Найближчі лісові масиви знаходяться за 500 м на південь від поселення.

Здобуті матеріали вказують, що заселення Романова VII мало місце виключно в епосі пізнього середньовіччя/нового часу.

Романів VIII. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (центральна точка пам'ятки) – Н – 282 м, N – 49°42'25.86", E – 24°20'38.85".

Пам'ятка розташовується у північно-західній частині села. Вона локалізується на городах мешканців однієї з вулиць с. Романів. На жаль, встановити точне поширення культурного шару не вдалося, у зв'язку із насиченою місцевою житлово-господарською забудовою, а також активним проведенням сільськогосподарських робіт у часі наших досліджень. Все ж, подаємо встановлені розміри та виміри від країв пам'ятки, зважаючи на наявну інформацію.

Північно-західний край Романова VIII розташовується за 280 м на південний схід від південно-східного кута місцевої школи, а південно-східна межа поселення – за 300 м на північний схід від крайнього, північно-західного кута місцевої старої церкви, що стоїть у центральній частині села (див. рис. 2). Селище знаходиться на південних схилах. Максимальна виявлена його довжина сягає 100 м, а ширина – 60 м. У плані поселення овалоподібне, витягнуте із заходу на схід. Південна його частина обмежена заплавою місцевого струмочка, з решти сторін природні межі відсутні (рис. 7).

На поверхні пам'ятки пощастило віднайти фрагменти керамічних посудин, що належать до кількох культурно-хронологічних епох. Одну групу складають екземпляри придонної частини та покритишки від кружальних виробів черняхівської культури. Вони виготовлені із суглинкової маси та мають сліди редукції.

Райковецькій культурі належить фрагмент боковин кружальної посудини. Текстура керамічного тіста супіскова. Присутні сліди середнього і великого піску. Екземпляр слід датувати X ст.

Кілька частин вінець, боковин та денець кружальних виробів мають стосунок до пізнього середньовіччя/нового часу. Текстура їхнього тіста, як правило, суглинкова. Присутні домішки дрібного та середнього піску. Випал доволі хороший, міцний. Фрагмент покритий поливою з обох сторін.

Найближче природне оточення поселення виглядає наступним чином: селище розташоване серед присадибних ділянок, поблизу житлово-господарської забудови; його територія, як і прилеглих земель розорюється. До південної сторони пам'ятки примикає заплава місцевого струмочка. За 830 м на південний схід локалізуються найближчі лісові масиви.

Отже, поселення Романів VIII можна віднести до черняхівської, райковецької (X ст.) культур, а також пізнього середньовіччя/нового часу.

Романів IX. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н – 274 м, N – 49°42'15.89", E – 24°20'09.31"; T2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 274 м, N – 49°42' 20.83", E – 24°20'21.89".

Селище локалізується на західній окраїні села. Його північно-східна точка знаходиться за 750 м на південний схід від невеликого ставка, що розташовується ліворуч головної польової дороги, яка веде від с. Підгородище

до с. Романів. Пам'ятка займає невелике підвищення (північно-східна та північна експозиція) у заплаві, а також деяку територію самої заплави місцевих водних артерій (у свій час первісний вигляд заплав та місце протікання струмочків було змінено внаслідок меліоративних робіт за "совєтської" влади). У плані поселення має форму дещо неправильного сегменту, витягнутого із південного заходу на північний схід. Максимальна довжина пам'ятки по цій лінії складає 360 м, ширина 75–100 м. Контури селища простежено виключно за поширенням культурного шару.

На поверхні поселення віднайдено глиняну вимазку та фрагменти денєць, боковин та вінець кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Вони характеризуються суглинковою, або супісковою текстурою тіста із домішками дрібного, рідше середнього. Окремі фрагменти редуковано.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином. На південь, схід та захід від поселення мають місце орні угіддя, ближче до південно-східної сторони – ще й житлово-господарські будівлі. На північ від поселення локалізуються пасовища – там поширена заплава місцевих водних артерій. Найближчі лісові масиви знаходяться за 110 м у південно-східному напрямку.

Як бачимо, на поселенні Романів IX віднайдено виключно матеріали пізнього середньовіччя/нового часу.

Романів Х (бастіон). Ще одна пам'ятка у с. Романів, яку пощастило зафіксувати у процесі дослідницьких робіт, – бастіон. Наразі невідомо, чи повноцінно він введений у науковий обіг. Цей об'єкт здавна фігурує у місцевих легендах та розповідях (ур. "Чортовиско").

Географічні координати бастіону, встановлені за допомогою GPS: T1 (центральна точка пам'ятки) – Н – 275 м, N – 49°42'39.06", E – 24°19'53.91".

Пам'ятка розташована у північно-західній частині с. Романів, на північ від садиби місцевого лісника (див. рис. 2). Складається із центральної підквадратної ділянки з максимальними параметрами 40×40 м (зорієнтована майже за сторонами світу). Її оточують потужні оборонні конструкції у вигляді чотирьох бастей (по кутах площадки) та валів, що сполучають останні. Параметри бастей у нижніх їхніх частинах складають до 28,5–29,0 м, а відстань між двома з них – до 30 м. Таким чином, сумарна довжина однієї зі сторін бастіону у його нижній частині сягає 90 м. На вершинах бастей розташовуються невеликі площадки (приблизні розміри 11×11 м), між якими проходить гребінь валу (ширина гребеня валу – до 2 м). Сам вал має ширину близько 19 м: 2 м – гребінь валу, 10 м у напільну сторону та 7 м у сторону внутрішньої площадки. Висота від підніжжя південно-східної бастей до її вершини складає 7,7 м; рівень гребеня валу від цієї відмітки понижений на 1,2 м, а центральна ділянка розташовується на 3,5 м нижче від вершини південно-східної бастей. Із західної сторони бастіону розташовувався в'їзд (ближче до південно-західної бастей) на пам'ятку. Сліди від нього збереглися у своєрідному розриві у цій частині укріплення (максимальна ширина 5,5 м). Від західної частини бастіону відходить також рів максимальною шириною 10–14 м (рис. 10).

Під час огляду території бастіону нам не вдалося зафіксувати фрагментів керамічних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. “Пощастило”, правда, натрапити на сліди від діяння “чорних” археологів, які, до слова сказати, “перекопали” значну частину пам'ятки.

Складається враження, що бастіон (Романів Х) слід віднести до фіналу пізнього середньовіччя та початку нового часу(?)

Підгородище III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 270 м, N – 49°42'27.33", E – 24°19'34.43"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 279 м, N – 49°42'18.73", E – 24°19'53.89".

Пам'ятка знаходиться між селами Підгородище і Романів, ближче до с. Підгородище (див. рис. 2). Північна точка селища локалізована за кілька десятків метрів від головної ґрунтової дороги, що веде від с. Підгородище до с. Романів, за 120 м на південний схід від південного сходу місцевого невеликого ставка. Вона розташовується на східних, південних, південно-східних та південно-західних схилах. У плані має складну форму, адже повторює конфігурацію місцевого ландшафту. Східна та північна межі пам'ятки визначаються заплавою. З решти сторін природні межі відсутні (рис. 9).

На поверхні поселення вдалося відшукати фрагменти глиняної вимазки, а також фрагменти ручки, вінець, донець та боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Всі вони виготовлені із суглинкової маси. У тісті присутні домішки дрібного, рідше середнього і великого піску. Випал одних екземплярів редукований, інших цеглястий. Окремі фрагменти нового часу покриті поливою.

Пам'ятка, як і її оточення з півночі, заходу та півдня, знаходиться на орних угіддях. Заплава місцевих водних артерій поширюється на північний схід від поселення. Найближчі лісові масиви знаходяться за 1600 м на південний схід від південно-східних околиць селища.

Як бачимо, поселення Підгородище III датується епохою пізнього середньовіччя/нового часу.

Коротко підсумовуючи вище викладене відзначимо, що у результаті проведення археологічних обстежень на території та в околицях сіл Романів і Підгородище, виявлено 11 пам'яток. Тут зафіксовано два місцезнаходження ранньозалізного віку, три черняхівської культури, три райковецької культури (X ст.), одне – X/XI ст., а також десять пунктів пізнього середньовіччя/нового часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Михальчишин І.* Список пам'яток Львівської області. – Львів, 1993.

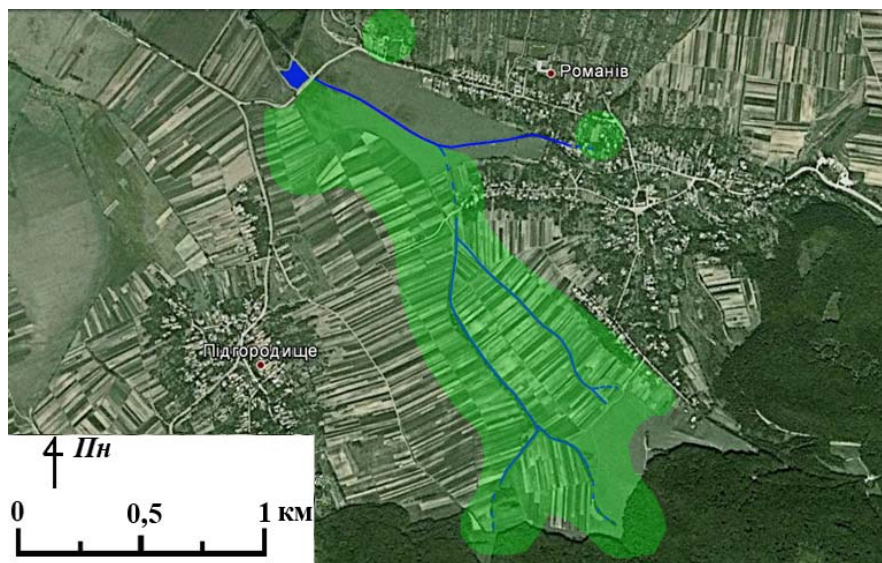

Рис. 1. Картосхема обстежених територій на фоні сіл Романів і Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.

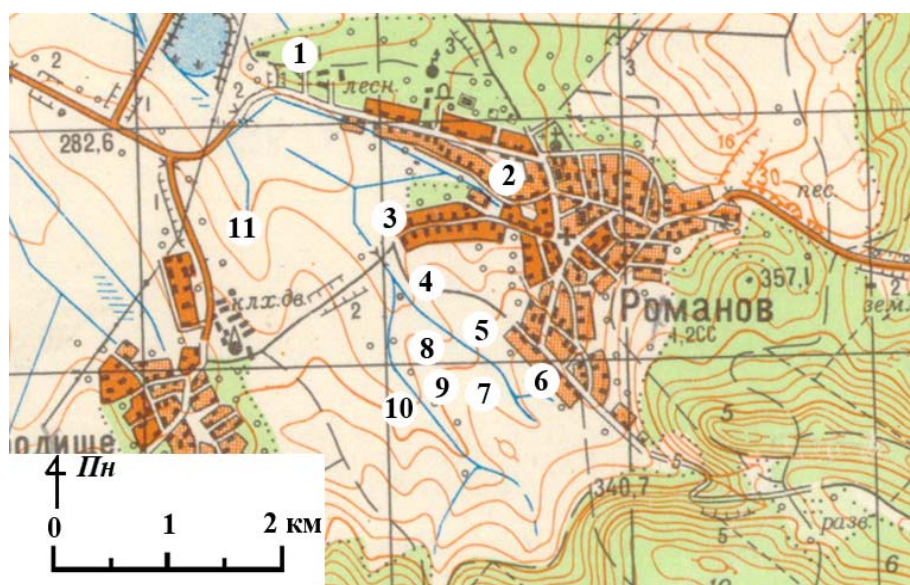

Рис. 2. Карта місцезнаходження нововідкритих пам'яток на території та в околицях сіл Романів і Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.: 1 – бастіон у с. Романів; 2 – Романів VIII; 3 – Романів IX; 4 – Романів I; 5 – Романів II; 6 – Романів III; 7 – Романів IV; 8 – Романів V; 9 – Романів VI; 10 – Романів VII; 11 – Підгородище III.

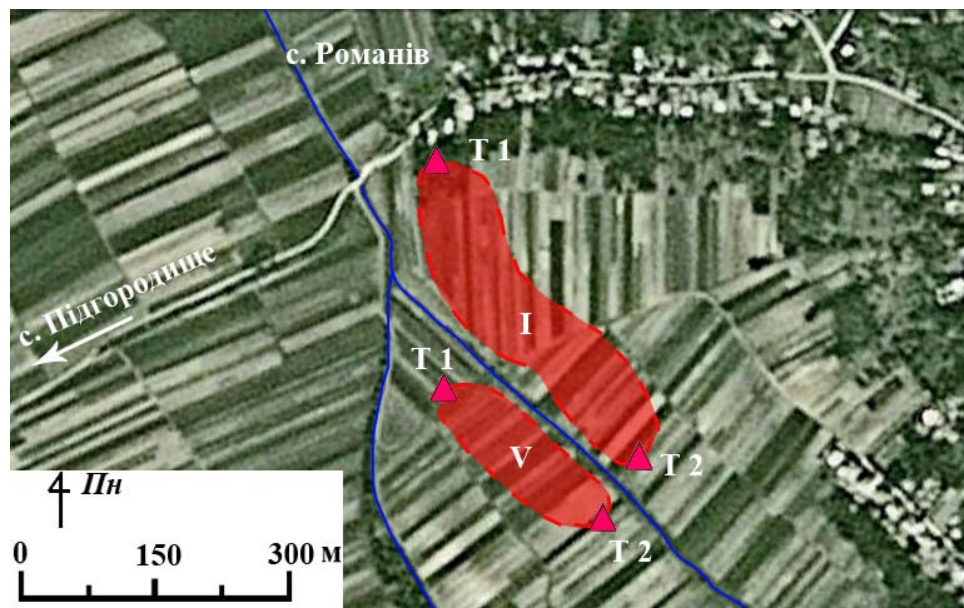

Рис. 3. Картосхема місцезнаходження поселень Романів I та V.

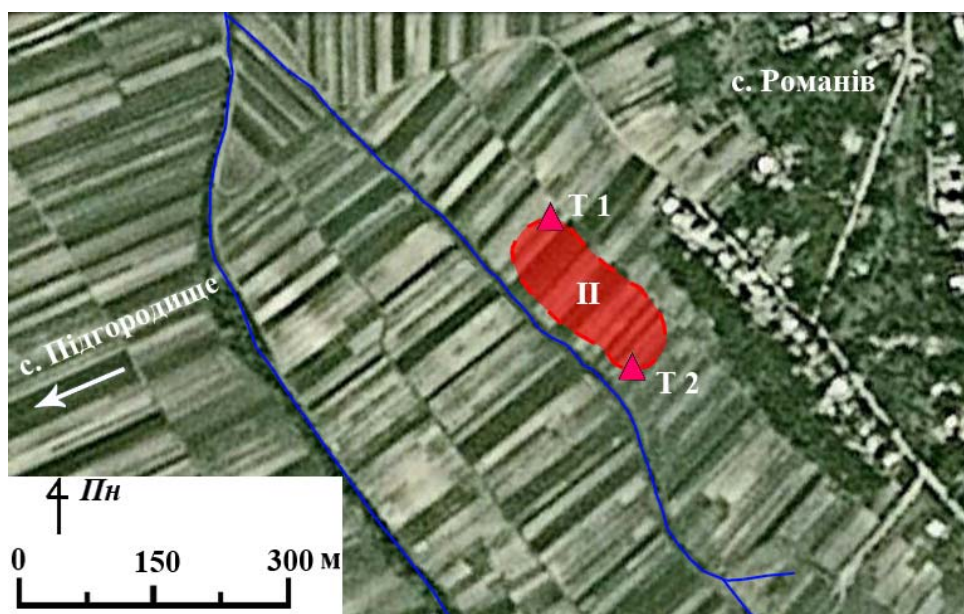

Рис. 4. Картосхема місцезнаходження поселення Романів II.

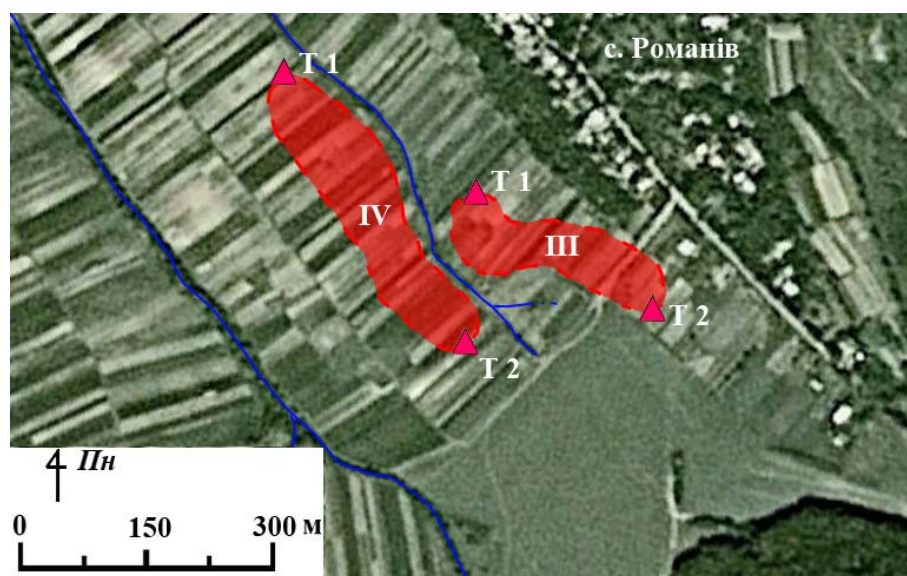

Рис. 5. Картосхема місцезнаходження поселень Романів III та IV.

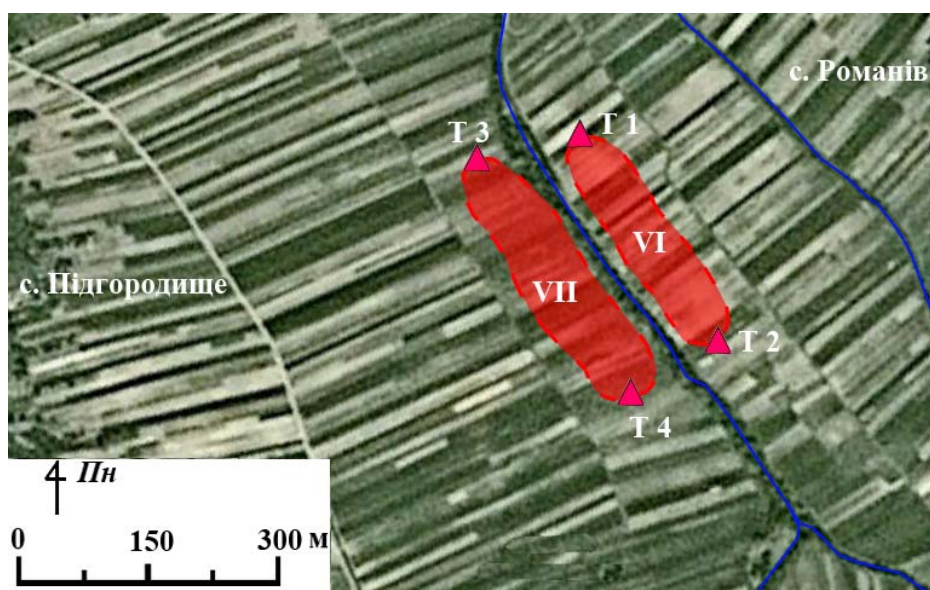

Рис. 6. Картосхема місцезнаходження поселень Романів VI та VII.

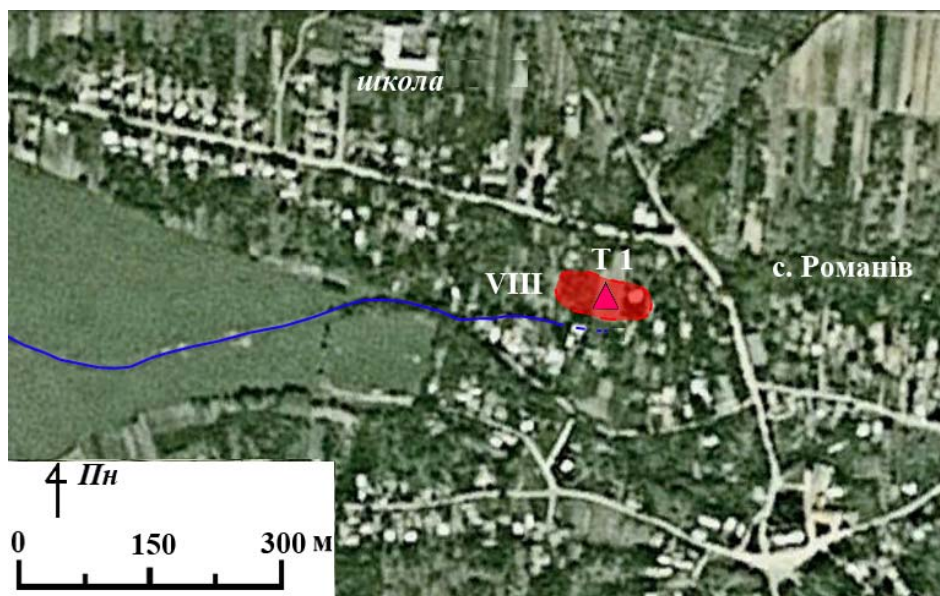

Рис. 7. Картохема місцезнаходження поселення Романів VIII.

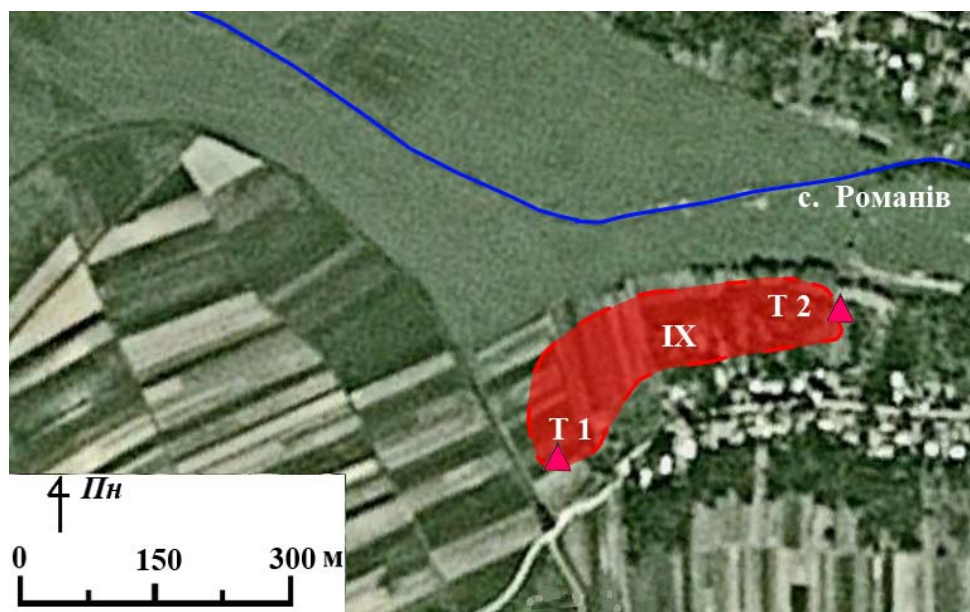

Рис. 8. Картохема місцезнаходження поселення Романів IX.

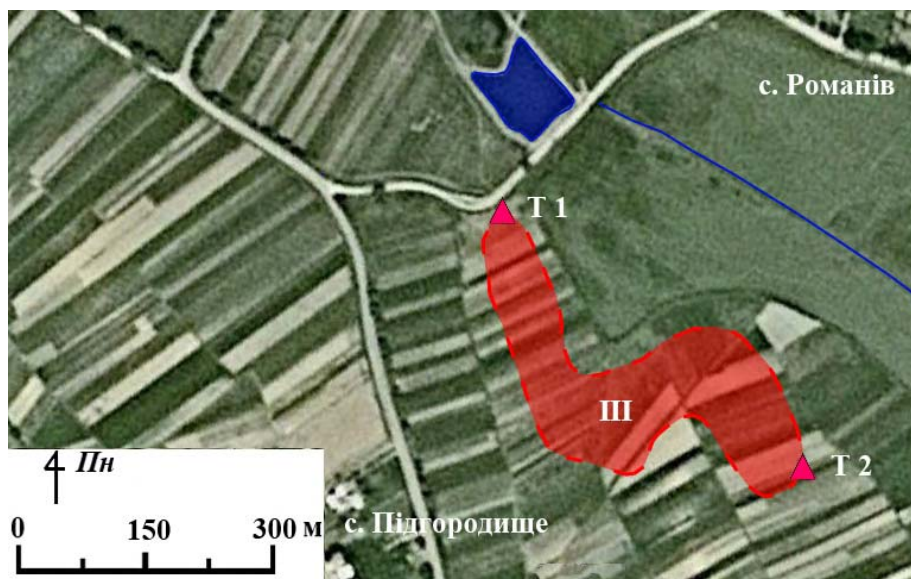

Рис. 9. Картохема місцезнаходження поселення Підгородище III.

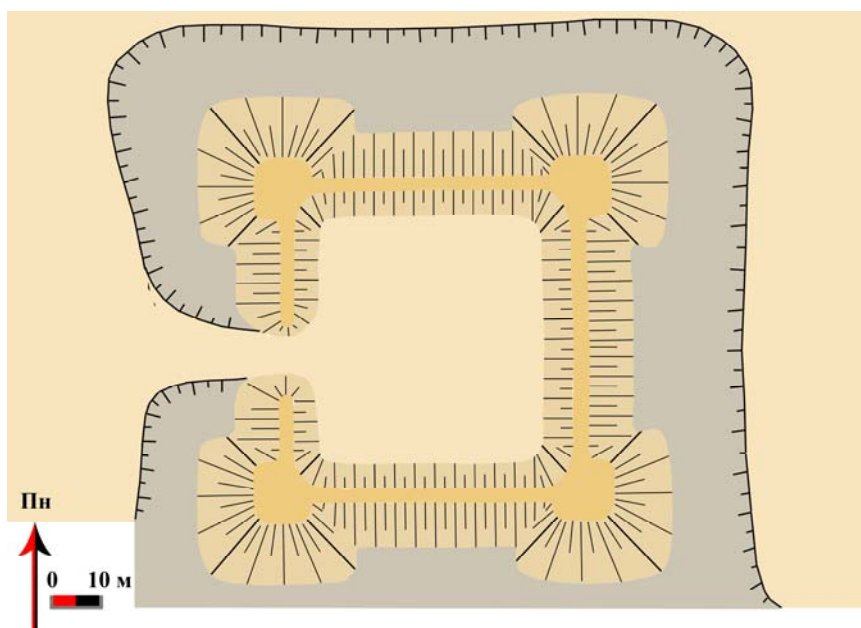

Рис. 10. Окопний план бастиону Романів Х (за М. Филипчуком та А. Филипчуком).

**РЕЗУЛЬТАТЫ ОБСЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА
ТЕРРИТОРИИ И В ОКРУГЕ СЁЛ РОМАНОВ И ПОДГОРОДИЩЕ
(ПЕРЕМЫШЛЯНСКИЙ РАЙОН ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ) В 2014 г.**

А. М. Фылыпчук*, Г. В. Филипчук**, В. О. Телищевский

**Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, archandrij@ukr.net*

***Институт народоведения НАН Украины
пр. Свободы 15, 1, г. Львов, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net*

**** Львовский кооперативный колледж экономики и права
ул. Клэпаровская, 11, Львов, 79000*

Изложены материалы новооткрытых разновременных памятников, открытых в результате археологических обследований территории и округа сёл Романов и Подгородище Перемышлянского р-на Львовской обл.

Ключевые слова: Романов, Подгородище, памятник, керамика, раннежелезный век, черняховская культура, райковецкая культура, древнерусская культура, позднее средневековье, новое время.

**THE RESULTS OF SURVEYS OF THE ARCHAEOLOGICAL SITES ON THE
TERRITORY AND IN THE VICINITIES OF VILLAGES ROMANOV AND
PIDGORODYSHCHE (PEREMYSHLANY DISTRICT, LVIV REGION) IN 2014**

A. Fylypchuk*, G. Fylypchuk**, V. Telishchewskyj***

*Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000, archandrij@ukr.net

**The Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine

Svobody Av. 15, Lviv, 79000, e-mail: galsoloviy@ukr.net

*** Lviv College of Economics and Rihgt

Kleparivska St. 11, Lviv, 79000

The materials are published for the first time of newly discovered multilayered archaeological sites which has been found during the archaeological surveys on the territory and in vicinities of villages Romaniv and Pidhorodyshche (Lviv region, Peremyslyany district).

Authors had found 11 sites of various dating: Romaniv I–X, Pidhorodyshche I. There were traced materials of early Iron Age (2 sites), Chernyakhiv culture (3 sites), Luka-Raykovetska culture (3 sites), 10th – 11th centuries settlement (1 site) as well as Late Middle Ages and New Times (10 sites).

Conducted researches had allowed revealing of the concrete ideas about the settlement system of that terrain in the ancient times. It is for example peculiar the total absence of any settlements of Praha culture. That could be explained by some regional features of topography.

Special notice is made on the site Romaniv X which appears to be the Late Medieval fort in the locality “Chortovyska” (vil. Romaniv).

Key words: archaeological surveys, archaeological site, settlement structure, settlement, fort.

Стаття надійшла до редколегії 12. 05. 2014

Прийнята до друку 26. 05. 2014

Х Р О Н І К А

ПОЛЬОВИЙ СЕМІНАР “СТАРОЖИТНОСТІ ГАЛИЧИНИ І ВОЛИНІ У КОНТЕКСТІ ЕТНОАРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ”

З 11 по 13 липня 2014 р. на базі Пліснеського археологічного комплексу проходив польовий семінар “Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень”. Захід організовано Інститутом народознавства НАН України, Інститутом археології та кафедрою археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка. До роботи долучилися також НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, Відділ охорони культурної спадщини та культурних цінностей ЛОДА, Підгорецький монастир Чину Святого Василя Великого.

На відкритті семінару з вітальним словом виступили директор Інституту народознавства НАН України, академік Степан Павлюк, заступник голови ЛОДА Юрій Підлісний, начальник відділу охорони культурної спадщини та культурних цінностей ЛОДА Андрій Левик, завідувач кафедри АСПН ЛНУ ім. Івана Франка професор Леонід Зашкільняк, настоятель Підгорецького монастиря ЧСВВ о. Віктор (Василь Батіг). Усі виступаючі підкреслили актуальність вивчення історико-культурної спадщини Галичини і Волині, зокрема проблем, що були винесені на обговорення у рамках організованого заходу.

У роботі польового семінару взяли участь дослідники з різних галузей науки, насамперед, історики, археологи, етнологи, лінгвісти, архівісти, архітектори та пам’яткоохоронці зі Львова, Тернополя, Чернівців і Галича. На пленарному засіданні було заслухано доповіді Степана Павлюка (“Етногенез українців: теоретичні та суспільно-політичні етапи процесу”), Ярослава Гарасима (“Естетика як предмет фольклористичних студій”), Олександра Петровського (“З історії охорони культурної спадщини Галичини у міжвоєнний період”), Олега Осаульчука (“Археологічний кадастр Львівщини: стан і перспективи дослідження”) та Михайла Филипчука (“Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження”).

На трьох секційних засіданнях розглядали важливі питання історії археологічної науки, пам’яткоохоронної справи, давньої історії, археології, етнології та лінгвістики Галичини й Волині. Особливо слід відзначити доповіді археологів Віталія Коноплі (“Давня історія Білосточчя”), Богдана Завітія (“Етнокультурна ситуація в Галичині в першій половині I тисячоліття до н.е.”), Наталії Стеблій (“Культурно-поселенські структури пізньоримського часу у верхів’ях Західного Бугу”), Ярослава Онищука (“Гологоро-Кременецький кряж у пізньоримську добу (етнокультурний аспект)”), Остапа Лазурка (“Середньо-

вічний Львів за археологічними джерелами”), Віри Гупало (“Дерев’яне зодчество літописного Звенигорода”), Оксани Якубовської (“Населення Верхнього Подністров’я в останній чверті I тисячоліття н.е.”) та ін. З результатами останніх польових робіт на ключових пам’ятках слов’яно-руського та пізньосередньовічного періодів учасників конференції ознайомили Олег Мельничук (“Підсумки археологічних досліджень давнього Галича у 2008–2013 рр.”), Наталія Білас та Руслан Серцелевич (“Підсумки досліджень Підгорецького монастиря ЧСВВ у 2007–2008 рр.”), Петро Довгань (“Бужськ у X ст.”). Про результати міждисциплінарних підходів до вивчення старожитностей слов’яно-руського часу Галичини і Волині повідомили Галина Филипчук (“Культові об’єкти урочища Оленин Парк (Плісеський археологічний комплекс): спроба міждисциплінарної інтерпретації”) та Андрій Филипчук (“Деякі аспекти інтердисциплінарних підходів до вивчення старожитностей Прикарпаття і Волині другої половини I тисячоліття н.е.”) Важливі питання підняли Павло Салевич (“Слово о полку Ігоревім”: історія пошуків та відкриття плісеської “дебри Кисані”), Іван Сварник (“Пожежі Львова, як фактор розвитку історіографічних досліджень”), Леонтій Войтович (“Лендзяни: нові варіації на старі мелодії”) та ін. Не менш актуальними були й виступи лінгвістів: Івана Ціхоцького (“Гідроніміка басейну Західного Бугу (спроба хронологічної та етимологічної інтерпретації”), Христини Филипчук (“Роль та місце діалектології у визначенні міграційних шляхів (на прикладі словацького етносу)”) та ін. Не обійшлося без активних дискусій, що мали місце між Павлом Салевичем та Леонтьєм Войтовичем, Іваном Сварником та Остапом Лазурком.

Під час роботи семінару для всіх охочих було проведено екскурсії по території Плісеського археологічного комплексу, коротко ознайомлено з його історією та проінформовано про результати останніх польових робіт на пам’ятці. Учасники семінару мали змогу відвідати й самі археологічні дослідження, що проводилися, в тому числі, й на території монастиря.

На підсумковому пленарному засіданні слово надали Михайлу Филипчуку, Степанові Павлюку, Леонідові Зашкільняку та о. Віктору. Вони в черговий раз підкреслили важливість проведення подібного роду заходів, які сприяють поглибленню вивчення маловідомих чи зовсім невідомих сторінок з історії нашого народу та наших земель. Подальші міждисциплінарні напрацювання, зокрема, у галузях слов’янського етногенезу, походження української мови та держави є особливо актуальними з огляду на нелегкий для України час. Усі присутні погодилися з важливою пропозицією щодо створення на базі Плісеського археологічного комплексу Археологічного заповідника, який би примножив здобутки вітчизняних археологів та доніс сучасникам і майбутнім поколінням нашу з вами історію.

М. Филипчук, А. Филипчук, Н. Стеблій

ДО ЮВІЛЕЮ БОГДАНА ІВАНОВИЧА ЗАВІТІЯ

23 грудня 2014 р. науковому співробітнику Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка, фахівцю з археології ранньозалізного віку, Богдану Івановичу Завітію виповнилося 30 років. З огляду на прожитий вік, дата доволі скромна, проте непересічна. У свої тридцять дослідник зумів проявити себе на ниві археологічної науки та зайняти свою нішу у проблематиці ранньозалізного віку.

Богдан Іванович народився у с. Велика Плавуча Козівського р-ну Тернопільської обл. Після закінчення школи у 2002 р. вступив на історичний факультет Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Саме тут доцент цього вишу Олександр Миколайович Петровський, й прищепив студенту любов до археології та давньої історії свого краю. Провчившись чотири курси та отримавши ступінь бакалавра, Богдан Іванович вирішив продовжити навчання у магістратурі вже на історичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, куди вступав навмисне, аби поглибити свої знання та уміння з майбутньої професії.

Вже зі студентських років Б. Завітія брав участь в археологічних розкопках та розвідках, був активним членом археологічного гуртка історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка. Свій шлях у науці Богдан Іванович продовжив вже у Львові. У 2007 р. він вступив до аспірантури при кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка, яку завершив 2010 р. Археолог підготував дисертацію на тему “Городища ранньозалізного віку на території Верхнього та Середнього Подністров’я в першій половині I тисячоліття до н.е.” (керівник – доцент М. Филипчук). У 2010–2011 рр. Б. Завітія більше півроку пропрацював асистентом на кафедрі АСГІН нашого вузу, а згодом й деякий час у ПП “Центр пам’яткоохоронних досліджень”. З 2010 р. за сумісництвом він обіймає посаду молодшого наукового співробітника відділу археології Львівського історичного музею. Але його основне місце роботи – Інститут археології ЛНУ ім. Івана Франка, де Б. Завітія працює з часу завершення навчання в аспірантурі.

Богдан Іванович є автором та співавтором понад 20 наукових статей і публікацій. Коло наукових зацікавлень фахівця складає, перш за все, археологія городищ ранньозалізного віку. У своїх працях він торкається переважно процесів зародження та розвитку укріплених поселень Верхнього і Середнього Подністров’я протягом X–V ст. до н.е.

Під керівництвом молодого дослідника проводили стаціонарні роботи на важливих укріплених поселеннях ранньозалізного віку – у Лошневі (2008 р.) та Лисичниках (2009, 2011 рр.) Археолог здійснює й розвідкові роботи та обстеження території Подністров'я на предмет старожитностей ранньозалізного віку, а також бере участь в експедиціях кафедри АСГІН ЛНУ ім. Івана Франка. З 2007 р. він щорічно працює у складі Пліснеської археологічної експедиції (керівник М. Филипчук).

Усі, хто знають Богдана Завітія “у полі”, за робочим столом в Інституті археології, у відділі археології ЛІМу, відзначають його професійні якості, непересічний оптимізм, життєву доброту та любов до своєї справи.

Друзі, колеги та колектив Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка вітають Богдана Івановича Завітія з ювілеєм! Міцного здоров'я, довгих років життя і творчої наснаги!

Nunquam petrorsum, semper ingrediendum, Богдане Івановичу!

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2014 р.

**М. А. Филипчук*, А. М. Филипчук*, Б. І. Завітій*,
Г. В. Филипчук**, Б. М. Гринюка*****

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

***Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000,*

****Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

Згідно з програмою вивчення та збереження Пліснеського археологічного комплексу впродовж липня 2014 р. на його території проведено польові пошукові роботи. Основна увага цього сезону була прикута до подальшого планомірного вивчення культового центру в ур. Оленин Парк, недосліджених ліній захисту в ур. Високе Городиско, а також монастирських будівель пізнього середньовіччя/нового часу у північно-західній частині городища.

Розкоп I закладено на західній частині оборонної лінії №3 (валу №5), поблизу одного з можливих в'їздів, що знаходиться на північно-західних теренах ур. Високе Городиско. До сих пір цей оборонний рубіж ще не вивчався, як зрештою, й північна частина забудови між лініями захисту №3 та №4. У результаті пошукувань вдалося відкрити 48 м² площі, на якій було зафіксовано два доволі поруйновані об'єкти оборонного призначення (кінець IX – першої половини X ст. та другої половини X ст.), окремі частини деструкцій різночасових споруд, ймовірно господарсько-виробничого характеру, а також південно-східний кут заглибленого житла кінця IX ст., що залягало під найбільш ранньою лінією захисту. Практично усі об'єкти супроводжувалися нечисленним рухомих матеріалом, як правило, керамікою слов'яно-руського періоду. Жодних оборонних конструкцій давньоруського часу не простежувалося.

Вивчення культового центру городища проводилося у південній частині ур. Оленин Парк. Саме тут, впритул до південного краю розкопу II 2011 р. було закладено розкоп II цього року. На площі 18 м² пощастило відкрити рештки двох об'єктів оборонного (другої половини X ст. та XII–XIII ст.) та три культового (слов'янський час) характеру. Доволі численними були знахідки рухомого матеріалу, передусім керамічних, рідше скляних та залізних виробів широкого хронологічного діапазону (слов'яно-руського періоду).

Паралельно із стаціонарними пошуками на високому плато Пліснеська, проводилися невеличкі роботи на території подвір'я монастиря ЧСВВ. Для з'ясування місця розташування однієї з колишніх в'їздних брам до монастиря було

закладено траншею I, площею 12 м². На жаль, вдалося зафіксувати лише кут дерев'яної споруди пізнього середньовіччя та окремі фрагменти керамічних, скляних і залізних виробів слов'яно-руського періоду й пізнього середньовіччя/нового часу.

Після завершення польових робіт на місці всіх розкопів проведено рекультиваційні роботи.

ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2014 РОЦІ

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка провела п'ятнадцятий польовий сезон. Дослідження проходили у два етапи.

У липні проведено розвідкові дослідження на багатошаровому поселенні Куткір-3 поблизу с. Куткір Буського р-ну Львівської обл., на правому березі р. Ставчанки – правої притоки Полтви.

Метою обстежень було встановити товщину і характер культурного шару на поселенні. Закладено чотири розвідкові шурфи, загальною площею 60 м². У результаті встановлено, що культурний шар на пам'ятці сягає глибини 0,5–0,6 м. Виявлено деструкції двох археологічних об'єктів: наземного житла та господарської споруди пізньоримського часу. Рухомий матеріал представлено залишками ліпного та кружального керамічного посуду черняхівської та давньоруської культур, уламками зруйнованих глиняних стін й опалювального пристрою. Із декількох фрагментів вдалося реконструювати невеличку ліпну посудину.

У серпні продовжено археологічні дослідження на городищі літописного Бужська. Вперше за історію досліджень у східній частині Великого городища закладено три шурфи, об'єднані в один розкоп площею 12 м². Під час досліджень з'ясовано, що культурні залишки у цій частині пам'ятки залягають на глибину 1,40–1,55 м від рівня сучасної поверхні. При цьому встановлено, що культурний шар сильно порушений деструкціями ХХ ст.: залишками цегляних кладок, ямами і вкопами. За збереженими фрагментами культурних нашарувань у профілях стінок розкопу все ж вдалося відновити стратиграфію культурних нашарувань цієї ділянки Великого городища.

Виявлено і досліджено залишки одного об'єкта – заглибленої споруди Х ст.

У культурному шарі та заповненні об'єкта віднайдено значну кількість рухомого матеріалу: фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст., вироби зі заліза (штир, бронебійний наконечник стріли, скобу, цвяхи-ухналі, ножі, верблик від ланцюга, колодку, клямку від дверей, цвях, уламки шлаку); з кольорових металів; каменю (фрагменти жорнового каменя); заготовки з кістки; уламки порцелянових посудин і статуеток; вироби зі скла (дно від пляшки, горловину від сулії, денця склянок та ін. Окрім цього, в культурному шарі розкопу виявлено два кременеві вироби доби неоліту.

**КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ ТА ОБСТЕЖЕНЬ
НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ І ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
У 2014 р.**

А. М. Филипчук*, М. А. Филипчук*, Г. В. Филипчук,
Б. М. Гринюка***, Б. І. Завітій***

**Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net,*

***Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000,*

****Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

Протягом червня–серпня 2014 р. експедиція кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка під керівництвом А. Филипчука проводила обстеження і розвідкові роботи на території Перемишлянського, Бродівського р-нів Львівської обл. та Теребовлянського р-ну Тернопільської обл. Основною метою польових пошуків було виявлення, вивчення та картографування старожитностей празької культури. Обстеженнями в районі сіл Романів і Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. пам'яток ранньослов'янського часу виявлено не було, а самі результати робіт подані нами у вигляді окремої публікації в цьому номері журналу.

Паралельно з роботами Плісеської археологічної експедиції, поблизу слов'яно-руського городища обстежувалися археологічні пам'ятки на території і в околицях сіл Ясенів (хут. Теребежі), Жарків і Голубиця Бродівського р-ну Львівської обл. По обох берегах місцевої водної артерії (р. Луг, притока Серету) вдалося віднайти вісім пам'яток (Ясенів–Теребежі I–II, Жарків I, Голубиця I–V), на яких зафіксували матеріали ранньозалізного віку (1 місцезнаходження), римського часу (4), празької (2), райковецької культур (4), кераміку стику VII та VIII ст. (3), давньоруського часу (2), а також пізнього середньовіччя/нового часу (5). Особливо вагомим результатом було виявлення поселень празької культури (Ясенів–Теребежі I та Голубиця I), а також селищ, що датуються стиком празької і райковецької культур (Жарків I, Ясенів–Теребежі II). Актуальність отриманих матеріалів зумовлюється тим, що всі віднайдені селища празького типу тут розташовувалися на міграційному шляху з Волині до Середнього Подністров'я. Натомість, зовсім поблизу культового місця Плісеська (серередини – другої половини VII ст. – кінця X ст.), де починається і протікає р. Західний Бужок (правий доплив Західного Бугу), ранньослов'янських матеріалів практично не відомо, і це незважаючи на активні пошукові роботи

2009 та 2011 рр., проведені на території і в околицях сіл Підгірці, Гутище, Грабово, Побіч, Ушня, Хомець Львівської обл.

Невеликі розвідкові роботи вдалося провести й в околицях с. Кровінка Терехівського р-ну Тернопільської обл. Головною метою пошукувань було ознайомлення з топографією, хронологією і характером оборонних ліній, а також станом збереження одного з найбільш цікавих ранньослов'янських городищ празької культури. Як відомо, протягом 1990-х – на початку 2000-х років на пам'ятці працювала експедиція під керівництвом О. Гаврилюка. На жаль, отримані дослідником матеріали майже не були введені в науковий обіг. Повторно обстеживши городище на предмет топографії, структури пам'ятки тощо, за рекомендацією тернопільських фахівців М. Ягодинської та Б. Строцеля, було законсервовано кілька доволі великих “міні-розкопів” та безліч невеликих ям скарбощукачів, які надзвичайно сильно порушували центральну ділянку пам'ятки. Законсервувати ж незакидані розкопи недавніх літ ми не стали, поза як, археологи тут дійшли до своєрідної кам'яної площадки, яку перед закиданням потрібно ще раз відкрити й зафіксувати, щоб зберегти важливу інформацію. Окремо було проведено невеличкі розвідкові пошуки на меншому з двох валів центральної площадки городища, які засвідчили ритуальну функцію цього “укріплення”. Жодних прибудов чи інших конструктивних елементів, які б вказували на наявність укріплень в істинному розумінні цього слова, віднайдено не було. Вдалося зафіксувати насип валу, викладений поверху кам'яними плитами середнього розміру, а також кам'яну вимостку, яка прилягала до його підніжжя. Остання, як було вказано, поширювалася і на центральному майданчику городища. Попри те, що матеріали з цього городища ще потребують детальнішого вивчення, вкажемо на кілька важливих фактів. По-перше, на зазначеній вимостці і під нею пощастило відшукати численний керамічний матеріал ранньозалізного віку, черняхівської культури та слов'янського часу. Верхня хронологічна межа останнього попередньо може бути віднесена до VII–VIII ст., а то й VIII ст. По-друге, кераміка празького типу (VI–VII ст.) залягала також під кам'яною вимосткою, яка згідно стратиграфічних спостережень, виявилася як мінімум синхронною ритуальному насипу валу. По-третє, під останнім ми віднайшли інгумаційні та кремаційні людські рештки, які, скоріш за все, є рештками ритуальних захоронень. Після завершення робіт на місці невеличкої траншеї проведено рекультивацийні роботи.

СПИСОК АВТОРІВ

Білас Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Білик Олена Віталіївна – здобувач кафедри образотворчого мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Гринюка Богдан Миколайович – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Гупало Віра Діонізіївна – старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Завітій Богдан Іванович – молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Конопля Віталій Михайлович – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Сіласьв Олександр Миколайович – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Тарнавський Роман Богданович – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Теліщевський Володимир Олегович – викладач історії Львівського кооперативного коледжу економіки і права

Филипчук Андрій Михайлович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Галина Василівна – аспірантка Інституту народознавства Національної академії наук України, молодший науковий співробітник Львівського історичного музею

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Франко Андрій Дмитрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Івана Франка Національної академії наук України

Франко Оксана Омелянівна – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВИ	– Вопросы истории
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
AR	– Archeologické rozhledy
PA	– Památky Archeologické
ČNM–VS	– Československý národový muzeum (vědy společenské)
ZOW	– Z otchłani wieków
ZWAK	– Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej

З М І С Т

СТАТТІ

<i>Г. В. Филипчук.</i> Культурний центр Плісеського археологічного комплексу у структурі городища слов'янського часу	3
<i>О. В. Білик.</i> Майстерня галицьких ювелірів XIII ст.	14

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>А. Д. Франко, О. О. Франко.</i> Тарас Шевченко і археологія. Українські археологи і етнологи про творчість Тараса Шевченка (до 200-річчя від дня народження).....	28
<i>Р. Б. Тарнавський.</i> Кафедри народознавчого спрямування українського університету у Львові: викладачі та специфіка навчального процесу.....	41
<i>В. Д. Гупало.</i> Дослідження городища літописного Звенигорода і його околиць у першій половині XX ст.	55
<i>Б. М. Гринюка.</i> Наукова діяльність Івана Старчука у Львівському університеті (1939–1950 рр.).....	65

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>Б. І. Завітій.</i> Антропоморфна пластика з городища Лисичники (за матеріалами досліджень 2009 та 2011 років).....	76
<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук.</i> Дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Плісеського археологічного комплексу у 2008–2009 рр.	81
<i>А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук.</i> Попередні результати дослідження ритуального валу на схилі урочища Оленин Парк (Плісеський археологічний комплекс).....	106
<i>П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій.</i> Дослідження центральної площадки городища літописного Бужська у 2012 р.	116
<i>П. М. Довгань, В. М. Конопля, Н. Я. Стеблій.</i> Поселенська структура давнього населення басейну Солотвини у Надбужанщині.....	135
<i>А. М. Филипчук.</i> Результати розвідкових робіт в басейні р. Верещиці (Городоцький район Львівської області) у 2013 р.	166
<i>Н. М. Білас, В. М. Конопля, О. М. Сілаєв.</i> Давня поселенська структура долини річки Стасівки в околицях села Торки на Радехівщині.....	213

<i>А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук, В. О. Теліщевський. Результати обстежень археологічних пам'яток на території та в околицях сіл Романів і Підгородище (Перемишлянський район Львівської області) у 2014 р.</i>	225
--	-----

ХРОНІКА

<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Н. Я. Стеблій. Польовий семінар “Старожитності Галичини і Волині в контексті етноархеологічних досліджень”</i>	240
<i>До ювілею Богдана Івановича Завітія</i>	242

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Б. І. Завітій, Г. В. Филипчук, Б. М. Гринюка. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2014 р.</i>	244
<i>П. Довгань, Н. Стеблій. Дослідження Буської археологічної експедиції у 2014 р.</i>	246
<i>А. М. Филипчук, М. А. Филипчук, Г. В. Филипчук, Б. М. Гринюка, Б. І. Завітій. Короткі підсумки розвідкових робіт та обстежень на території Львівської і Тернопільської областей у 2014 р.</i>	247
СПИСОК АВТОРІВ	249
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	251

CONTENTS

ARTICLES

<i>M. Fylypchuk</i> . Slavic settlement of Luka Raykovetska Culture in Ukrainian Carpathians (current state and prospects of research).....	3
<i>G. Fylypchuk</i> . Ritual centre of the Plisnesko archaeological complex in the hill-fort structure of Slavic period.....	14
<i>O. Silayev</i> . Who were “Danubian Tenants” of 12 th century?.....	25
<i>O. Bilyk</i> . Galych jeweler’s workshop of 13 th century.....	39

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

<i>A. Franko, O. Franko</i> . Taras Shevchenko and archaeology. Ukrainian archaeologists and ethnologists about the masterpiece of Taras Shevchenko (to the 200th anniversary).....	53
<i>R. Tarnavskiyi</i> . The departments of ethnology direction at ukrainian university in Lviv: teachers and specific of learning process.....	66
<i>V. Hupalo</i> . The research of hillfort of annalistic Zvenyhorod and outskierts of them in 1 st half of XX century.....	80
<i>B. Grynyuka</i> . Scientific activities of Ivan Starchuk at Lviv University (1939–1950).....	90

FIELD WORK

<i>B. Zavitiy</i> . Antropomorphic plastics of the Lysychnyky hillfort (from discoveries of 2009, 2011).....	101
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk</i> . The investigation of Plisnesko archaeological complex defencive line №4 (rampart №5) in 2008–2009.....	106
<i>A. Fylypchuk, G. Fylypchuk</i> . Preliminary results of the investigation of ritual bulwark on the slope of the “Olenyn Park” tract (Plisnesk archaeological complex) in 2013.....	132
<i>P. Dovgan, N. Steblyi</i> . Investigations on the central yard of annalistic Buzhsk hillfort in 2012.....	142
<i>P. Dovhan, V. Konoplya, N. Steblyi</i> . Settlement structure of the ancient population basin Solotvyna in Nadbuzhanschyna.....	161
<i>A. Fylypchuk</i> . The results of archaeological surveys in the basin of the river Vereshchycya (Gorodok district, Lviv region) in 2013.....	192
<i>N. Bilas, V. Konoplya, O. Silayev</i> . Ancient settlement structure in the basin of river Stasivka near village №orky of Radechiv region.....	239

<i>A. Fylypchuk, G. Fylypchuk, V. Telishchewskyj. Territory and in the vicinities of villages Romanov and Pidgorodyshe (Peremyshlyany district, Lviv region) in 2014.....</i>	251
CHRONICLE	
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk, N. Stebliy. The field seminar “The antiquities of Galychyna and Volyn to ethno-archaeological investigations context.....</i>	266
<i>To the anniversary of the birth of Bogdan Zavitiiy.....</i>	268
ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES	
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk, B. Zavitiiy, G. Fylypchuk, B. Grynyuka. A short summary of works of Plisnesk archaeological expedition in 2014.....</i>	270
<i>P. Dovhan, N. Stebliy. A research of Busk archaeological expedition in 2014...</i>	272
<i>A. Fylypchuk, M. Fylypchuk, G. Fylypchuk, B. Grynyuka, B. Zavitiiy. A short summary of thorough exploration works of territory of Lviv and Ternopil region in 2014.....</i>	273

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 9

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку 28. 10. 2014 Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.